

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

II ՏԱՐԻ

ԿՈՒՆԵՐ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 7

ՅՈՒՆԻՍ

1902

ԹԻՖԼԻՍ

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ենկերութեան.

1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 7

Երես

1. ԱՆՋՈՒԴԱԿԱՆԸ, պատմուածք Լեօի	5
2. ԱՍՏՂԵՐ ՇՈՂՈՒՆ, բանաստ. նեկրասովի, թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի	84
3. ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ, վէպ Հանրի Բօրդօի, թարգման. Հ. Առաքելեանի	86
4. ԵՍ ՈՐ ՄԵՌՆԻՄ... բանաստեղծութիւն Աւ. Իսահակեանի	144
5. ԶՀՈՒԴ-ԳՈՒՇԱՆ, վէպ Շահիարի	147
6. ԱԻԱԶ ԵՒ ԱՍՏՂԵՐ, բանաստ. Ֆրուգի, թարգմ. Թ. Յակոբեանի	173
7. ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԴՊՐՈՅՆԵՐԸ, Տիգրան Աբգարեանցի	174
8. ԱՂԹԱՄԱՐ, նկարագրութիւն	181
9. ՅՆՈՐՔՆԵՐ ԵՒ ԵՐԱԶՆԵՐ, պատմուածք Օ. Շրեյների, թարգմ. Յ. Տ.-Դ.	188
10. ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ	193
11. ԵՆՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԻՃԱԿԱ- ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	202
12. ՀԼՆՐԻԿ ԻՓՍԵՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի	204
13. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—23) Ս. Ս. Վենդիտական զրոյցներ, Լ. Ս.—24) Լէօ. Վտ. Նազարեանց, Լ. Ս.—25) Բժ. Ա. Բուդուղեան, «Երիտասարդութիւն և Ֆերութիւն» Բն. 26) Գ. Շէրենց, «Սրբապալքեր», X.	217
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մեր գրական գործիչների և հասա- րակութեան մէջ փոխադարձ զգոհութիւնը.—Ո՛վ է ար- դարը և ո՛վ՝ մեղաւորը.—Գրականութեան և հասարա- կութեան փոխադարձ կախումը.—Ի՞նչ է պահանջում ժամանակակից պայմաններում իր կոչման բարձրու- թեան վրայ կանգնած մի օրդան հրատարակելու հա- մար.—Անգոր զանգատներ և կաղմակերպուած գործու- նէութիւն՝ դրած նպատակին հասնելու համար. Լ. Ս.	220
† Բանդակագործ Մ. Անտօկօլսկի.—Դ. Պ. Նանօլսկի.—Զեմս- տօնների կողմից անշարժ կապքերի վիճակագրութիւնը կաղմելու հարցը.—Մուրհակների մասին նոր կանոնա- դրութիւն.—Ամուսնութիւնից դուրս ծնուած զաւակների իրաւունքները.—Գիւղատնտ. բարեօր. համար կաղմած Առանձին խորհրդակցութեան որոշումները	228

Կար շրջան II տարի

Հրատ. XIV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 7

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

1902

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типографія Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերութեան.
1902

КРЕМНИ

ПРИМЕНЕНИЕ В СЕЛСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В. П. ПЕТРОВ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 31 іюля 1902 года.

2001 2002

2001

2001

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 7

	Երես
1. ԱՆՋՈՒԳԱԿԱՆԸ, պատմուածք Լեօի	5
2. ԱՍՏՂԵՐ ՇՈՂՈՒՆ, բանաստ. Նեկրասովի, թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի	84
3. ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ, վէպ Հանրի Բորդօի, թարգման. Հ. Առաքելեանի	86
4. ԵՍ ՈՐ ՄԵՆՆԻՄ... բանաստեղծութիւն Աւ. Իսահակեանի	144
5. ԶՀՈՒԿ-ՔՈՒՇԱՆ, վէպ Շահրխարի	147
6. ԱԻԱԶ ԵՒ ԱՍՏՂԵՐ, բանաստ. Ֆրուզի, թարգմ. Յ. Յակոբեանի	173
7. ՆՈՐ-ԶՈՒՂԱՅԻ ԳՊՐՈՅՆԵՐԸ, Տիգրան Աբգարեանցի	174
8. ԱՂԹԱՄԱՐ, նկարազրութիւն	181
9. ՅՆՈՐՔՆԵՐ ԵՒ ԵՐԱԶՆԵՐ, պատմուածք Օ. Շեյկների, թարգմ. Յ. Տ.-Դ.	188
10. ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ	193
11. ԵԵՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՑ ՎԻՃԱԿԱ-ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	202
12. ՀԷՆՐԻԿ ԻԲՍԷՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի	204
13. ՄԱՏՆԵԱՅՈՍՈՒԹԻՒՆ.—23) Ս. Ս. Վենագիտական զրոյցներ, Լ. Ս.—24) Լէօ. Վտ. Նազարեանց, Լ. Ս.—25) Բժ. Ա. Բուդուղեան, «Նրիտասարդութիւն և Ծերութիւն» Բն. 26) Գ. Շէրենց, «Սրբավայրեր», X.	217
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մեր գրական գործիչների և հասարակութեան մէջ փոխադարձ դժգոհութիւնը.—Ո՞վ է արդարը և ո՞վ մեղսուորը.—Գրականութեան և հասարակութեան փոխադարձ կախումը.—Ի՞նչ է պահանջում ժամանակակից պայմաններում իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած մի օրգան հրատարակելու համար.—Անզօր զանգատներ և կազմակերպուած գործունէութիւն՝ զրամ նպատակին հասնելու համար Լ. Ս. † Գանդակագործ Մ. Անտօկօլսկի.—† Կ. Պ. Եանօվսկի.—Զեմստօնների կողմից անշարժ կաշքերի վիճակագրութիւնը կադմելու հարցը.—Մուրհակների մասին նոր կանոնադրութիւն.—Ամուսնութիւնից դուրս ծնուած զաւակների իրաւունքները.—Գիղատնտ. բարւոյթ. համար կազմած Աւանձին խորհրդակցութեան որոշումները	228

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Եռապետեան դաշնակցութեան վերանորոգումը.— Փոխադարձ ապահովագրութեան սիստեմը Եւրոպայում.— Դաշնակցութիւններ և բարեկամական համաձայնութիւններ.— Անգլիայի դաշնակիցները.— Անգլիայի զսպուած դերակատարութիւնը Արեւելեան հարցում.— Եւրոպական հասարակական կարծիքի մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնը.— Մակեդոնական հարցը.— Բրիտանիայում կայացած հայաստանի կօնգրէսը.— Օրմանեան պատ. հրաժարականը Լ. Ս. 234
- Պ Ե Ր Թ Ե Ր Ի Գ. Սաի ժառանգաւորաց դպրոցը.— Կիլիկիայի կաթողիկոսական հարցը 244
15. † ԱՐՄԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՏԸՆԵԱՆ 246
16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 248
17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 254
18. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 255
19. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ «ՕՐԱՄՈՒՏԻՆ», վէպ Ի. Ս. Տուրգենեվի. 113—128

ԱՆՋՈՒԳԱԿԱՆԸ

I

Երկաթուղու մի երկրորդական կայարանից սկսւում էր պօստային հասարակ ճանապարհը, որ ունէր մօտ 70 վերստ երկարութիւն և նոյն իսկ պաշտօնական գրադրութիւնների մէջ ստացել էր «խուլ» անունը:

Շատ արդարացի էր այդ անունը: Եթէ ճանապարհները մի երկրի զարկերակներն են, ապա ուրեմն սակաւարիւն ու մեռած բան էր այս երկիրը, այնքան չնչին ու աննկատելի էր նրա զարկերակը...

Այնան կէսից մինչեւ գարնան սկիզբը երթեւեկութիւնը համարեա բոլորովին դադարում էր ձիւների և ցեխերի պատճառով. միայն արքունական պօստն էր, որ շաբաթը մի անգամ, նշանակած օրը, գնում էր երկաթուղու կայարանը և վերադառնում էր ձիերի վրայ բարձած: Իսկ երբ գարնանային արեւը չորացնում էր հողը, այն ժամանակ իջեւանից իջեւան էին գնում կանաչ գոյնով ներկած նահապետական եռաձի սայլակները, որոնք իրանց անիւներով ակօսում էին լեռնային ճանապարհի ելեւէջները:

Հին, սեւացած իջեւանների մօտ գտնուող գիւղերը, չը նայած որ ճանապարհը գոյութիւն ունէր շատ վաղուց, մի առանձին հետաքրքրութեամբ էին վերաբերում այդ կանաչ արկղերին. ամեն անգամ, երբ անիւները որոտում էին քարքարոտ ճանապարհին, դուրս

էին վազում հետաքրքրուողներ և իմանում էին թէ այդ ով է, որ ճանապարհորդում է սայլակով: Միայն մի անգամ—հինգ թէ վեց տարի էր անցել այժմ այդ ժամանակից—կանաչ սայլակների տեղ երեւան եկան գեղեցիկ, փափուկ կառքեր: Նահանգապետը այցելութեան էր եկել, իջեւանները սպիտակեցրել էին այդ առիթով, ճանապարհի վտանգաւոր տեղերը կարգի էին բերել: Դա մի չը տեսնուած երեւոյթ էր և ճանապարհի վրայ ապրող ժողովուրդը սկսեց ժամանակը հաշուել «նահանգապետի եկած տարուց»:

Յունիսեան մի պարզ ու սիրուն օր յայտնի դարձաւ որ կրկնում է նոյն անսովոր երեւոյթը: Ճանապարհով գնում էր մի մեծ ֆուրգօն, որ չափից դուրս մեծ բեռն ունէր: Նրա վրայ նստած երեք տղամարդիկ —մի խոհարար և երկու ծառայ—պատմում էին թէ ով է գալիս, և իջեւաններից լուրը անցնում էր հարեւան բոլոր գիւղերը:

Պատմում էին մի աներեւակայելի հարստութեան մասին, որ պիտի անցնէր այս ճանապարհով: Դա մի մարդ է, աշխարհի առաջին մարդը, որի հետ է և ընտանիքը: Ինչո՞ւ է գալիս: Այստեղ պատմութիւնները առասպելական չափեր էին ընդունում: Գալիս է, ասում էին, լաւութիւններ անելու. նա այդպէս է, խեղճերի մասին է մտածում և շատ առատ ձեռք ունի:

Մի գիւղում այնքան զարմանալի բաներ պատմեցին, որ տիրացուն պարտք համարեց գիրք բաց անել, որպէս զի իմանայ թէ ինչ կը լինի, դուցէ եկողը նեռն է: Քահանան, խրախուսուելով գրքացի բարեյաջող գուշակութիւնից, պատրաստուեց փիլոնով գնալ մեծ մարդու առաջը և բարեխօսել...

Երեք օրից յետոյ երեւցին կառքերը:

—Աստուած, սրանց էլ ես հողից շինել, բացականչեց պօստային իջեւանի մեր վերակացուն, երբ կառքերը ներս մտան պարսպապատ մեծ բազը:

Երեք մաքուր պսպղուն կառքեր: Թէև անդորրութիւն

էր տիրում ճանապարհի ամբողջ երկարութեան վրայ, բայց ձիաւոր պահապանների գլխաւորը, ի պատիւ այդքան նշանաւոր ընտանիքի, երկու ձիաւոր էր նշանակել, որոնցից մէկը առջեից էր արշաւում, միւսը ետեւից. թէ ձիաւորները, թէ իջեալները դժուար էին հաւատում, որ այդ կառքերը չեն սխալուած, իսկ-որ գնում են գաւառական այն խեղճ բաղաքը, որ այս ճանապարհի վերջն էր կազմում:

Եւ սակայն, դա իրողութիւն էր, որ միանման մեղմ ղողանջիւնով տարածամ էին ձիաների անթիւ բոժոժները:

Առջեից գնացող կառքում, սպիտակ բարձերի վրայ, նստած էր մի զոյգ: Նա որ կրում է այնչափ կախարդական անուներ, ալեխառն մագերով մի գեղեցիկ տղա, մարդ է, որ ժպտում է, հէնց որ մի մարդ է տեսնում: Միւսը նրա կեանքի ընկերուհին է, մի սեաշեայ տիկին, որ իր ամուսնուց շատ ջահիլ է երեւում:

Մնացած կառքերում գետեղուած է մեծ ընտանիքը. երկու աղջիկ, մի տղայ, մի ծծկեր երեխայ և ծառայող կանանց ամբողջ խումբը. դաստիարակչուհի, նաժիշտներ ծծմայր:

Սեաշեայ տիկինը առաջին անգամն է տեսնում այս դաշտերը, արտերը, լեռնային բարձրութիւնները, որոնց վրայ թագաւորում էր գեղեցիկ, առատ, զով յունիսը: Առաջին անգամն է տեսնում և խոնարհ, բարի, թէև շատ անտաշ մարդկանց, որոնք ամեն տեսակ պատիւներ են անում անձանթ ճանապարհորդին: Մի իջեալում մի պառաւ գեղջիկուհի մի մեծ աման մածուն մատուցեց և ասաց. «Կեր, բեզ մատաղ, գոմշի մածուն է, հայն էլ նոր եմ թխել»: Որքան պարզ ու հաւատացող մարդիկ: Բաւական էր միայն խօսք սկսել նրանց հետ... Մէկը արտասուելով պատմում էր որ անցեալ օր իր աղջիկը մեռաւ ծննդաբերութեան ժամանակ. միւսը հաշուում էր թէ որքան ապօրէն հարկեր են առել գիւղից, մի երրորդը ծածուկ գանգատւում էր տանու-

տէրի կամ դատաւորների դէմ: Երեսաներ, որոնք միամիտաբար պատմում էին ամեն մանր բաներ, բաց էին անում իրանց ամբողջ սիրտը:

Եւ երբ կառքը հեռացնում էր ամուսիններին այդ սրտառուչ ցոյցերից, տիկինը ասում էր.

— Լաւ է, Ժօզէֆ... Դու զուր չէիր այսքան գովում բո հայրենիքը:

Ժօզէֆը, ալեխառն մաղերով այն գերսւկ և գեղեցիկ տղամարդը, խոշոր աչքերը դարձնում էր իր կնոջ վրայ և խանդաղանտանքով պատասխանում էր.

— Ես քեզ ասում էի... Եւ յիշում ես որտեղ. — Շվեյցարիայում, Տիրօլում, Միչերկրականի ավերին: Նայիր, Լիւսի, անկեղծօրէն խոստովանիր, գեղեցիկ չեն այս տեղերը: Պակասութիւնն այն է միայն, որ մեր մարդիկ աղքատ են, տգէտ...

II

Եւ Լիւսին նայում էր: Իսկ ինքը, Ժօզէֆը, ամբողջովին հայրենի բնութեան դիրկն էր մտել:

Երեւում էին տեսարաններ, որոնք հին ծանօթների պէս խօսեցնում էին նրա սիրտը: Շատ անգամ մի որ և հին քարուանսարայ կամ գերեզմանատուն հեռու անցեալից գուրս էին քաշում յիշողութիւններ: Ոչինչ, ոչինչ չէ փոխուել: Բայց որքան ժամանակ է անցել այն օրից, երբ նա դնում էր այս ճանապարհով, գնում էր, ինքն էլ չիմանալով թէ ուր, ինչու համար...

Երեսուն տարի: Մի ամբողջ կեանք: Որքան փոփոխութիւններ են եղել այդ ժամանակամիջոցում մարդկանց մէջ: Քանիսներն են մեռել և քանիսները ծնուել, մեծացել: Բայց երկիրը չէ փոխել իր կերպարանը: Այս հին, քարքարոտ, ծուռ ու մուռ ճանապարհը նոյնն է մնացել: Նոյնն են գոմշի սայլերը. դարձեալ անտանելի կերպով ճռնչում են նրանց ահագին անիւները:

Ահա ծանօթ գիւղերը, որոնք տարածուած են

լեռնային լանջերի վրայ: Ոչինչ չէ փոխուել և նրանց մէջ. նոյն ազգը, նոյն նեղ փողոցները, գետնի տակից նայող տները: Նոյնն են և մարդիկ: Հագուստը, խօսքը, հայհոյանքը—ոչ մի փոփոխութիւն...

Այդ իսկ բաներն էր նա տեսնում այն անմոռա- նալի օրը, երեսուն տարի առաջ, երբ նստած գոմի սայլում՝ հեռանում էր հայրենիքից, տանելով իր սրտի մէջ մի ուխտ—չը վերադառնալ տուն, մինչեւ որ... մինչեւ որ... նա ինքն էլ չը գիտէր թէ մինչեւ երբ, միայն այն էր զգում որ պէտք է մարդ դառնալ: Նրա գրպա- նում սեւ կոպէկ չը կար: Գիւղացիները իրանց սայլե- րով օղի էին տանում մի հեռաւոր քաղաք: Եւ նա, այն ժամանակ խեղճ ու անճար Օսէփի, կարողացաւ մի կերպ քաղցրացնել սայլապանների սիրտը, տեղաւորուեց ահա- գին տիկերի կողքում, պայմանաւորուելով ճանապարհի մեծ մասը ոտով գնալ և կատարել փոքրաւորի բոլոր պարտականութիւնները: Գիւղացիները իրանց հացով էին պահում նրան: 10—12 օր տեւեց ճանապարհոր- դութիւնը: Օղու տիկերը վերջ ի վերջոյ Օսէփի մէջ այն իդէալը ստեղծեցին, որ չը պէտք է տուն վերադառնալ մինչեւ որ օղավաճառի խանութ բաց անելու համար հարկաւոր մի գումար չը ձեռք բերուի:

Այդ գումարը այժմ է այնքան ծիծաղելի թւում «Ժօղէֆ Պապ և որդի» առեւտրական տան գլխաւորին... Բայց այն ժամանակ...

Յիշում է նա սայլապանների մէջ ամենից հասա- կաւորին, որի անունը Առուշան էր: Այդ ծեր ու քաջ ծերունին, որ ունէր ամբողջ կրծքի կէսը ծածկող մի փառաւոր, սպիտակ միրուք, կարաւանի պահապան հը- րեշտակն էր: Նա էր ցոյց տալիս իջեւանելու տեղերը, գիշերը պահապան էր կարգում՝ ապրանքի վրայ հսկե- ւու համար: Որքան արթուն մարդ էր: Մի թեթեւ ձայն, անգամ բնած ընկերի մի խոր հառաչանքը զարթեցնում էր նրան: Քանի անգամ, կէս գիշերին, երբ հարկաւոր էր ճանապարհ ընկնել, նա կամաց խփել է Օսէփի կող-

քին, զարթեցրել է քնից և ասել. «Տեսա՞նք, դարդ ունեցող մարդը ծախքուն պիտի ունենայ»:

Նա ինքը շատ դարդ ունեցող էր, այդ երբեք չէր ծածկում, և մի մի անգամ, երբ մենակ էր մնում, քթի տակ ինչ որ տխուր երգ էր երգում: Այդպիսի ժամանակ նա դուրս էր թափում իր սրտի ցաւերը, հառաչում էր, սիրտ կտրատող ախ էր քաշում: Իսկ մի անգամ նա, նստած կրակի առաջ, իր տրեխն էր կարկատում և քթի տակ ինքն իր համար բայաթի էր ասում. յանկարծ դողաց նրա ալեւոր գլուխը, երգը ողբի փոխուեց և նա կիսատ թողնելով իր գործը, վեր կացաւ, բոբիկ ոտներով հեռու քաշուեց, սրբելով աչքերը:

Զարմանալի էր այդ խոշոր ու պնդակազմ ծերունին: Օսէֆը չը կարողացաւ իմանալ նրա դարդերից և ոչ մէկը: Առուշանը տղամարդ էր և ամեն մի կաթնակերի մօտ բերան չէր բաց անի: Բացի դրանից նա խնայում էր ջահիլին, չէր ուզում որ սա, դեռ ոչինչ չը տեսած աշխարհում, դարդերի թոյնը խմէր: Եւ ասում էր. «Աշխարհը ամբողջապէս ցաւ է. մըջիւնն էլ դարդի տէր է: Ի՞նչ օգուտ, որ դու էլ իմանաս, Օսէֆ, թէ ինչեր են կրծքիս տախտակի տակ: Աւելի լաւ է, քո դարդն էլ ինձ տուր, էլի ես կը տանեմ»: Ու դողդոջիւն ձայնով արտասանում էր իր սիրած երգի վերջը, որ ասում էր. «Այդ էլ ես կը տանեմ, ես կը տանեմ»:

Յետոյ միայն, երբ տեղ հասան, Օսէֆը իմացաւ սայլապաններից որ ծեր մարդու ցաւը, խկապէս, շատ մեծ է: Նրա հարուստ տունը քանդել էր վաշխառուն, նրա միակ արու որդուն սպանել էր գիւղի «Ճառուհը»: Որդին կատաղել էր վաշխառուի անաստուածութեան վրայ, հիւանդացաւ և զառանցում էր, բղաւելով. «Թողէք, ես պիտի սպանեմ, կտոր կտոր անեմ»: Եկաւ Ճառուհը, ասաց որ նա խելագարուել է և միակ ճարը ծեծն է: Եւ ծեծողը հայրն էր, ինքը Առուշանը. գիւղում ոչ ոք այդքան քաջութիւն չունէր: Ի՞նչպէս էր ծեծում հայրը համոզուած՝ թէ բռնկում է իր սիրելի

որդուն. կապել էր սիւնին, դալար ճիւղոտներ էր ջարդում, իսկ հիւանդի բառաչոցը լսում էր գիւղի ծայրում: Երկու օր շարունակուեց այս տանջանքը, բայց ջառագհը ասում էր թէ դեռ քիչ է: Յանկարծ Առուշանը տեսնում է որ որդին ուշաթափուեց. դէն է գցում ճիւղոտները և գրկում է որդու կապտած դիակը: Կէս օր չը քաշած, նա մեռաւ: Խեղճ Առուշան: Նրա կրծքի վրայ հիմա, երեւի, մի դազ խոտ է բուսել. բայց նա ասում էր որ նոյն իսկ այդ ժամանակ էլ չի մոռանայ իր դարդերը...

III

Այս յիշողութիւնները, որոնք այսօր յանկարծ զարթեցին այդքան ուժեղ կերպով, ընդհատեց սեւաչեայ Լիւսին:

Նա բռնեց իր ամուսնու թևից և, աշխատելով գուրս նայել կառքի միջից, հիացած բացականչեց.

— Ժօզէֆ, Ժօզէֆ... ահ որքան գեղեցիկ է, Աստուած իմ...

Կառքերը կանգնեցին, տիկինը իսկոյն ցած իջաւ:

Նրան այդքան յափշտակողը մի փոքրիկ, սպիտակ ուլ էր, որ ճանապարհի կողքին, մի բարձր տեղ, խոտ էր ուտում: Տիկինը գնաց դէպի նրան, բայց նա փախաւ: Երեխաներն էլ ցած իջան կառքերից և ուրախ աղաղակներով վազեցին իրանց մօր ետեւից: Նրանց առջևում, ընդարձակ լանջիվայրի վրայ, փռուած էր այծերի հօտը: Հովիւը, գիւղացի մի մանուկ, կանգնած էր հօտի մէջ և յենուած իր երկար մահալի ծայրին՝ անտարբերութեամբ նայում էր այդ զարմանալի մարդկանց, որոնք մի ակնթարթում այնպիսի աղմուկ բարձրացրին: Նրա շունը նոյնպիսի անտարբերութիւն էր ցոյց տալիս, սեղմուած իր տիրոջ ոտների մօտ:

Տիկինը կանչեց փոքրիկ հովուին, զանազան նշաններով դէպի իրան հրաւիրեց, հասկացնելով որ փող պիտի

տայ: Բայց փոքրիկ վայրենու անտարբերութիւնը յաղթել անկարելի էր: Վերջապէս, պահապան ձիաւորներից մէկը կանչեց և իր ձին քշեց դէպի բարձր: Նրան ճանաչեց մանուկը և սարսափահար փախաւ. բայց շունը իր տիրոջ վախկոտութիւնը չունէր և առաջ գալով, սկսեց արիաբար հաչել: Տիկին Լիւսին շուտ հասկացաւ թէ ինչ տպաւորութիւն են գործում երեխայի վրայ ձիաւորի մորակը, հրացանը և ոստիկանական նշանները, ու խնդրեց նրան հեռանալ: Կառապաններից մէկը, որ մօտիկ գիւղից էր, ձայն տուեց և հասկացրեց որ վախելու բան չը կայ: Մի կերպ բանակցութիւն սկսեցին հովուի հետ. նա մօտ եկաւ, և տիկինը անձամբ նրան մի թղթագրամ տուեց, վերցրեց ուլը: Նա գրկեց ձիւնափայլ, սիրուն անասունին, շօյեց նրա փոքրիկ գլուխը ու տալով իր որդուն՝ սքանչացած առաց.

— Ի՞նչ սիրունն է, Միշէլ. պահիր նա չի մերժի ընդունել քեզանից շաքարահաց:

Երեխան, որ ունէր իր մօր նուրբ կազմուածքը, խոշոր ու թուխ աչքերը, նոյնպիսի հրճուանքով գրկեց ուլիկի գլուխը, մտաւ իր կառքը և հրամայեց աղախներն հանել թղթի տոպրակը, որի մէջ շաքարահաց կար:

Կառապանները, ձիաւոր պահապանները այնքան հիացած էին իրանց տեսածի վրայ, որ շարժուել չէին ուզում և խօսք սկսեցին տիկնոջ և միւս ճանապարհորդների հետ:

Իսկ ժողէֆը կանգնած էր այն բարձր տեղը, ուր առաջին անգամ տեսան ուլին: Նա նայում էր հօտին, աչքով չափում էր այն տարածութիւնը, որ երկու բուլէ առաջ բաժանում էր նրա կնոջը հովուի շանից: Նոյն իսկ վտանգը չը վախեցրեց Լիւսին. նոյն իսկ գազանից չը փախաւ նա, որպէս զի ցոյց տայ թէ որքան բարի է դէպի իր ամուսնու հայրենիքը: Իսկ ի՞նչպէս էր

վարում գիւղացի երեխայի հետ... Որքան բազմութիւն, որքան ուշագրութիւն...

Խիստ զգացուած իբրեւ հայր, ամուսին և մանաւանդ իբրեւ հայրենիքի պարտաճանաչ սրդի, նա իջաւ ճանապարհը, համբուրեց Միշէլին, որ գրկած ունէր ուլը, տեսաւ կառապանների և ձիաւորների ժպտուն, հիացած դէմքերը. լսեց նրանց խօսակցութիւնը և, հազիւ պահելով արաստունքները, մտաւ կառքի մէջ:

Ծերունի Առուշանը իր դարգերի հետ կուլ գնաց այդ անսահման ինքնաբաւականութեան մէջ: Այժմ ուրիշ յիշողութիւններ է զարթեցնում հայրենի բնութիւնը: Լիւսին ինչ-որ բան է պատմում, ցոյց տալով սրածայր, կանաչ սարը, որ երեւում էր արեւմուտքում: Բայց ամուսինը անուշադրութեամբ է լսում նրան, գրկիով հաւանութեան նշաններ է անում, երբեմն շատ անտեղի կերպով:

Նա հեռուից տեսաւ այն տեղը, որ ամենից շատ սիրելի էր նրան:

IV

Փոքրիկ գետակի ափին, կանաչ մարգագետնի մէջ, դեռ կանգուն է հինաւուրց մեծ ծառը: Նա էլ նոյնն է, ինչպէս երեսուն տարի առաջ: Նոյնն է մնացել նաև հաստ ու կարող ճիւղերի տակ ապաստանած տնակը:

Կարծես երէկ էր այն օրը, երբ նա վերջին անգամ տեսաւ այս տեղը և վերջին հրաժեշտը տուեց իր հօրաքրոջը ու նրա ամուսնուն, պայտար Մարկոսին: Հօրաքոյրը համբուրում էր, լաց էր լինում, իսկ Մարկոսը ժպտալով օրհնում էր, բարի ճանապարհ ցանկանում: Խեղճ մարդ. քանի անգամ նա ասաց որ պէտք է փրկինել, աշխարհը դժակ է, տղայ է հարկաւոր, որ դանակ դառնայ: Այժմ էլ մնում է տնակի դռան կողքին սեւ ցեխից շինած այն բարձր տեղը, ուր նըստում էր Մարկոսը՝ իր պայտերը ծեծելու համար: Ար-

դեօք կենդանի է նա: Այն ժամանակ նա յիտուն տարեկան մարդ էր: Եւ միթէ դեռ այժմ էլ մուրճը դարձեալ նրա ձեռքումն է և օր ու գիշեր իր հարուածներն է յիշեցնում ամբողջ շրջակայքին...

Բայց լուռ է տնակը. նրա առաջ չեն երևում մարդիկ, թափուած յարդ չը կայ, հաւերը ըթուծ չեն աւում: Ամայի է հօրաքրոջ տունը:

Պայտար Մարկոսը այս անկիւնն էր ընտրել իր գործի համար: Նրա գիւղը երկու վերստաչափ հեռու է այստեղից: Գոհ չէր Մարկոսը: Նրա յաճախորդներն էին մեծ ճանապարհով անցնող գիւղացիները, որոնք առնում էին պայտեր կամ հէնց այդտեղ պայտել էին տալիս իրանց անասուններին: Բայց ի՞նչ արած: Մի ահագին ընտանիք, երեխաները անչափահաս: Եւ ճրքան էր աշխատում խեղճ մարդը: Կէս գիշերին զարթնում էր, վառում էր նաւթի ճրագը և քաշուելով տան մի անկիւնը, սկսում էր երկաթ ծեծել: Մի և նոյն յարկի տակ քնած էին երեխաները. շատ անգամ էր պատահում, որ տան մէջ գիշերում էին և պայտարի յաճախորդների անասունները: Խեղճ հօրաքոյրը որքան էր չարչարում. միշտ ձեռքը գործի մէջ, սրբում էր անասունների աղբը, սրբում էր, բայց գալիս էին նոր հիւրեր և էլի նոյնը...

Եւ սակայն այդ խարխուլ ու հոտած տնակը որքան գեղեցիկ և հրապուրիչ էր Օսէփի համար: Ամեն անգամ, երբ նա փախչում էր տանից, փախչում էր իր մեծ ժամագրքից, որի կէսն անգամ չը վերջացրեց, նրան այստեղ սպասում էր հօրաքրոջ գգուանքը: Յերեկը այդ լայնարձակ դաշտերը, լանջերը, իսկ գիշերը — հօրաքրոջ ծոցը. սրանք այնպիսի քաղցրութիւններ էին, որ նա իր յօժար կամքով երբէք տուն չէր վերադառնում. գալիս էր հայրը, բարկանում էր, լաց ու ծեծով տանում: Քանի անգամ, տէրտերի առաջ չորած իր դասը սերտելիս, նրա սիրտը պատռուել է ուղեցել, յիշելով այս գետակի պաղ ջուրը: Նրան ծեծում էին

դպրոցում, ծեծում էին տանը. միայն այստեղ, պայտա-
րի տնակում, մերկ երեխաների, սիրող հօրաքրոջ շրջա-
նում ծեծ չը կար...

Այժմ ուր են նրանք:

Կառքերը կանգնեցին մեծ ծառի տակ: Այստեղ
ձիաները պիտի հանգիստ առնէին, դարի ուտէին:
Շուրեր փռեցին տնակի ետևում, կանաչ խոտի վրայ.
Լիւսին կարգադրեց ուտելու բան հանել կողովից:
Բայց ժողէֆին փորձանքի մէջ էր դրում հետաքրքրու-
թիւնը: Ծտերը ծլվում էին տնակի բաշերի վրայ.
ինչպէս այն ժամանակ, այժմ էլ պատերի արանքում
ծլել էր դարին: Քիչ հեռու, ճանապարհից վերև, երե-
ւում էր մի նորաշէն խանութ, որի առջև հաւաքուել
էին մի քանի հատ գիւղացի: Միթէ նրանցից ոչ ոք
չէ կարող ասել թէ ինչ եղաւ պայտար Մարկոսը:

Որքան մեծ էր այս մենաւոր ու լուռ աւերակի
ոյժը: Նոյն իսկ տերեւները իրանց մեղմ սօսափունով
գրգռում էին թէ լաւ է իմանալը, հարց ու փորձ ա-
նելը: Եւ նա ուղում էր անպատճառ կանչել գիւղա-
ցիներից մէկին կամ երկուսին, որոնք աւելի տարիքով
էին: Բայց այդ ըստէին Լիւսին նստեց նրա կողքին, ա-
սելով:

— Յոգնել ենք ամենքս... Բայց ի՞նչ սիրուն ան-
կիւն է: Ինչո՞ւ երկաթուղի չեն շինում այս կողմերում:

— Ո՞վ պիտի շինէ, Լիւսի:

— Աղքատութիւն... հա՛, ի՞նչ սարսափելի է աղ-
քատութիւնը քո հայրենիքում, ժողէֆ... Միշտ այս-
պէս էր:

— Միշտ:

— Օ՛, խեղճեր...

Ժողէֆը համաձայն էր որ այստեղ ամենքը խեղճ
են: Բայց այդ վայրկեանին—զարմանալի վայրկեան—
նա ոչինչ վատութիւն չը տեսաւ այն բանի մէջ, որ ա-
մենքը խեղճ են: Ի՞նչ վատութիւն կը լինէր, եթէ Լիւ-
սին իմանար որ իր ամուսինը այս իսկ խրճիթում է

անցկացրել իր մանկութեան ամենասիրուն օրերը:

Պայտար Մարկոսը, հօրաքոյրը, երեխաները և ինքը, այժմեան ժողէֆ Պապը, դիչերում էին գրաստների հետ միասին...

Ասել այդ Գետակը, կապոյտ երկինքը, ծտերը հասկացնում էին որ ամօթ չէ ասելը: Եւ նա լսեց դժրանց, սկսում է: Այս տունը նա շատ է տեսել, այս կանաչ խոտերի մէջ շատ է խաղացել...

Բայց դրանից հեռու չը գնաց: Այդ մարդու զարմանալի բախտի յատկութիւններից մէկն էլ այն էր, որ նա ժամանակին էր հասկանում թէ աւելորդ ոգեւորութիւնը—զուտ ֆլաս է: Նա գիտէր ժամանակին լռել: Լիւսիի բարակ յօնքերը, հետաքրքրութեամբ նայող սեւ աչքերը, շրթունքները յիշեցրին նրան մայրաքաղաքի շքեղ սալօնը և այն անմոռանալի երեկոն, որ այնքան ահագին յեղափոխութիւն մտցրեց նրա կեանքի մէջ:

Հաւաքուած էր հիւրերի մեծ բազմութիւն: Երեկոյթի թագուհին բարձրահասակ, սեւաչեայ օրիորդն էր, որի վարդագոյն զգեստը, վերին աստիճանի վայելուչ ու բարեկիրթ շարժումները մեծ ու լուսաւոր դահլիճի մէջ դիւթում էին ամենքին: Ինքը, ժողէֆը, այդ ժամանակ հրապարակում արդէն խոշոր գրամատերի անուն էր հանել: Ամեն տեղ այդ անունը արտասանւում էր պատկառանքով, և փարթամ սալօնն էլ զգում էր թէ ով է նա, որ նստած է առեւտրական աշխարհի յայտնի գործիչների շարքում: Նրան մեծարում էին տիկինները ու օրիորդները, ամեն քայլափոխում նա հանդիպում էր հաճոյական ժպիտների, սիրալիլ ուշադրութեան, բարեկամ լինելու անկեղծ ցանկութեան: Միայն երեկոյթի թագուհին էր անտարբեր. միայն նա էր, որ կարծես չէր էլ նկատում այդ նշանաւոր հիւրին: Երբ նա, մի մի զիջանելով երիտասարդների թախանձանքներին, նստում էր դահնամուրի առաջ և նուագում էր, երբեմն և երգում մի շատ քնքոյշ ձայնով, ժողէֆին այնպէս էր թւում թէ նա այդ բոլորով ուզում է ցոյց

տալ որ ինքը շատ բարձր է, շատ անմատչելի է նոյն իսկ գրամական առիւծների համար: Այդ միտքը նրան հանգստութիւն չը տուեց ամբողջ գիշերը, և միւս օրը օրիորդի ծնողները ստացան առաջարկութիւն, որը և ընդունուեց իսկոյն, անպայման: Լիւսին եկաւ ապացուցանելու իր ամուսնուն որ կուսական հպարտութիւնը անցաւոր է, և տղամարդը, թէեւ նա լինի արդէն սպիտակոյ մազերի չրջանում, նուաճելու շատ միջոցներ ունի, մանաւանդ երբ այսօրն հարուստ է:

Եւ այս նուաճուածը մի աննման գիւտ էր վաճառականի տան համար: Լիւսին մտաւ առատութեան մէջ, նրա հրամաններին էին սպասում ամուսնու միլիոնները: Բայց փառաւոր ապարանքի մէջ ոչինչ ազնուական կարգ, ոչինչ բարձր ճաշակ չը կար, ամեն ինչ տոգորուած էր գուեհկութեամբ: Դա այնքան վիրաւորական էր, որ Լիւսին սկզբում իրան մի նահատակ էր համարում: Նա մայրաքաղաքի հին, նշանաւոր ընտանիքի զաւակ էր և մեծացել էր ուրիշ այդ տեսակ ընտանիքների չրջանում: Նոյն իսկ ասում էին թէ նա մօր կողմից հանդիսանում է մի բաւական զուտ ազնուական համարեա անհետացած արեան ժառանգ: Եւ հաւանական էր, որ այդպէս լինի, քանի որ Լիւսին բնական, անկեղծ տեսլութիւն ունէր դէպի ամեն ինչ, որ դաւառական գուեհկութիւնն էր յիշեցնում:

Ու նահատակը մի հսկայական գործ սկսեց: Պէտք էր նախ և առաջ տաշել, կոկել իր ամուսնուն, և նա այդ բանը սկսեց եռանդով: Անհետացաւ գիւղական Օսէփ անունը. նրա դռները լայն բացուեցան բարձր դասակարգի առաջ: Ժօզէֆը աշակերտում էր նրան մի նորադարձի ֆանատիկոսութեամբ. նա իւրացնում էր նոր ձևեր, սովորեց ֆրանսերէն խօսելը, և թէեւ նրա կրթութիւնը ժամադրքի քառօրդից դէնը չէր անցել, բայց այնքան ուշիմ ու հասկացող էր, որ անհեթեթութիւններ չէր յայտնում, օրինակ չէր ասի թէ երկիրը գնդաձեւ չէ: Հետզհետէ նա վերածնուեց.

իր կնոջ սալօնում եղած խօսակցութիւնների ազդեցութեան տակ նա յանկարծ գտաւ որ իր Պապանեան ազգանունը առաջացել է Պապ անունով մէկից, որ մի ինչ-որ ժամանակ տանուտէր է եղել մի ինչ-որ դիւում և կռիւներ է մղել ինչ-որ խանի դէմ: Լիւսին այդ վկայութեան հիման վրայ ազնուացրեց և իր ամուսնու ծագումը և այնուհետեւ հինաւուրց քաջ Պապը վկայում էր որ այս առեւտրական նշանաւոր ֆիրմայի մէջ արխտօկրատական երակներ էլ կան: Իր շատ հեռաւոր և շատ կասկածելի նախահօր այդ վկայութիւնը ժողէֆը ամրացնում էր իր անձնական ծառայութիւններով. նա բարձրահնչիւն բարեգործութիւններ էր անում, որոտում էր լրագիրների ու զանազան ընդհանուր ժողովների մէջ, և տոհմային թանկագին արկղիկի մէջ դարձնում էին պատուաւոր անդամութեան ոսկեզօծ վկայագրեր, շնորհակալական ուղերձներ, ընկերութիւնների մեղալիներ, մասնաւոր անձանց այնպիսի նամակներ, որոնց մէջ «ազնուական», «վսեմաշուք», «իշխան» բառերն էին երեւում. կային նոյն իսկ երկու շքանշան, որոնցից մէկը աւստրիական: Այս վերջինը ժողէֆը ստացաւ այն խոշոր նուիրաբերութեան համար, որ նա արաւ կայսերական տան անդամներից մէկի հովանաւորութեան տակ դռնուող մի մարդասիրական ընկերութեան Վիեննայում, երբ ծնունդ Միշէլը: Այդ օրուանից «Ժողէֆ Պապ» ֆիրմայի վրայ աւելացաւ և «որդի» մասնիկը:

Ահա ինչեր արաւ Լիւսին:

Պայտար Մարկոսի աւերակի մօտ մի բոպէ կար, երբ այդ բոլորը մոռացուելու վրայ էր: Բայց, ինչպէս առաջինը, ժողէֆը վտանգը ժամանակին հասկանալու բարեբախտութիւնն ունէր: Եւ նա բաւականացաւ յայտնելով որ ինքը այստեղ շատ է խաղացել, մի հանգամանք, որ վիրաւորական չէր թէ համարեա անհետացած ազնուական արեան ներկայացուցիչ տիկնոջ և

Թէ ինչ-որ խանի դէմ կռիւներ մղած Պապի ժառանգի համար...

Կ

Մինչեւ ճանապարհուելը դեռ ժամանակ կար: Երեխաները ցանկութիւն յայտնեցին ճաշը գետակի ձորում ուտելու: Ամենքը գնացին այնտեղ: Բայց այդ սիրուն ձորը շուտով մոռացնել տուեց երեխաներին իրանց առջեւ դրած ուտելիքները, և նրանք գնացին վազվզելու Թիթեռնիկների ետեւից, ծաղիկներ քաղելու: Երկու ամուսինները խորին բաւականութեամբ դիտում էին կայտառ, առողջ երեխաներին. նոյն իսկ ծծկերն էլ ուրախ աղաղակում էր ծծմօր դրկում: Մեծ աղջիկը, որ արդէն 14 տարեկան հասակում էր, գտնելով մի սիրուն, մեծ ծաղիկ, կանչեց իր դաստիարակչուհուն, որ մի ջահէլ ֆրանսուհի էր: Նրանց աղաղակները մի բան յիշեցրին հօրը, և նա ասաց.

—Փաննի, դու էլի հայերէն չը սովորեցար... Մի քանի բառ գիտես, և ի՜նչ, այնտեղ մո՛ւլ ալիտի մնաս:

Աղջիկն ու ֆրանսուհին մի վայրկեան զարմացած նայեցին նրան, յետոյ Փաննին հեգնաբար ծիծաղեց և երկուսը խոնարհուեցան ծաղկի վրայ:

Լիւսին մեղմացրեց Փաննիի այդ անպարկեշտ վարմունքը, բացատրելով իր ամուսնուն որ ինքը դիտմամբ չէ թողնում ուրիշ լեզու սովորել: Չը պէտք է փչացնել երեխայի արտասանութիւնը. նա հրաշալի խօսում է ֆրանսերէն, իսկ ֆրանսերէնը այնքան նուրբ է և երաժշտական, որ հայերէն կոշտ բառերը միայն ծռումել, աղճատել կարող են երեխայի փափուկ լեզուն:

Հայրը համաձայնեց, նա երբէք չէր էլ հակառակուել իր կնոջ: Մի բաժակ էլ խմելով իր առաջեւ դրուած գինուց, նա առաջարկեց Լիւսին քիչ անցնել ձորով:

— Այստեղ մի փոքրիկ ջրվեժ կայ և մի հրաշալի աղբիւր, ասաց նա, առաջարկելով իր թեւը:

Երեխաները գնացին ծնողների ետեւից:

Ձորը գնալով նեղանում էր. երկու կողմից բարձրանում էին սեւ ժայռերի պատերը: Վերելում, կապոյտ երկնքի տակ, թփեր ու ծառեր, ապա հսկայական սեւ պատեր, իսկ այստեղ, ներքեւում ջրեր, խոտեր, բարձրահասակ բոյսեր: Խմեցին աղբրի ջրից, հիացան: Դինին իր աղ-դեցութիւնն էր ցոյց տալիս, ստուերախիտ ձոր, մեղմ վշշոց, տերեւների սօսափիւն: Եւ բնութիւնը դարձեալ յաղթահարեց տաշած ու յղկած ժօղէֆին: Դարձեալ չքանում է տարիների երկար շարքը:

Դիւթական ոյժ. նա իւրաքանչիւր խոտի մէջ է, խօսում է իւրաքանչիւր քարի կտորի միջից, որի վրայով թափւում են գետակի փոքրիկ, խոխոջուն ալիքները, և, կարծես, հարցնում է. մի՞թէ Օսէփը չէ, նա, որ մի ժամանակ այնքան լաց էր լինում այս տեղերի համար: Ապա ջրվեժը: Նա, ինչպէս և այն ժամանակ, աղմուկով գահավիժւում է սեւ ժայռերի պատուռածքից, ամբողջովին փրփուր է, և թփերը վերելից կախ են ընկել նրա վրայ: Ամենքի սիրած տեղն է: Գալիս են մեծ ճանապարհով անցնողները, գալիս են և գիւղից: Ձովանալու, հանգստանալու տեղ: Այժմ դեռ ցուրտ է, բայց յուլիսեան միջօրէին ի՞նչ հրաշալի բան է մերկանալ, նստել ժայռի տակ և թոյլ տալ որ ջուրը երկար ծեծէ մէջքդ ու ուսերդ...

Քիչ բարձրում, ժայռի ուսին, թփեր են և այդտեղ երեւում են երկու երեխայ: Կարծես հօրաքրոջ երեխաներն են, Սօնան ու Ասլանը. էլի կիսամերկ, մի հատ շապիկ հագած, կեղտոտ ու սեւ: Նրանք նայում են ապշած, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Սօնան ու Ասլանը այն ժամանակ. մնում է որ նրանք բաց անեն իրանց բերանները և կանչեն. «Օսէփ»...

Ժօղէֆը աշխատում է չը նայել նրանց: Նստում է ջրի ափին և իր ձեռնափայտը մեկնում է դէպի ջրվեժը,

գիտում է թէ ինչպէս սպիտակ շիթերը ծեծում են փայտը: Իսկ Լիւսին կանչեց գիւղական երեխաներին, ասաց որ քաղցր բան պիտի տայ: Նրանք, ի հարկէ, տեղից չը շարժուեցան: Այն ժամանակ տիկինը, բռնելով Միշէլի ձիւնափայլ ու քնքոյշ ձեռքից, դնաց դէպի նրանց մի նեղ կածանով, որ գետակի միւս ափից էր սկսւում: Վայրենիներից մէկը, տղան, վեր թռաւ ու փոքրիկ գազանի նման մտաւ թփերի մէջ: Լիւսին փորձեց խօսել միւսի հետ: Նա հարց ու փորձ է անում նրա հօր ու մօր մասին—ոչինչ պատասխան. սկսում է ձայնով յանդիմանել թէ ինչո՞ւ չէ չորերը հագել, երեսը լուացել—աղջիկը շարունակ պլշած նրան է նայում...

Եւ տիկինը թողեց նրան, դարձաւ Միշէլին: Յոյց տալով կիսամերկ երեխային, նա ֆրանսերէն լեզուով հասկացնում է նրան որ գիւղում այդպէս են. ապրում են հողի մէջ, չունեն մահճակալ, այնքան աղքատ են, խեղճ... Միշէլը խելօք երեխայ էր և չէր մոռացել որ մայրիկը մի քանի անգամ էլ տարել է իրան աղքատների մօտ: Նա ընդհատեց մօր խօսքը, ասաց որ գիտէ թէ ինչ պիտի անէ իր պէս մի երեխան: Ու գրպանից մի շաքարահաց հանելով, մեկնեց դէպի խեղճ աղջիկը: Սա մի ակնթարթում խլեց այդ ընծան: Բայց դեռ չէր հասկացել թէ ինչ պէտք է անել նրան, երբ թփերի միջից դուրս սողաց տղան, նստեց աղջկայ կողքին և ասաց.

—Բեր միասին նայենք...

Լիւսին նոր տեսաւ թէ ինչ է այդ տղան և սարսափահար յետ դարձաւ, ցած վազեց, համարեա ձեռքի վրայ տանելով Միշէլին, կարծես փախցնում էր նրան օձի բերանից:

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեց, բացականչեց Ժօզէֆը, մի ակնթարթում վեր թռչելով տեղից և ցատկելով գետակի միւս ափը:

Նրա կինը առաջին վայրկեան չը կարողացաւ պա-

տասխանել, միայն յետ նայեց, տեսաւ որ երեխաները իրանց տեղն են և արդէն կուռում են շաքարահացի վրայ:

—Ահ... արտասանեց նա փորձանքից ազատուածի նման և նրա հպարտ աչքերը սարսափի հետ խառն մի զզուանք արտայայտեցին:

—Ի՞նչ էր, ի՞նչ եղաւ:

—Այն տղայի ամբողջ երեսը, ձեռքերն ու ոտները ծածկուած են վերքերով...

—Եւ Միշէլը ձեռք տուեց նրան:

—Ո՛չ հայրիկ, կանչեց Միշէլը:

—Փառք Աստուծու... Շատ չը նայեցիր:

—Երեւի ծաղիկ է, նոր է լաւանում, ասաց Լիւսին.— և այդ դրութեան մէջ բաց են թողել երեխային, տկուր, այս քամու մէջ, ջրերի մօտ... Վայրենիներ են ապրում այստեղ, ի՞նչ է:

Ժողէֆը չը պատասխանեց, շտապով հեռացրեց ամենքին այդ տեղից: Ճանապարհին Միշէլը պատմեց նրան թէ ինչ էր արել ինքը: Երբ հասան պայտարի տնակին, կառապաններին հրաման տրուեց իսկոյն պատրաստուել ճանապարհուելու: Մի անգամ էլ իր գրկի մէջ առնելով Միշէլին և համբուրելով նրա ջուխտ թըշերը, Ժողէֆը դարձաւ իր կնոջը, հանգստացրեց նրան և ապա ասաց.

—Բարերարութիւն անելը լաւ է, սիրելիս, բայց չը պէտք է այդ ժամանակ ինքնամոռացութեան հասնել: Խնդրում եմ որ առանձ քեզ տեսնես, յետոյ սւրիշներին...

Նա յայտնեց որ մի ժամի ճանապարհ հազիւ լինի մնացած:

Բայց դու անպատրաստ ես, Լիւսի, աւելացրեց նա:

—Ի՞նչ պիտի լինէր:

—Գոնէ ծածկոցներդ փոխէիք: Մեղ կը դիմաւորեն, գիտեմ...

—Գուցէ և աղ ու հացով, հարցրեց տիկինը հեգ-
նաբար:

—Ծիծաղելու բան չը կայ: Մեր անունով այստեղ
երգւում են:

Հարկաւոր եղաւ բաց անել բաղմաթիւ կապոցներ,
քրքրել արկղիկներ, բարկանալ աղախինների վրայ: Լիւ-
սին ու Փաննին նոր ծածկոցներ հագան, փոխեցին ի-
րանց գլխարկները: Միշէլի շորերը բոլորովին փոխեցին:
Ժօզէֆն էլ դէն դրեց իր գլխարկը և պսպղուն ցլիկնդր
ծածկեց:

—Միշէլը կը նստի մեզ հետ, վճռեց տիկինը. —
ուշն էլ նրա կողքին: Գեղեցիկ կը լինի, չէ, Ժօզէֆ...
Կառքերը աւելի արագ էին սլանում:

VI

Բլուրի գլխից երեւաց ծառերի մէջ թաղուած տը-
ների բաղմոթիւնը: Իրիկնապահի երկար ստուերները
ծածկել էին նրա մի մասը. միւս մասի վրայ դեռ փայ-
լում էր արեւը, մի հեղ ու ծոյլ անդորրութեան դրոշմ
հաղորդելով նրան:

Դա էր գաւառական այն փոքրիկ քաղաքը, ուր
Պասպ ամուսինները վճռել էին անցկացնել ամառը:

Ամենքը նրան էին նայում մեծ ուշադրութեամբ,
ամենքը սպասողական գիրքի մէջ էին և լուռ. նոյն իսկ
աղախիներն էլ զգում էին որ մի բան պիտի տեղի ու-
նենայ: Երկու ամուսինները հովանաւորող բարեհաճ
ժպիտներ էին արձակում: Մինչեւ իսկ Միշէլը, այդ սի-
րուն երեխան էլ, աջ ու ձախ էր նայում, հասկանալով
որ կայ մի բան, որին պէտք է հաւանութիւն տալ:

Ճանապարհը թեքուեց դէպի ձախ: Մի պտոյտ էր
մնում, տների բաղմոթիւնը ծածկուեց: Հանդիսաւոր
ըողէից առաջ, ինչպէս այդ լինում է միշտ, Լիւսին ու
Ժօզէֆը, առանց միմեանց նայելու, ինքնաբերաբար,
ալատութիւն տուին իրանց սրտի զգուժմներին:

—Ա՛հ, այն երեխան, բացականչեց Լիւսին մի տը-
խուր շեշտով:—Ձեմ կարողանում մոռանալ... Այն դը-
րութեան մէջ, ոտաբորիկ, գլխաբաց, միայն մի կեղտոտ
շոր կար ականջներին կապած... Սարսափելի է...

—Իսկ ես մինչեւ երկինք շնորհակալ եմ քեզանից,
սիրելիս, որ իմ պատճառով դու այստեղ ես, այսպիսի
հանգամանքների մէջ... Երբէք չեմ մոռանայ. երեխա-
ները, թէեւ հեռու աշխարհի ծնունդներ, այնպէս լաւ
հասկանում են որ իրանց հօր երկիրն էլ պէտք է սի-
րել... Հիմա էլ աչքիս առջև են այն կապոցները, որ
պատրաստում էին Միշէլը, Փաննին...

Նա կռացաւ, մատների ծայրը դիպցրեց երեխայի
ծնօտին, համբուրեց մատները և հարցրեց.

—Բոլոր փողերդ վերցրիր, Միշէլ:

—Եւ Բօզինն էլ. նա դեռ փօրրիկ է, չը գիտէ. ես
յետոյ կը հաւաքեմ փող և կը վերադարձնեմ նրա բա-
ժինը:

—Սիրելի զաւակներս... Այդ բոլորը, ի հարկէ,
ձեր մօրից է: Երջանիկ էք, փոքրիկներս...

—Թէ որ քո ջրվէժից անփորձ պրծնենք:

—Դու դեռ վախում ես: Երեկոյեան բժշկին խոր-
հըրդի հրաւիրիր:

—Այո, պէտք է: Ո՞վ գիտէ, վարակումը հարիւր
ու մի պատճառից է լինում:

—Մեծ է Աստծու ողորմութիւնը: Բայց աղաչում
եմ, Լիւսի, զգոյշ եղիր...

Անիւր խփեց գաւառական քաղաքի առաջին քա-
րին: Սկսուեց մի ինչ-որ փողոց, որ ամայի էր:

Ոչ ոք չըկայ: Բոժոժների ղողանջիւնը, կառքերի
դղրդոցը մի քանի երեխաներ են հաւաքում, որոնք
սկսում են վազվզել կառքերի առջևից ու ետևից և
կառապանները սկսում են քշել նրանց իրանց երկար
մտրակներով: Մի մի բացում է որևէ դրան կամ պա-
տուհանի փեղկը և նրա ետևից ամօթխածութեամբ
նայում է մի աղջիկ կամ կին: Պատահեց մի արհեստա-

ւոր, որ ծռուեց մի կողմ, սեղմուեց ցանկապատին և ձեռքը կրծքին դրած անցաւ, պատիւ անելով անծանօթ, բայց ըստ երևոյթին մեծ մարդկանց:

Եւ այսպէս—երկու, երեք փողոց, Ժօզէֆը շուտ յիշեց, որ գաւառական քաղաքի սիրտը հրապարակն է, ուստի շարունակեց բարեհոգի հանդարտ ու սպասող մնալ:

Հրապարակում մեծ բազմութիւն կար: Կիրականամուտի երեկոն էր, արհեստաւորները, մշակները նոր էին վերջացրել իրանց աշխատութիւնը և այժմ խօսում էին անցկացրած շաբաթուայ մասին, հաշիւներ էին վերջացնում: Կառքերը արտասովոր բաներ էին այդտեղ և մեծ իրարանցում պատճառեցին: Նրանք շարժւում էին դանդաղ, իսկ հրապարակի բոլոր կողմերից կուտւում էին գործից նոր դուրս եկած տխուր ու մրոտ մարդիկ, խռնւում էին միասին՝ անծանօթ մարդկանց և նրանց կառքերը տեսնելու համար: Նրանց մէջ երեւում էին և լաւ հագնուածներ, դրանք խանութպաններ էին, որոնք չէին կարողացել զսպել իրանց հետաքրքրութիւնը: Կարծես ծովային հրէշներ էին մտել այդ խաղաղ ու միամիտ անկիւնը և եթէ կառքերը ամբողջ գիշեր կանգնէին այդտեղ, ամբոխը չէր հեռանայ, կը շարունակէր դիտել նրանց վայրենիներին յատուկ հետաքրքրութեամբ:

—Էշէր...,

Այս խօսքը ակամայ դուրս թռաւ Ժօզէֆի բերանից:

Նա գիտէր արդէն, որ սպասել աւելորդ է, բայց տեսնելով իր կնոջը. որ շարունակում էր նոյն սպասողական դիրքի մէջ մնալ, մի ակնթարթում բռնուեց և մազձը եռ եկաւ նրա մէջ: Բայց այդ միջոցին կառքը քիչ կանգ է առնում և մի մարդ, մի հատ մարդ, առաջ է վազում, վերցնում է գլխարկը, խոնարհ երկրպագութիւններ է անում և ասում է.

—Բարի գալուստ... բարով, հազար բարով եկաք...

Լիւսին նրա վրայ է դարձնում իր բարեհաճ ժպիտները, նայում է իր ամուսնուն, Սա չը գիտէ թէ ինչ է կատարուում, և բարկացած հարցնում էր.

— Ժողովրդի կողմից...

Անծանօթը, շարունակելով գլուխ տալ, ասում է խղճալի ձայնով.

— Եկայ ինքս... Շնորհ էք բերել մեզ մօտ, բարի գալուստ... Մեր իշխանն էք, մենք պարտաւոր ենք...

— Շնորհակալ եմ, շտապով արտասանում է Ժօղէֆը և բղաւում է կառապանի վրայ:

Ամբօխը ճեղքւում է, ճանապարհ տալիս:

— Այս էր, հարցրեց Լիւսին:

— Էշէր... նորից մոռում է նրա ամուսինը:

Նա չը գիտէր թէ ինչպէս պիտի կարողանայ մոռանալ այս անպատուութիւնը:

VII

Բայց ինչո՞ւ այսպէս եղաւ:

Մտնենք, ընթերցող, այս մեծ տունը, ուր շատ մարդիկ մտան: Ժօղէֆ Պապի դալուց ընդամենը երկու ժամ է անցել, բայց այստեղ արդէն ժողով է գումարուած հէնց այդ դէպքի առիթով: Եւ անպարտաճանաչ չեն քաղաքացիները. հաւաքուել են ամենքը, որոնք հրաւէր են ստացել: Ոչ մի դասակարգ չէ մոռացուել. և աղան ու արհեստաւորը, պաշտօնաթող չինօֆիկին ու խանութպանը միասին են. ասում են, լսում են:

Ժողովը դեռ չէ բացուել: Սպասում են տիրացու Գաբրիէլին, որ մի թուղթ պիտի բերէ: Լսեցէք մասնաւոր խօսակցութիւնները, եւ դուք չէք ասի թէ գաւառական փոքրիկ քաղաքում չը կայ հասարակութիւն, այն էլ այն տեսակ հասարակութիւն, որ չը գիտէ թէ ինչ ցաւեր ունի եւ ինչ օգուտներ կարող է ստանալ:

Քաղցր յոյսերով ու մեծամեծ ակնկալութիւններով լի է Միրզա-բէկի այս մեծ դահլիճը, ուր մարդիկ ման

են գալիս, խմբւում են, վիճում տաքացած, միմեանց համոզում: Ստեղծագործող միտք, այս, ամեն տեղ կայ, քաղաքակրթական ծրագիրները ամեն տեղ են հասել: Վերացրէք նիւթական միջոցների տանջող հարցը, և դուք կը տեսնէք, որ նոյն իսկ այս տեսակ խուլ անկիւնում միտքը գործ է դառնում:

Այսպէս են հաւատացնում այն անունները, որոնք արտասանում են Միրզա-բէկի դահլիճի մէջ: Հիւանդանոց, արհեստագիտական դպրոց, գրադարան, աղքատանոց... Սրանք աւելի առաջաւոր դասակարգին մատչելի հասկացողութիւններ էին. բայց հասարակ մարդիկ էլ դիտել են տարիների ընթացքում, հասկացել են թէ ինչ չունեն և ինչ պիտի ունենան: Գետակի վրայ կամուրջ չը կայ, գարնանը և աշնանը որքան է տանջւում հասարակութիւնը: Զրի ճանապարհը վաղուց է փչացել և այժմ ջուր են վերցնում հեռու մի աղբիւրից. ջուր բերողները գլխաւորապէս կանայք են. հասկանալի է թէ այն հեռու տեղը ինչ անկարգութիւններ են կարող պատահել, և պատահել էլ են: Կօշկակար Ոսկանը արծարծում էր իր վաղեմի միտքը—կառուցանել սրբատաշ քարերից մի լաւ բաղնիս մեծ ու լայն աւաղաններով և հինգից ոչ աւել առանձին սենեակներով: Ծախսի ու մուտքի հաշիւները արել էր նա և շատ հեշտութեամբ ապացուցանում էր, որ եթէ օրական միջին թւով հինգ մարդ էլ լողանայ, դարձեալ օգուտ կը լինէր հասարակութեան: Մսագործ Սեթը վաղուց պատրաստել էր դրա հակառակ ծրագիր և հաստատում էր, որ մի մեծ քարվանսարան աւելի օգտակար կը լինէր: Իսկ ներկարար Կարապետը այն մտքին էր, որ պէտք է տարեկան որոշ գումարներ յատկացնել եկեղեցիներին և այնուհետև միանգամայն վերացնել աղքատութիւնը:

Մեղք է, հաւատացնում էր նա: Մեղք է ոչ միայն աղքատը, այլ և ողորմութիւն տուողը: Թող հաշուեն տեսնեն որքան հաց է դուրս գնում տներից իբրև ո-

ղորմութիւն. եթէ դուրս չը գայ այդ հացը, ժողովուրդը աւելի հարուստ կը լինի: Եւ բացի դրանից, աղքատների մեծագոյն մասը աչք ունի: Մտնում են նրանք ամեն ժամանակ: Պատահում է, տանտիկինը կամ նրա հարսը կամ չափահաս աղջիկը գլուխը բաց է արել, ուզում է լուանալ, աղքատը դիտմամբ կանգնում է, մտիկ է տալիս նրա հոլանի թեւերին, բաց պարանոցին: Շատերը այնքան աներես են, որ կանգնում են երկար, նոյն իսկ բաժին ստանալուց յետոյ, նայում են, աչքով ուտել են ուզում: Անպատուութիւն է դա, ժողովուրդը ճար չունի և ակամայ լուռ է մընում: Պէտք է աղքատներին հեռացնել դռներից...

Եւ էլ շատ ուրիշ ծրագիրներ, խրատներ էին երեւան եկել: Ամենքը գիտէին, որ այդ պակասութիւնները կարելի է վերացնել և կարելի է միայն այժմ: Անող կար: Ներկայ էր կախարդական ոյժի տէրը, որի մի խաբը բաւական էր հրաշքներ գործելու համար:

Խօսքն ու դատողութիւնը հէնց այդ զարմանալի մարդու, այդ կախարդիչ հարուստի շուրջն են պտտում: Ինչե՛ր էին պատմում նրա մասին: Պատմում էին, ապշում, երկնքին փառք տալիս: Ոչինչ չափազանցութիւն անտեղի չէր կարող լինել այդ հիացած գաւառացիների համար: «Ժօզէֆ Պապ և որդի» առեւտրական տան միայն Ստամբուլի բաժինը, ասում էին, պարտք է տալիս թիւրքաց փաղիչահին: Ինչպէս դիւղացին գալիս է ոսկերիչ Գրիգորի մօտ, նրանից պարտք է առնում թղթով, այնպէս էլ փաշան ուղիղ գնում է Պապի գրասենեակը, քսակներով ոսկի է տանում: սուլթանի համար և տոկոսներն էլ այս գլխից տալիս է: Դեռ չը կայ, չէ եղել, ասում էին, հաշիւ, որ իմանայ նրա հարստութեան չափը: Սովորական համրիչները նրա գործի մէջ պէտքական չեն, այնքան մեծ են նրա թուանշանները: Տանողները, բերողները հարկւրաւոր են և ով գիտէ, եթէ կէսն էլ գողանան, չի իմացուի: Ինքը, Ժօզէֆ Պապը, տարուայ մեծ մա-

սը հեռու է լինում իր գործերից: Պարիզում տուն է առել, այնտեղ է բնակւում: Նրա գլխաւոր կառավարիչը մի մարդ է, որ մի փոքրիկ թագաւոր է իր ստացած ռոճկով և իր դիրքով:

Բայց ամենից պանչելին այն է, որ այդ մարդը, ասում էին, բոլորովին կշապցել է փողից: Աստուած տուել է, սար ու ձոր լցրել: Հիմա նա բարի գործեր է կատարում: Տեղ չը կայ, ասում էին, ուր նա մի յիշատակ թողած չը լինի: Եւ ինչ դժուարութիւն կայ նրա համար, ուզենայ—ամբողջ աշխարհը կը լիացնէ:

Ահա թէ ինչ հոյակապ որդի ունի գաւառական այս խեղճ անկիւնը: Հոյակապ որդին սիրում է իր աղքատ հայրենիքը: Վաղուց այստեղի մարդկանց ականջին էին հասնում արտասունք շարժող լուրեր: Ժօզէֆ Պապը, նա, որի պարտականները թագաւորներ են, շատ անգամ է կարօտով յիշել Սպիտակ աղբիւրը, Երէցի թումբը, ս. Գէորգի մատուռը: Այդ սիրուն տեղերը, վերջ ի վերջոյ, քաշել, բերել էին մեծ մարդուն: Նա այժմ այստեղ է: Քանի կենդանի էր մեծ գիտնական քահանայ Տէր-Մեսրոպը, գաւառական բազաբը յաճախ ընծաներ էր ստանում Ժօզէֆից: Քահանան նրա ուսուցիչն է եղել, և բաւական էր, որ նա մի նամակ գրէր, մի պակասութիւն յայտնէր, Ժօզէֆը իսկոյն կը կատարէր նրա ցանկութիւնը և նամակով էլ կը յայտնէր թէ Աստուծով դեռ շատ լաւ մտադրութիւններ ունի իր հայրենիքի վերաբերմամբ: Եւ այժմ այդ մտադրութիւնների հետ յիշատակւում էին գումարներ, այն էլ ինչ գումարներ, հորիւր հազար, երէք հարիւր հազար...

—Հանաք է դառել փողը... վրդովուած բացականչում էր օսկերիչ Դրիգորը, նա, որից գիւղացիները պարտք էին վերցնում:

Նրան դժուարցնում էր այն, որ այդպիսի թեթեւամտութեամբ խաղում են փողի հետ: Հարիւր հազար մի գիւղատնտեսական դպրոցի համար. կարելի՞ բան

էր: Անպատուում են փողը: Հարիւր հազար... արտասանելն անգամ սարսափելի է:

Եւ վաշխառուն, վերին աստիճանի դառնացած, թքում էր ու հայհոյանքներ թափում...

VIII

Եկաւ տիրացու Գաբրիէլը, ժողովը իսկոյն բացուեց: Նախագահում էր տանտէրը, Միրզա-բէկը:

—Գտա՞ր, տիրացու, հարցրեց նա:

Առաջ անցաւ մի կոլսր ու հաստ մարդ, պուտի պէս կարմիր դէմքով և վզով:

—Գտայ, պատասխանեց նա մի հեգնական հպարտութեամբ, որ ծիծաղ պատճառեց մի քանիսներին:

—Փնո՞ք Աստուծու, բացականչեց նախագահը. ստանալով տիրացուից մի թուղթ:—Եւ բառը, ասում ես, շատ զօրաւոր է ու գեղեցիկ, հա՛:

—Այո՛, ես գտայ նրան ողորմածահոգի մեծ գիտնական Տէր-Մեսրոպի գրուածքների մէջ: Ամբողջ օրը որոնում էի, հազիւ գտայ...

Ժողովը խնդրեց որ տիրացուն ծանօթացնէ իր այդ գիւտի հետ:

Տիրացու Գաբրիէլը կանգնեց մէջ տեղ և ձեռքը դնելով բերանի աջ անկիւնին, արտասանեց վանկ-վանկ.

—Անզուգական...

Բառը, իսկ որ, մեծ տպաւորութիւն գործեց: Շատերը աշխատեցին կրկնել. բայց չէին կարողանում. և տիրացուն ստիպուած եղաւ աւելի բարձր ու դանդաղ կերպով ասել.

Անզուգական...

Նախագահը վերջ դրեց ժողովականների քրթմնջիւններին, ասելով.

—Մենք անգիր անելու համար չենք այստեղ հաւաքուել. ով ուզում է սովորել, կարող է վաղը, միւս

օրը տիրացու Գաբրիէլի գպրոցը գնալ: Բառը ինձ շատ լաւ է թուում և խրթին էլ է: Տիրացո՛ւ, բացատրիր:

Տիրացուն հասկացրեց բառի միտքը, պատմեց թէ ինչ հանգամանքների մէջ է գործ ածել նրան մեծ գիտնական Տէր-Մեսրոպը, ինչպէս էր նա բացատրում միաբը:

—Շատ լաւ, ասաց նախագահը.—այդ բառը հօ կայ այս թղթի մէջ:

—Այո՛, դրած է ճակատին, խոշոր տառերով:

—Պէտք է, տիրացու, հասկացնել նրան որ այս բառը Տէր-Մեսրոպինն է. դա շատ կազդէ. նրա ուսուցիչն է...

—Եւ շատ յարգում է հանգուցեալին, աւելացրեց տիրացուն, գլխով հաւանութեան նշաններ անելով:

Կարգացուեց թուղթը.

Տիրացու Գաբրիէլը յօրինել էր մի ուղերձ՝ «Առ անգուգական բարերարն» վերնագրով: Նրա մէջ տիրացուի բոլոր հայրենակիցները, մեծից սկսած մինչեւ փոքրը, իրանց անսահման ցանկութիւններն էին յայտնում Պապ իշխանապետի վեհազն ժառանգ Ժօղէֆի շնորհաբեր գալստեան առիթով: Նկարագրուած էր թէ երախտագիտութեան, հիացման որքան ու որքան բուռն զգացմունքներ են յուզում բոլոր սրտերը, տեսնելով տիեզերահռչակ մարդուն հայրենի ընտանիքի ծոցում: Մի երկար շարք բարեմաղթութիւններից յետոյ, որոնք նուիրուած էին թէ անգուգականին, թէ նրա պատուական կողակցին և թէ այդ երկուսի «իշխանատոհմ ճեւերին», ուղերձը մօտենում էր իր վախճանին դարձեալ մեծի ու փոքրի հիացմունքների նկարագրութեամբ: Այնուհետեւ գալիս էին մի քանի տողեր, որոնց մէջ տիրացու Գաբրիէլը ցոյց էր տուել գրչի ճարպիկութիւնը: Յիշեցնելով Աւետարանի «քանքարաթագոյց ծառային», նա ասում էր, որ իրանք չեն լինի «ծառայք անպիտանք, այլ կաշխատեն ապացուցանել, որ «արժանի է մշակն վարձու իւրում»:

Ունկնդիրները ոչինչ առարկութիւն չունէին:

—Շնորհակալութիւն տիրացու Գաբրիէլին, առաջարկեց նախագահը:

Աղմկալի հաւանութիւնների մէջ լսուեց գինեւաճառ Մարգարի ձայնը:

—Գովասանքներով ջուալ չի լցնուի, Միրզա-բէկ, ասաց այդ չիլ մարդը:—Ես իմ կողմից մի կուժ կարմիր գինի եմ նուիրում տիրացու Գաբրիէլին: Գիտե՞ս, տիրացու, քո սիրած գինույ, № 11 տակաուից:

Շնորհակալութիւն յայտնեցին և գինեւաճառին, իսկ մի քանիսները խոստացան «տեսնել» տիրացուին:

—Շատ ուրախալի է, որ մեր հասարակութիւնը այսքան ոգեւորուել գիտէ, ասաց նախագահը:—Մենք հասարակութիւն ենք կազմում այս րոպէին և Մարգարի նուէրը ցոյց է տալիս, որ պատրաստ ենք հասարակական բարիքի համար նոյն իսկ անձնական զոհողութիւններ էլ անել:

Նախագահն էլ որոտաձայն շնորհակալութիւններ ստացաւ:

Ապա երեք մարդ ընտրեցին, որոնք պիտի ներկայացնէին ուղերձը:

Ընտրորածներից մէկը գաւառական քաղաքի դեպուտատն էր, մի երիտասարդ մարդ, որ թէև տեղացի էր, բայց երկար տարիներ բացակայ էր եղել հայրենիքից և երեք տարի առաջ վերադարձել էր՝ տեղացի մի հարուստ կալուածատիրոջ գործերը կառավարելու պաշտօնով:

Նա կանգնեց և ասաց.

—Շնորհակալութիւն եմ յայտնում ինձ ընտրողներին: Այդպիսի մի պատգամաւորութիւնը, որից մեր հասարակութիւնը սպասում է օգուտների, պատուաբեր է ինձ համար: Բայց, պ. նախագահ, կը խնդրէի նորից այստեղ արծարծել այն հարցը, որը ես երէկ այստեղ յարուցի: Արդեօք շատ չենք «ոգեւորուում» և դրանով չենք փնասում մեզ: Մեր յարգելի հիւրին մենք չենք

ճանաչում. դուցէ մեր այս ցոյցերով վիրաւորում ենք նրան...

Բարձրացաւ աղմուկ, դժգոհութիւն: Երիտասարդ գեպուտատի դէմ վաղուց կազմուել էր ընդդիմադիր կուսակցութիւն, որ իր պարտքն էր համարում չը հաւանել նրան: Այսօր այդ հակառակութիւնը աւելի զօրեղ էր, երեւի կուսակցութեան պարագլուխները այսօր լաւ էին աշխատել:

Նախագահը հասկացաւ այդ և պատասխանեց.

— Պարոն Քարհանեան, դուք էլի իմանգարում էք հասարակութեան բարի ձեռնարկութիւնը: Երէկ ձեզ լսեցին, թէ և չեմ կարծում, որ դրանից մի օգուտ ստացած լինենք: Տեսնում էք, պ. Աւետիսը երէկուանից խռովել է և այժմ ժողովի էլ չէ եկել: Նա այնքան աշխատում էր, որ ձեր ասածը չընդունուի...

— Ես դարձեալ իմ ասածի վրայ եմ և միշտ կը լինեմ, պ. Նախագահ, — պատասխանեց Քարհանեանը տաք կերպով: — Ես ասում էի, որ կան հանգամանքներ, երբ պէտք է չափ ու սահման ճանաչել: Պարոն Ժօզէֆ Պապի մասին ես էլ շատ բաներ եմ լսել և լաւ բաներ. լսել եմ և հաւատում եմ, որ նա մեծ բարերար է, կարող է անգին բարիքներ անել ոչ միայն մեզ, այլ և մեզ պէս շատ ու շատ տեղերին: Բարերարութիւնը, պարոններ, բոլոր մարդկաց յատուկ մի մեծագործութիւն չէ: Մեծ բանը կարող է կատարել մեծ հոգին: Իսկ այդպիսի հոգիները առհասարակ լինում են համեստ, նայում են իրանց արածների վրայ իբրեւ շատ հասարակ բաների վրայ: Իւրաքանչիւր աղմկաշատ ցոյց պիտի վիրաւորէ մեծագործ սիրտը: Ինքը, քրիստոնէական զգացմունքը, դէմ է այդ աղմուկներին: Անողը, տուողը չէ նայում թէ ինչ կասեն ստացողները: Երէկ ես ասացի այս բաները և, շնորհակալ եմ, հասարակութիւնը լսեց ինձ: Ես հաւատացած եմ այս բոլոր պէին էլ, որ մենք լաւ բան ենք արել, հանդէսներով ու քահանայական խմբով չը դիմաւորելով պ. Պապին,

ինչպէս առաջարկում էին մի քանիսը: Նա անպատճառ պիտի վիրաւորուէր. նա պիտի հասկանար, որ եթէ մենք աղ ու հաց ենք մատուցանում, ահագին բազմութիւն ենք կուտում՝ նրա առաջ, պատճառն այն է, որ մենք նրանից անպատճառ մի բան ստանալ ենք ուղում: Ամօթ է, երբ հասարակութիւնը վաճառքի է հանում իր համակրութիւնները, ամօթ է, երբ նա ցոյցեր անելու իր կարողութիւնը հրապարակ է բերում մուրացկանի մարմով: Յոյց տուէք, պարոններ, թէ դուք գիտէք զնահատել ձեր համակրութիւնները և բարերարների համեստութիւնը: Սա, ի հարկէ, չէ նշանակում թէ մենք պիտի անշնորհակալ լինենք խողի նման: Սպասենք, երբ պ. Պապի գեղեցիկ մտադրութիւններից մէկը կ'իրականանայ մեզ մօտ, այն ժամանակ, ի հարկէ, երախտագիտութեան և շնորհակալութեան անկեղծ ցոյցեր կը լինեն մեր ամենքիս կողմից: Ահա այս պատճառներով իմ խորհուրդն է, որ այս անգամ էլ համեստութեան չափը չը մոռանանք...

Այդ երկար ճառը լսեցին ուշադրութեամբ.—Քարհանեանը կարողանում էր շատ լաւ խօսել: Բայց յետոյ էլի դժգոհութեան տղմուկ բարձրացաւ:

—Գուցէ այդպէս չէ, և մենք այս բոլէին ձեռքից տալիս ենք մի շատ գեղեցիկ առիթ, ասաց ժողովականներից մէկը:

—Ո՛չ, անհնարին է ընդունել, հաւատացնում էր մի ուրիշը.—մարդը ամեն տեղ իշխաններին վայել պատիւներ է ստանում:

—Միայն մենք պիտի ցոյց տանք մեր կոպտութիւնը... Զուր չէ որ մենք այսքան խեղճ ենք:

Նախագահը իր կողմից էլ յայտնեց, որ համաձայն չէ պ. Քարհանեանի հետ:

—Իսկ ո՞ւր թագցնենք հասարակութեան այս ոգեւորութիւնը,—ասաց նա.—Երբ էք տեսել այսպիսի բազմամարդ ժողով: Ասում էք՝ մեծ սրտերը վիրաւորուել գիտեն. իսկ ինձ յայտնի է, որ այդպիսի սրտերը

յուզլում էլ են և առատաձեռնութիւնը շատ անգամ այդ յուզմունքի աստիճանից է կախուած: Մեր պարտքն է խնդրել, աղաչել, որովհետեւ խեղճ ենք: Յաւագարը բժշկի մօտ պիտի դնայ. բայց մենք այնքան հպարտ հիւանդ ենք, որ նստում ենք տանը և ուզում ենք, որ բժիշկը ինքը գայ մեզ մօտ ու ինքը հարցնէ թէ ինչ ցաւ ունենք:

Նախագահը բոլորովին ջարդեց Քարհանեանին: Ժողովը միաձայն պահանջեց չը լսել այդ պարոնին:

— Խոնարհուում եմ հասարակութեան պահանջի առաջ, ասաց նա. — բայց ժողովը դոնէ պիտի որոշէ թէ ինչ պակասութիւնների վրայ պէտք է հրաւիրել բարերարի ուղղորութիւնը:

Վեր կացան ծրագիր ունեցողները. բայց դարբինների համքարի գլխաւոր Սիմօնը առաջ ընկաւ: Նա հասարակ արհեստաւորներից չէր և հերթը նրան տրուեց: Թէեւ նա ունէր իր սեփական արհեստանոցը, բայց ինքը չէր աշխատում. ճարպիկ ու հմուտ վարպետ էր, տարիների ընթացքում այնքան փող էր յետ դրել, որ չթեղէնի խանութ էր բաց արել իր սրդու համար և հէնց այդ պատճառով էլ մեծ հեղինակութիւն ունէր արհեստաւորների մէջ: Քարհանեանի ուխտեալ հակառակորդներից էր և հասարակական ժողովներում շատ աղմուկներ էր յարուցել:

— Մենք կարողութիւն չունենք ձեր նոր նշանակած հարկը տալու, ասաց նա դիմելով Քարհանեանին: — Տեսնում եք այս բոլոր արհեստաւորներին. ամենքը ինձ հետ են...

Մի քանի ձայներ հաստատեցին որ նա ճիշտ է ասում:

— Հարկ ես չեմ դրել, — պատասխանեց Քարհանեանը — ես այդպիսի իրաւունք չունիմ էլ: Հասարակական համախօսականով սահմանուած է կամուտը տուրք. իւրաքանչիւր տուն ամիսը տալիս է հինգ կոպէկ, ուրեմն, տարին վաթսուն կոպէկ: Մենք հաշուել

ենք և իմացել, որ այդ գումարը հեշտութեամբ կարող են տալ հինգ հարիւր տներ, մնացածներին, իբրեւ չունեւորների, ազատել ենք այդ վճարից:

Դարբին Սիմօնը իսկոյն պատասխանեց.

—Վաթսուն կոպէկը փող է, այն էլ մեծ փող, որ արհամարհել չէ կարելի: Մեր քաղաքը արհեստաւորների քաղաք է: Մենք աւելորդ երեք հարիւր ուրլի պիտի տանք: Ինչո՞ւ պիտի մեզանից այդքան փող դուրս գնայ: Բարերարը կը տայ, եթէ խնդրենք:

—Բայց դա ամօթ է... Երեք հարիւր ուրլով մենք մի քանի գործ պիտի կատարենք.—պիտի մաքրենք մեր փողոցները, երեք նոր լապտեր դնենք, հարկերի գրասենեակի համար տուն վարձենք: Սրանք մանր հարկաւորութիւններ են, ինչպէս կարելի է խնդրել մեր յարգելի հիւրին որ նա վերցնէ մեր այդ ծախսերը: Հինգ կոպէկը մեծ փող չէ. մենք պէտք է սովորենք ինքներս էլ մի բան անել մեզ համար: Ամեն անգամ ժողէֆ Պապը այստեղ չը պիտի մնայ, իսկ վաղը կարող է պատահել մի այլ հարկաւորութիւն. երբ հինգ կոպէկով կարելի է մեր ցաւին դարման անել, ինչո՞ւ դիմենք ուրիշին խնդրենք:

Դարբին Սիմօնը չը համոզուեց: Մեծամասնութիւնը նրա կողմն էր:

—Մենք չունենք, թող մեզ այդ լաւութիւնն անեն, մեծ փող չէ, ասում էին այս ու այն կողմից:

Նախագահը վերջացրեց վիճաբանութիւնները, ասելով որ պէտք է կատարել հասարակութեան կամքը:

Իսկ հասարակութիւնը դրանից յետոյ սկսեց պահանջել որ մի քանի ուրիշ տուրքեր էլ յանձն առնէ բարերարը: Ուսումնարանին ժողովուրդը տալիս էր տարին հարիւր ուրլի, բանտին՝ վառելիքի համար հարիւր երեսուն ուրլի. փողոցների լուսաւորութիւնը հարիւր ուրլուց աւել էր նստում, հարկահանն ու նրա գրասփիւրը ստանում էին մօտ երկու հարիւր քսան ուրլի. երկու սենեակ էր վարձւում ոստիկանական պրիստաւի

գիւանի համար. այժմ պահանջում էին երրորդ սենեակ էլ աւելացնել, ուր պիտի սլահուեն ձերբակալուածները: Դարբին Սիմօնը պահանջում էր խնդրել որ այդ բոլորը բարերարը տայ:

— Խնդրել, խնդրել, կանչում էին արհեստաւորները:

— Ես այդ տեսակ բաների համար չեմ գնայ խընդրելու, ասաց Քարհանեանը,

— Իրաւունք չունիք, դուք մեր ներկայացուցիչն էք:

— Մի՛թէ ձեր ներկայացուցիչը պարտաւորութիւն է յանձն առել աշխատելու որ ձեր ուտելի հացն էլ ուրիշները տան:

— Այդ հարկաւոր չէ. դու միայն ազատիր մեզ հարկերից— և մենք շատ լաւ կ'ապրենք:

— Պարոններ, մի՛թէ մենք չունենք աւելի մեծ պակասութիւններ, որոնց վերացնելու համար միջոց չունինք և երբէք չենք ունենայ և որոնց համար իսկ որ հարկաւոր է մի բարերար: Խնդրենք մի մեծ բան, մի մշտական բարերարութիւն. ամենքդ գիտէք մեր պակասութիւնները. քիչ առաջ, քանի որ ժողովը չէր սկըսուած, շատերդ էիք խօսում դրանց մասին:

Դարբին Սիմօնը և մեծամեծներից ոսկերիչ Գրիգորը յայտնեցին հասարակութեան կողմից, որ ունենալով պակասութիւններ, դարձեալ կարելի է ապրել, ինչպէս ապրել են մինչեւ այսօր: Ժողովուրդը թեթեւութիւն է խնդրում. և եթէ բարերարը մի հինգ կամ տասը տարի ազատէ ժողովուրդը այդ տուրքերից, շատ մեծ բան կը լինի. իսկական բարերարութիւնը հէնց դա է: Ոսկերիչ Գրիգորը մի հիանալի օրինակ էլ բերեց:

— Ասենք թէ իմ գրպանից տարին 15 ռուբլի է դուրս գալիս՝ գլխահարկի, քաղաքային տուրքերի համար: Եթէ մէկը գայ և ինձ ասէ թէ «դու միայն 10

ռուբլի տուր, մնացած 5-ը ես կը տամ», դա կը նշանակէ թէ այդ մարդը ինձ հարիւր ռուբլի է պարգեւում և այդ փողը դնում է իմ անունով բանկում: Երբ հետեւ ով որ բանկում հարիւր ռուբլի ունի, նա տարին 5 ռուբլի տոկոս է ստանում:

Սրամիտ հաշիւը ամեն կողմից հաւանութիւնների արժանացաւ: ամեն մէկին այնպէս էր թւում թէ արդէն բանկում ունի հարիւր ռուբլի, որ ընծայել է Ժօզէֆ Պապը:

—Մեզ մեղադրում էք, որ ուզում ենք լաւ ապրել, բացականչեց գինեվաճառ Մարգարը:

—Մի՞թէ քեզ համար էլ դժուար է տարին երեք-չորս ռուբլի աւել տալ, հարցրեց Քարհանեանը:

—Ինչո՞ւ է դժուար: Փառք Աստուծու, ունեմ... Բայց եթէ չը տամ, մի՞թէ վատ կը լինի ինձ համար: Պարոն Քարհանեան, եթէ դու մի տեղ չորս ռուբլի գտնես, կարծեմ դէն չես դցի, գրպանիդ տեղը գիտես...

Ընդհանուր ծիծաղ առաջացաւ: Կօշկակար Ոսկանը ժողովի առաջ հրաժարուեց իր ծրագրից: Նրա օրինակին հետեւեցին մնացործ Սեթը, ներկարար Կարապետը:

—Ամենից առաջ մենք պէտք է լաւ լինենք, ասաց այս վերջինը.— ժողովը իմաստուն է:

Նախագահը շտապեց վերջացնել ժողովը, որպէս զի այլ ևս տարածայնութիւններ չը լինեն: Քարհանեանին նա ասաց, որ խօսելու իրաւունք չի տայ և հրավիրեց ստորագրել ուղերձը: Զը ստորագրեց միայն Քարհանեանը, նա պնդեց իր հրաժարականի վրայ, և նրա տեղ ընտրուեց ռսկերիչ Գրիգորը:

Դարբին Սիմօնին քիչ էր մնում որ ձեռքերի վրայ դուրս տանեն դահլիճից: Դժգոհ մարդ չը կար. բանկի հարիւր ռուբլին ոչ ոքին աւելորդ չէր թւում...

IX

Անբողջ դաւառական անկիւնը գիտէ որ ժողէֆ Պապը այսօր առաջին անգամն է տանից դուրս եկել և ուղիղ գնացել է եկեղեցի:

Նա մենակ էր. կիսն ու երեխաները յոգնած էին երէկվայ ճանապարհորդութիւնից: Պատարագի աւետարանը նա համբուրեց: Կանգնած էր ամենքից առաջ, զպիրների ետևում: Գանձանակ հաւաքողները ակնածութեամբ կանգ էին առնում նրա առաջ և այդ միջոցին աղօթող բաղմութեան աչքերը նրա վրայ էին յառած: Երբ գանձանակ հաւաքողները հեռանում էին նրանից, եկեղեցում սկսւում էր մի հանդարտ քրթմնջոց: Աւելի համարձակները հարցնում էին քահանայից կամ արքայաներից թէ որքան տուեց և, ստանալով շատ գոհացուցիչ պատասխան, հաղորդում էին իրանց մօտ կանգնածներին: Աղօթող շարքերի առջևով անցնում էին այն թղթադրամները, որ դրել էր թաքախում այն գեղեցիկ հագնուած պարոնը և ամենքը զմայլուած նրան էին նայում, հպարտանում ու ամեն բարիքներ մաղթում նրա համար:

Ժամից յետոյ ժողովրդի մի մասը սպասում էր բակում, որպէս զի տեսնէ հռչակաւոր մարդը: Բայց նա այդ միջոցին խօսում էր երէցփոխի, աւագ քահանայի և մի քանի եկեղեցասէր մարդկանց հետ: Խօսակցութեան նիւթը եկեղեցու պակասութիւններն էին. երէցփոխը պատմում էր, անթիւ անգամ շնորհակալութիւններ յայտնեց նրա ուղարկած նուէրների համար: Պատմեցին թէ որքան գոհ և ուրախ էր հանդուցեալ մեծ գիտնական Տէր-Մեսրոպը, որի նամակների հետևանքն էին այդ նուէրները:

— Բայց ուր են նրանք, ես չեմ տեսնում, ասաց ժողէֆը:

Երէցփոխը առաջնորդեց նրան դէպի իր խորանը:

և ցոյց տուեց նրա կողքին կախ արած պատկերը, ասելով.

—Ահա մէկը:

Ժողէֆը հաւանութեան նշան արաւ: Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծման պատկերն էր, յայտնի նկարչի գործ: Նա պատմեց թէ ինչ գումարով է առել պատկերը, որքան դժուար էր նրան այսքան հեռու տեղ ուղարկելը: Երէցփոխը հաստատում էր նրա խօսքերի ճշմարտութիւնը, բահանան անդադար բարեմաղթութիւններ էր անում: Իսկ նուիրատուն այդ ժամանակ կարդում էր պատկերի տակ իր գրել տուած արձանագրութիւնը: Հասնելով մի տեղի, նա կանգ տուաւ, յօնքերը կնճռեց և հարցրեց մի խիստ ձայնով.

—Այս ինչ բան է:

Արձանագրութեան այն տեղը, ուր յիշատակուած էր նուիրատուի ազգատոհմը, այրուած էր:

—Մոմն է այրել, բացատրեց քահանան:

—Դիտեմ, ինձ յայտնի է, ասաց երէցփոխը:

—Այսպէս էք պահում մարդու յիշատակը, կծու կերպով հարցրեց Ժողէֆը, ոչինչ մխիթարութիւն չը զգալով այն հանգամանքից, որ այրողը մոմն է եղել և երէցփոխը գիտէ այդ:

Եւ նա կամեցաւ իմանալ թէ երբ է պատահել այդ բանը:

—Մի տարուց աւել, բացականչեց նա, լսելով երէցփոխի պատասխանը:— Եւ այդքան ժամանակ դուք թողեցիք այսպէս, անյիշատակ, մոռացուած:

Նրա ճակատի երակը ուռեց, կապտաւուն գոյն ընդունեց: Խոշոր աչքերն էլ վկայում էին թէ որքան շատ է նա բարկացել: Երէցփոխը հազիւ կարողացաւ արտասանել.

—Ես նորոգել կը տայի, բայց այստեղ այդ գործը իմացող չը կայ:

—Ուրեմն, պարտաւոր էիք լաւ նայել:

—Ես նայում եմ միշտ, հէնց դրա համար էլ իմ

խորանի մօտ եմ կախել: Փորձանքը պատահել է այն ժամանակ, երբ ես այստեղ չէի: Երբ եկայ ժամհարը պատմեց. շատ ափսոսացի, բայց ինչ անէի...

Մարդկանց փոքրիկ խումբը, որ ներկայ էր այդ խօսակցութեան, տեսաւ թէ ինչքան ծանր բան է եղել մեծ մարդու բարկութիւնը: Նրա հայեացքի առաջ հաւուով էին մարդիկ, զգալով, որ նա իրաւունք ունի, որ մեղաւորը եկեղեցու պաշտօնեաներն են: Բոպէական լուծութիւնից յետոյ Ժօզէֆը նորից զննեց այրուած տեղը և պահանջեց ժամհարին:

Եկաւ նա, մի վիթխարի ծերունի, թանի պէս սպիտակ ահագին միրուքով, որ ծածկուով էր նրա ամբողջ կուրծքը: Խոնարհութեամբ գլուխ տալով բարեբարին, նա այսպէս պատմեց այդ դժբախտ դէպքը:

— Դանիէլենց պառաւն արաւ: Որդին ազատուել էր մեծ փորձանքից. դետով անցնելիս, վարարած ջուրը վերցնում է նրան, տանում. եթէ մի թուրք երկու րոպէ ուշ հասած լինէր, նա կը խեղդուէր անպատճառ: Պառաւը վաղեց եկեղեցի, մի ջուխտ մօմ առաւ ինձանից: Խեղճը համարեա կոյր է, թո՛ւնն է նրան ման ածում: Միւս ժամանակները նա ինձ էր տալիս մօմերը, խնդրում որ վառեմ իր ուղած տեղերում: Բայց այս անգամ ասաց թէ իր ձեռքով պիտի վառէ որ սիրտը հանգստանայ: Զանգակի ժամանակն էր, ես գնացի զանգակատուն. վերադարձայ և տեսայ այս բանը: Պառաւը փոխանակ մօմը մոմակալի մէջ դնելու, կպցրել է պատկերի շրջանակին. մօմը ծռուել է և այդպէս այրել: Դեռ լաւ որ շուտ հասայ. կարող էր ամբողջ պատկերը այրուել...

Ժօզէֆը զայրացաւ մանաւանդ այն վերջին խօսքերից, որոնք արտասանուեցան մի վիրաւորական սառնութեամբ:

— Պատճառը, ուրեմն, դու ես, — գոչեց նա բռունցքը սեղմելով և մի բայլ առաջանալով դէպի ժամհարը:

Ծերունին անվրդով փնաց, կանգնած էր ուղիղ,

նայում էր անթարթ աչքերով: Նա երգուեց եկեղեցու սրբութիւններով, որ դէպքը այդպէս է պատահել, որ զանգակը պէտք էր տալ:

—Կարող էիր յետաձգել, կարող էիր առաջ նայել, պահպանել պատկերը, ապա գնալ գործիդ:

—Բայց ժամը մնում էր. քահանաները, ժողովուրդը պահանջում էին...

—Դու դեռ ինձ պատասխաններ ես տալիս, գուցէ իշխանաւորը, նոյն իսկ մոռանալով թէ որտեղ է գտնւում:

Մի քանիսը բռնեցին ժամհարին, յետ քաշեցին և պատուիրեցին լռել: Բայց իզուր. ծերունու աներեսութիւնը արդէն վերջացրել էր ամեն ինչ: Ժողէֆին այլ ևս պատկերը չէր այնքան վրդովեցնում, որքան այդ պատասխանները: Նա տեղեկացաւ երէցփոխից որ ժամհարը այստեղի բնիկներից չէ, յանդիմանեց նրան որ թողնելով բուն քաղաքացիներին, զանազան եկուորների են պաշտօն տալիս ու հրամայեց որ այսօր և եթ արձակեն նրան:

Երկրորդ նուէրը նոյնպէս մի պատկեր էր ի յիշատակ Սիւզանի ծննդեան: Նա կախուած էր կանանց բաժնում, մի նեղլիկ պատուհանի կողքին: Պատուհանը ծածկուած էր և պատկերը համարեա կորած էր խաւարի մէջ:

Ժողէֆը լուռ կանգնեց նրա առաջ: Սուրբը, կարծես, դանգատւում էր նրան, այնքան տխուր ու վշտահար էր նրա դէմքը մթութեան մէջ: Երէցփոխը և քահանան ուղեցին հասկացնել որ պատուհանը նոր է փակուած դրօսի մի ինչ որ կարկառանի համար, որ չուտով կը բացուի և այն ժամանակ խաւարը, ի հարկէ, կը չքանայ:

—Հէնց սկզբից այստեղ էր պատկերը, հարցրեց նուիրողը մի խուլ ձայնով:

Եւ ստանալով դրական պատասխան, նա ծանր կերպով շարժեց գլուխը և ասաց.

— Շնորհակալ եմ, շատ շնորհակալ եմ... Լաւ պահել էք մեր յիշատակը... Այս պատկերի առաջ մարդ էլ չէ կանգնել...

Նա կռացաւ, տնտղեց մոմակալը:

— Մոմ էլ չէ վառուել... Երէցփոխ, շատ շնորհակալ եմ... Ժօղէֆ Պապի յիշատակի համար այս մոռացուած, աննկատելի անկիւնն էք գցել եկեղեցու մէջ... Շնորհակալ եմ:

Նա դուրս գնաց հիւսիսային դռներից և արագ քայլերով հեռացաւ...

Եկեղեցու բակում մնացածների համար այլ ևս ոչ մի կասկած չը մնաց, որ նա սաստիկ դժգոհ է: Երկար խօսում էին այդ մասին և ամենքը վկայում էին որ նա իրաւունք ունի, մեղաւորը ժողովուրդն է:

Նոյն օրը երեկոյեան եղեղեցու ամբողջ քահանայական միաբանութիւնը ներկայացաւ Պապին, օրհնեց նըրանց տունն ու ընտանիքը: Լիւսին պատկառանքով մօտեցաւ աւագ քահանայի աջին, երեսաները մի մի նշխարք ստացան:

Թէյի վրայ աւագ քահանան խօսք սկսեց բարերարների և բարեգործութիւնների մասին: Ժօղէֆը դանդատների մի ամբողջ ծրար բաց արաւ, ասաց որ իր հայրենի քաղաքը դժբախտ է և դժբախտ այն պատճառով, որ սպանում է ամեն մէկի ջերմեռանդութիւնը, յոյսերը: Խնչպէս էր նա գալիս իր հայրենիքը և ի՞նչ տեսաւ: Նա խօսեց պատկերների մասին, ասաց որ նոյն իսկ ժամհարը չէ հասկանում թէ ինչպէս պէտք է վարուել մի մարդու հետ, որին աշխարհն է ճանաչում: Եւ Լիւսին միանգամայն համամիտ էր նրա հետ:

Աւագ քահանան, հեզ դէմքով ու ծանրախօս մի մարդ, աշխատում էր մեղմացնել երկու ամուսինների ստացած վատ տպաւորութիւնը: Այնուամենայնիւ, Ժօղէֆը վճռական կերպով յայտնեց որ չարժէ մի բան անել այստեղի համար, բանի որ մարդիկ այդպէս են: Եւ այդ վճռականութիւնը այնքան ազդու էր, որ աւագ

քահանան, դուրս գալով նրա մօտից, հարկաւոր համարեց իսկոյն և եթ տեսնուել Միրզա-բէկի հետ:

Թէև մութ գիշեր էր, բայց գաւառական քաղաքի բոլոր նշանաւոր մարդիկ հաւաքուեցան Միրզա-բէկի տունը: Խորհուրդը հասաւ այն եզրակացութեան, որ ոսկերիչ Գրիգորը մեծ սխալ է գործել, համոզելով իր ընկերակից պատգամաւորներին թէ ուղերձը պէտք է ներկայացնել եկեղեցուց վերադառնալուց յետոյ: Մի և նոյն ժամանակ նա շատ խելացի է վարուել, որ, իմանալով եկեղեցում պատահածը, աւելորդ էր համարել ներկայանալ ժողէֆին այնպիսի ժամանակ, երբ նա զայրացած էր, դժգոհ: Ու վճռեց որ պատգամաւորները քիչ էլ սպասեն, մինչեւ որ կ'իմացուէր թէ ինչ կարելի է անել...

X

Ինչ անել:

Տեսնում էին ամենքը, որ ժողէֆ Պապից կարելի է ստանալ, տեսնում էին որ նա այստեղ եկել է՝ բաժանելու համար: Նրա տունը դարձել էր, ինչպէս ասում են, ուխտատեղի, այնքան շատ էին այնտեղ գնացողները: Գնում, խնդրում էին խեղճերը, կարօտները: Եւ ստանում էին, ոչ ոք դատարկածեռն չէր մընում: Ստացողները հրաշալի լուրեր էին տարածում ամեն տեղ: Տիկին Լիւսին անձամբ խօսեցնում էր, տեղեկութիւններ էր իմանում և դրանց համեմատ բաց էր անում իր բսակը: Նա իր ձեռքով մի կոյտ չորեր էր տուել չորս որբ ունեցող մի մօր: Երկու բեռն ալիւր էր ուղարկել մի թշուառ հիւանդի:

Իսկ հասարակութիւնը...

Ամենից առաջ նա պիտի լինէր, բայց բարերարը չէր տեսնում նրան և չէր ուզում տեսնել: Պատգամաւորութիւնը երկու երեք անգամ փորձեց ներկայանալ, բայց մերժում ստացաւ: Դա ցոյց էր տալիս, որ ժո-

զէֆ Պապը հեշտութեամբ չէ մոռանում և մանաւանդ չէ ներում:

Իսկ ներողութեան արժանանալու համար հասարակութիւնը նոյն իսկ ծանր զոհերից չը քաշուեց: Բոլորովին հեշտ բան չէր հաշտուել այն մտքի հետ, թէ ժամհար Մելքումը պիտի հեռացուի եկեղեցու դռնից, այն տեղից, ուր նա կանգնած էր քսան և վեց տարի... Բայց ճար չը կար:

Երբ վիթխարի ծերունին լսեց իր մասին կայացրած վճիռը, լաց եղաւ եկեղեցու դռների առաջ: Լաց եղաւ և ծերերի ու պառանների այն դասակարգը, որ մինչեւ գերեզման մտնելը վերջացնում է իր բոլոր աշխարհային հաշիւները, դառնում է աղօթող, միայն եկեղեցու գործերով է հետաքրքրւում: Այդ դասակարգի համար չէր կարող լինել եկեղեցու բակ առանց ժամհար Մելքումի... Կոյ մէկը, որ փոխարինէ նրան: Խոնարհ մեծի ու փոքրի առաջ, քաղցրախօս, սիրող, օրհնութիւնների անսպառ շտեմարան, նա պատիւներ էր ստանում ժողովրդից, մի քահանայի արժան պատիւներ: Թէև անդրադէտ էր նա, բայց սովորել էր աղօթքներ, երբեմն երգում էր քահանայի հետ: Կանայք միաբերան վճռեցին՝ որ եկեղեցին տխրել է ժամհար Մելքումի հեռանալուց յետոյ: Շատերը խնդրում էին նրան որ առ ժամանակ եկեղեցի չը գայ, որովհետեւ շատ մարդ չունէր այնքան անտարբեր սիրտ, որ չը յուզուէր այն տեսարանից, երբ երեսնաները, վազելով նրա ետեւից, կանչում էին՝ «պապիկ, պապիկ, նշխար տուր», իսկ նա գողգոթիւն ձայնով պատասխանում էր որ պապիկը այլ ևս ժամհար չէ...

Ընդհանուր ամսօսանքների մէջ աննկատելի անցաւ երէցփոխի հրաժարականը: Նա էլ մեղաւոր էր, և հեռացաւ իր կամքով, լցուած մի ջերմ սիրով դէպի հասարակութեան բարիքները:

Պատգամաւորութեան համար հարթուեց ճանա-

պարհը: Բայց այդպէս թուում էր: Մի նոր մերժում ևս, և ամենքը հարցնում էին. «Հիմա ի՞նչ անել»:

Մի օր էլ այդ հարցը կլանեց: Իմացել էին, որ միայն Աւետիս անունով մարդն է անարգել մանում ժողէֆ Պապի տունը, ուր նա կարճ միջոցում «իրանց մարդ» էր դառել:

Հասարակութեան մեծերը նրան դիմեցին:

—Լսեցիք մի յիմարի խօսքերին, այժմ զղացէք, ասաց Աւետիսը:—Շատ մեծ բաներ կորցրիք:

Մեծերը խնդրում էին նրա միջնորդութիւնը, իսկ նա ահագին դժուարութիւններ էր յարուցանում:

—Յիշում էք, ինձ մենակ թողեցիք: Քարհանեանը խելօք է, ապում էիք դուք: Տեսա՞ք: Աւետիսը, որ մի քանիսնների աչքի փուշն է դարձել այն պատճառով, որ այլ ևս հարուստ չէ, մենակ գնաց, բարի գալուստ մաղթեց: Եթէ ամենքս գնայինք, նա հիմա մեր մէջ նստած կը լինէր. կը լսէր մեզ:

Մեծերը յայտնեցին, որ անցածը անցել է: Երկար յորդորում էին նրան հասարակութեան այդ լաւութիւնն անել, առաջնորդել պատգամաւորներին: Աւետիսը, վերջապէս, յօժարուեց բարեխօսել, թէև չէր հաւատում թէ դրանից մի բան կը գոյանայ: Նա միայն այն ժամանակ վերջ տուեց իր տխուր գուշակութիւններին, երբ մեծերը դրականապէս յայտնեցին որ միակ յոյսը նա է մնացել:

Եւ մի երեկոյ տեղի ունեցաւ հանդէսը:

Ժողէֆ Պապի դահլիճը փառաւոր կերպով լուսաւորուած էր: Վերելի կողմում կանգնած էին երկու ամուսինները, որոնք հագել էին տօնական զգեստներ: Տիկին Լիւսիի գազաթի վրայ, ճաշակով ոլորած թուխ մաղերի մէջ, այրում էր խոշոր ադամանդեայ աստղը: Ոսկեղօծ ջահի ճրագները չլացուցիչ փայլեր էին հանում այդ աստղից: Ժողէֆի կրծքի վրայ երեւում էր տւտորիական չքանչանք:

Ծնողների առաջ կանգնած էր Միշէլը՝ նաւագի

դեղեցիկ շորեր հագած, Փանին և միւս աղջիկը նըստած էին նրա ձախ կողմին:

Ներս մտան սլառգամաւորները և շարուելով պատի տակ, խոնարհ կերպով գլուխ տուին և ստացան պատասխան նոյն ձեւով: Աւետիսը, որ ամենքից յետոյ ներս մտաւ, առաջնորդեց պատգամաւորներին դէպի դահլիճի վերեւը: Ոսկերիչ Գրիգորը, սպիտակ մազերով և կարմիր թշերով մի լիբը մարդ, ներկայացրեց Ժօզէֆին թուղթը: Բայց սա հայեացքով ցոյց տուեց իր կնոջը, որ երկու մատի ծայրով վերցրեց ուղերձը, տուեց Միշէլին:

—Մեր հասարակութեան կողմից շնորհաւորում ենք ձեր գալուստը և յայտնում ենք մեր յատուկ շնորհակալութիւնները ձեր ուշադրութեան համար, որով պատուել էք մեզ:

Ժօզէֆը գլուխ տուեց, իսկ տիկինն ասաց.

—Շնորհակալ ենք, պարոններ:

Հանդէսը վերջացաւ: Աւետիսը մի մի ներկայացրեց պատգամաւորներին, որոնք սեղմեցին ամուսինների և երեխաների ձեռքերը:

Տիկինը ինդրեց նստել: Ծառան թէյ բերեց: Լիւսին սիրալիկ կերպով հիւրասիրում էր պատգամաւորներին. շիշերով խմիչքներ էր դնում նրանց առաջ, թըխուածքներ էր առաջարկում: Իսկ Ժօզէֆը, մոռացութեան տալով իրան հասցրած վիրաւորանքները, հարց ու փորձ էր անում իր հայրենիքի որպիսութիւնների մասին:

—Այո, մի քանի բան յիշում եմ իմ մանկութիւնից, շատ բան էլ լսել եմ, ասաց նա: Այս բանի օրն էլ պ. Աւետիսը, շնորհակալ եմ, շատ պատմութիւններ արաւ. այնպէս որ այժմ ես ձեզ ճանաչում եմ:

—Աստուած երկար կեանք տայ ձեզ, պատասխանեցին պատգամաւորները:

—Անցեալ տարիները, շարունակեց Ժօզէֆը, մի ֆրանսիացի ճանապարհորդ եկել էր այս կողմերը. բա-

ցի գիտուն լինելուց նա մի բաւական նշանաւոր առեւտրական տան հետ կապեր ունէր: Վերադարձին նա գործով մտնում է մեր գրասենեակը: Ինձ իմաց տուին որ կայ այսպիսի մի մարդ: Հրաւիրեցի մօտս, պատիւներ արի, երկու ժամից աւելի խօսացի այս կողմերի մասին: Տեսայ որ շատ էլ գոհ չէր: Ես յայտնեցի որ իմ հայրենիքն է այդ երկիրը: Բայց դա բաւական չէր. այստեղ նրա վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձըրել, ես մի մեծ երեկոյթ սարքեցի ի պատիւ նրա: Նա փոխեց իր լեզուն և այնուհետեւ հիացած էր խօսում մեր երկրի մասին: Մինչեւ իսկ առեւտրական լրագրում մի մեծ յօդուած տպեց, որի մէջ գովում էր այստեղի բերքերը, այստեղի մարդկանց: Նա ձեզ ամենքիդ անուանեց հանճարեղ աշխատաւորներ և այդ խօսքերը հաստատելու համար գրեց իմ առեւտրական տան պատմութիւնը: Դուք, ի հարկէ, չէք հասկանում...

— Ի հարկէ, շտապով ասացին պատգամաւորները:

— Ասում եմ որ չէք հասկանում թէ ինչ նշանակութիւն ունի, երբ օտարները մեր մասին լաւ կարծիք են կազմում: Եւրոպայում միայն լաւ բանն են սիրում: Մտնում ես մի հասարակ գիւղ—ամեն ինչ մաքուր է և կարգին: Իսկ այստեղ մարդիկ բնած են, չեն հասկանում և օտարի առաջ իսկոյն իրանց պակասութիւններն ու վատութիւններն են բաց անում: Դա շատ վատ է: Եթէ ֆրանսիացին ինձ պատահած չը լինէր, ինչէր կը գրէր ձեր մասին: Բայց ես նրան գովել տուի: Մեր օգուտը դա է:

— Անպատճառ, ժողէֆ-աղա,—ասաց ոսկերիչ Գրիգորը, թէյի մէջ կաթեցնելով ռօմը, որին շատ հաւանել էր.—մեզ համար շատ էք ցաւում, շատ էք աշխատում: Ի՞նչպէս կարելի է որ մենք մոռանանք...

Խօսակցութեան մէջ մտաւ և տիկին Լիւսին:

— Իմ ամուսինը մոռացաւ մի ուրիշ գործ: Պարիզում բնակւում է անկիւրացի մի հայ, որ շատ կարգաւոր մարդ է: Նա մի մեծ աշխատութիւն էր գրել

Ֆրանսերէն լեզուով Յովհան Մայրագոմեցու մասին, այսինքն հաստատում էր, որ հայերը հերետիկոս չեն, ինչպէս ասում են կաթօլիկները: Ժողէֆը իր ծախսով հրատարակեց այդ գիրքը և հիմա էլ չեն համարձակուի մեր եկեղեցու մասին վատ խօսել. այնտեղ հաստատուած է որ մենք հիմա էլ Լուսաւորչի զաւակներ ենք: Այս պատճառով Ժողէֆը օրհնութեան թուղթ է ստացել Երուսաղէմի հայոց պատրիարքից:

—Կը ստանար, անպատճառ, հաստատեց ոսկերիչ Գրիգորը, դիմելով իր ընկերներին:

Ժողէֆը դուրս դնաց և ըռպէ չանցած՝ վերադարձաւ, բերելով իր հետ գրքեր—Ֆրանսիացու յօդուածի արտատպութիւնը և Մայրագոմեցու պատմութիւնը: Նա մի մի հատ տուեց պատգամաւորներին, որոնք սրտագին շնորհակալութիւններ յայտնեցին:

—Մեր հասարակութիւնը սպասում է ձեր ողորմութիւններին, ասաց պատգամաւորներից մէկը, գըրքերը դնելով ծնկան վրայ:

—Հասարակութիւնը սպասում է, հարցրեց Ժողէֆը: Եւ իսկոյն աւելացրեց.

—Թո՛ղ սպասէ...

Այն Ժամանակ ոսկերիչ Գրիգորը թոյլտուութիւն խնդրեց ներկայանալ մի ուրիշ անգամ և յայտնել հասարակութեան մի խնդիրը:

—Ես լսել եմ այդ մասին, պատասխանեց Ժողէֆը.— պարոն Աւետիսը պատմեց՝ թէ ինչ էք ուզում: Խնդրեմ նեղութիւն չը կրէք, ես ինքս կը մտածեմ այդ մասին և կը պատասխանեմ հասարակութեան:

Այնուհետեւ պատգամաւորները հեռացան իրանց նուիրած գրքերի հետ: Իսկ Ժողէֆը ի նշան իր բարեհաճութեան պահեց Աւետիսին ընթրիքի և ամեն անգամ, երբ խօսք էր լինում հասարակութեան ուղերձի մասին, նա ասում էր.

—Վատեր կան... Պէտք է մկրտել...

XI

Հաշտութիւնը կայացած էր: Նշանները մէկ մէկ երևում էին:

Սպիտակ աղբիւրի մի բաժակ ջուրը, որ խմեց ժողէֆ Պապը, հրաշքների սկիզբը բաց արեց: Մի զարմանալի արագութեամբ աղբիւրի մօտ պատրաստուեցան շինութեան նիւթերը: Վրաններ շինուեցան բանուորների համար և մի գեղեցիկ առաւօտ, թռչունների երգերի հետ, սկսուեց աշխատութիւնը: Գործում էին բահն ու բրիչը, որմնագիրները շտապեցնում էին ցեխ պատրաստող մշակներին, քարտաշները յղկում, գեղեցկացնում էին ճակատի քարերը:

Երկու շաբթուայ ընթացքում պատրաստ էր ամեն ինչ: Աղբիւրի վրայ կանգնեցրած էր մի փոքրիկ գմբէթաձև շինութիւն. ջրի համար շինուած էր մի փոքրիկ աւաղան. իսկ աղբիւրի կողքին, հինաւուրց ծառի տակ, կառուցուած էր մի հասարակ, բայց լայնարձակ տուն, ուր աղբիւրի ջրին կարօտ մարդիկ կարող էին ապաստան գտնել անձրեւի տակ կամ գիշերել:

Կիրակի օր էր: Պատարագը, որ դարձեալ ժողէֆ Պապինն էր, սովորական ժամից շուտ սկսուեց և շուտ էլ վերջացաւ: Զիաւորների մի մեծ խումբ դնում էր երկու կառքերի ետեւից, որոնց մէջ զետեղուած էր բարերարի ընտանիքը: Հետեւակ մարդկանց մի բաղմութիւն վաղուց էր ճանապարհուել:

Դրանք հրաւէր ստացածներն էին: Ժողէֆ Պապը մեծ ճաշկերոյթ ունէր աղբիւրի մօտ: Վաղ առաւօտեանից այնտեղ գործի էին կաել խոհարարները, ծառաների մի ամբողջ խումբ: Սայլերով էին տեղ հասցրել սեղանի պատրաստութիւնները, մթերքները, գինին ու արաղը: Պատրաստուել էր չը տեսնուած կեր ու խումբ:

Գաւառական բաղաբը բոլորովին դատարկուել էր: Հասարակ մարդիկ, այսինքն այնպիսիները, որոնք շատ

հեռու էին ժողէֆ Պապի հրաւերներին արժանանալու բախտից, շտապով ճաշեցին իրանց տներում և խումբ խումբ գնացին դէպի աղբիւրի կողմերը՝ հեռուից հանդիսատես լինելու համար:

Հրապարակում մենակ կանգնած էր Քարհանեանը: Նրան չէին հրաւիրել:

Շատերը, նրա սիրտը շահելու համար, ասացին որ դրա պատճառը պարզ է. նա չէ այցելել ժողէֆին: Հասարակութեան բարձր դասը, պատգամաւորութեան ընդունելութիւնից յետոյ, առանձին այցելութիւն էր տուել նրան և բարի գալուստ մաղթել: Արժէր որ Քարհանեանն էլ, իբրեւ ամբողջ հասարակութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ, քաղաքավարութեան և յարգանքի այդ պարտքը կատարէր: Բայց նա չուզեց այդ անել, ասելով թէ հասարակութեան պատիւը ամենից առաջ նրա ներկայացուցիչը պիտի պահպանէ:

Քարհանեանը բաւական էր համարել և այն, որ մի օր նրան հրապարակում ծանօթացրին իր հետ: Մի խումբ մարդիկ, օգտուելով ժողէֆի ներկայութիւնից, խօսք էին բացել տեղային կարիքների մասին: Այդտեղ էլ Քարհանեանը հակաճառում էր, երկու անգամ ապացուցեց որ Պապը լաւ չէ ըմբռնում հարցերը: Իսկ արդէն անձնական վիրաւորանք էր, միւս խօսակիցները նկատեցին բարեբարի դժգոհութիւնը, իրանք էլ դժգոհ մնացին: Եւ իզուր այնուհետեւ աշխատում էին համոզել Քարհանեանին որ ձեռնտուն՝ գործողութեան այդ եղանակից ձեռք վերցնելը ու մի այցելութեամբ ամեն ինչ դրստելն է: Նա միշտ պատասխանում էր թէ՛ ոչ ոք իրաւունք չունի իր վրայ այդպիսի պարտաւորութիւն դնել:

Ու ձեռք վերցրին նրանից, հաստատ համոզուելով որ քաղաքի ներկայացուցիչը մէկն է այն մարդկանցից, որոնց անուանում են «աղքատ ու հպարտ».

Այդպիսի աղքատ լինելը դժբախտութիւն է: Շատ են պատահում այդ դժբախտներից, բայց ի՞նչ են նը-

րանք: Ոչ ոք չէ խղճում, ոչ ոք չէ ասում թէ նրանք արժանի են որ և է կարեկցութեան: Աղքատը հպարտ լինելու իրաւունքը չունի...

Վերջին օրերը «աղքատ ու հպարտ» ներկայացուցիչը ասաց մի բանի մարդկանց մէջ.

—Այցելութիւնները չեն օգնի: Ես արդէն հասկանում եմ ամեն ինչ...

Եւ իրաւ նա հասկացել էր:

Տիրացու Գաբրիէլը, գինեվաճառների այդ սիրելին, որ օրերով հարբած էր լինում, չէ գնացել և չէր էլ կարող գնալ այցելութեան: Բայց այսօրուայ խնջոյքին նա հրաւիրուած էր և հանդէսի գլխաւոր կարգադրիչն էր: Նա գրել էր մի ոտանաւոր, որի մէջ Սպիտակ աղբիւրը, լեզու առած, գլխում է անգուգական բարերարին և պատմում է թէ ինչ խեղճ բան էր ինքը առաջ և ինչ է դառնում այժմից: Տիրացուն հնարել էր մի եղանակ էլ, որով երգել էր տալիս այդ ոտանաւորը: Երգի իւրաքանչիւր տունը վերջանում էր այս տողերով.

«Ինձ տուն տուիր, ինձ լոյս տուիր, իմ պարծանք,

Մեծ բարերար, քեզ փառք, քեզ փառք, յաւէտ փառք...

Եւ երբ կառքերն ու ձիաւորները տեղ հասան, ամենքի առաջ բացուեց մի սիրուն տեսարան: Տիրացուի աշակերտները ծաղիկների փունջերով զարդարել էին աւաղանը, կանաչ ճիւղեր էին կախել շինութեան ճակատից: Նրանք շարուած էին զոյգ-զոյգ, մի մի ծաղկեփունջ բռնած և սկսեցին երգը, որ արձագանք էր տալիս շրջակայ թաւուտներում:

Ժօզէֆը շատ յուզուած էր: Նա չիմացաւ թէ ինչպէս ողջունէ երեխաներին և կառքից իջնելիս կարողացաւ միայն ասել.

—Լիւսի, այդ երեխաներին... պատուիր:

Երգից յետոյ քահանայական դասը պաշտօն կատարեց, օրհնեց աղբիւրը, շինութիւնները: Տիրացու Գաբրիէլի թանձր ձայնը որստում էր, խնկի ծուխը

բարձրանում էր խիտ քուլաներով. գլխաբաց մի բազմութիւն, հրաշալի օր, ձորի դարաւոր ծառերը մեզմէ կերպով օրօրւում էին հանգարտ բամուլ, ծառաները վազվզում էին, ամանեղէնների չրխկոցը լսւում էր մեծ, սպիտակ վրանից: Հիացած էին ամենքը. ժողէֆը անդադար խաչ էր հանում երեսին, նրա երեխաները համբուրեցին Մաշտոցը, Լիւսին լաւ վարձատրեց բանաններին ու տիրացուններին:

Պատրաստ էր նախաճաշը: Ծառաները հրաւիրում էին հիւրերին, բայց շատերը գեռ գիտում էին շինութիւնները, գովում էին: Տիրացու Գաբրիէլը կանգնած էր աւաղանի կողքին, գեռ չը գիտէր՝ արդեօք սլախ արժանանա՞յ բարերարի հետ մի սեղանի վրայ ուտելու հրաւերին թէ ոչ: Մինչեւ այդ նա ամեն մէկի ինդերանքով նորից և նորից կարգում էր դմբէթի ճակատին խոշոր տառերով փորագրած արձանագրութիւնը, ապա մեծ հաճոյքով թարգմանում էր, հասկացնում թէ ինչ էին ասում այդ տողերը: Իսկ տողերը ասում էին. «Այս աղբիւրը, վերակոչեցեալ Սպիտակ, իր հալալ արդիւնքով հանեց և կառուցեց անզուգական բարերար իշխանազն ժողէֆ Պասլը և ընծայեց ժողովրդին՝ զբօսանաց և զուարճութեանց աղագաւ: Այս գիրը յաւիտենական անշնչելի յիշատակ է նոյն վսեմաշուք բարերարի, նրա մեծատոհմ կողակից Լիւսի Խաթունի, աստուածասէր զաւակաց Փաննիի, Միշէլի, Սիւղանի և Բօզի»:

Տիրացուն ամեն անգամ աւելացնում էր որ դա իր շարագրութիւնն է:

— Բայց, տիրացու, այս աղբիւրը կար այստեղ, իսկ գրուած է թէ նա է հանել, համարձակուեց ասել մի ծերունի մարդ:

— Հանել է, ի հարկէ, առաջ ինչ էր աղբիւրը...

— Խօջա-Մարտիրոսն է հանել, և ես վկայ եմ: ականատես, չարունակեց ծերունին:— Միասին որքան ենք եկել այստեղ... Աղբիւրը առաջ շատ վերևումն էր,

քարքարուտի մէջ և շատ քչերին էր մատչելի։ Խօջա-
Մարտիրոսը—Աստուած ողորմէ նրա հոգուն, լաւ մարդ
էր—իր ծախսով հողէ խողովակներ դրաւ, այնտեղից
աղբիւրը հանեց այս լաւ տեղը։ Շատ դժուար գործ
էր, և նա բաւական փող ծախսեց։ Մարդու յիշատակը
կորցնելը լաւ չէ...

—Է՛հ, բան չունիս հեգնութեամբ հարցրեց տիրա-
ցուն և ծերունու թեքից բռնելով, առաջ տարաւ, ցոյց
տուեց շքեղ սեղանը և ասաց.

—Խեղճ ունիս, նստիր, կեր, խմիր... Ինչի՞դ է թէ
ով ինչ արաւ։

XII

Ամբողջ օրը կեր ու խում էր։ Մարդիկ լիացած,
ապշած էին անօրինակ առատութեան վրայ։ Ոչինչ չէր
խնայում ժողէֆ Պապը. նրա հրամանով հացի կանչուե-
ցան և այն մարդիկ, որոնք հեռուից նայողներ էին։
Նրանց համար առանձին սեղան բացուեց ձորի միւս
կողմում։ Գինին հոսում էր ջրի նման։ Եւ արեգակը
մայր մտնելիս Սպիտակ աղբիւրի ձորը լցուած էր խը-
լացնող աղմուկով և աղաղակներով։

Իր հիւրերի շրջանում ժողէֆը երկար ճառեց իր
տրամադրութիւնների մասին, ասաց որ անելու բան
կայ, բայց մի բանի պահանջներ էլ կան, որ պէտք է
կատարել։ Հասարակութիւնը, որ այդ օրը հարիւր ան-
գամ շնորհակալութիւն էր յայտնել, օրհնել էր, այժմ
այլ եւս խօսք չէր գտնում իր ղգացմունքները յայտ-
նելու և միայն ոռնում էր, հաւատացնում որ ինքը
բարերարի հպատակն է։

—Մեր ձեռքը—բո փեշը, որոտաձայն արտասանեց
Միրզա-բէկը, վերջին անգամ առաջարկելով ժողէֆի և
նրա ընտանիքի կենացը.—մենք խնդրողներ ենք, արա՛
մեզ համար... Ինչ որ լինի, շնորհակալ սրտով կ'ընդու-
նենք. իսկ վարձահատոյցը Աստուած է...

Ձորի միւս կողմից կեցցէներ, շնորհակալութիւններ էր բղաւում՝ ամբօխը։ Նրա կողմից մի պատգամաւորութիւն ներկայացաւ և յայտնեց խոնարհ յարգանքներ։

— Մեծերին առհասարակ ծառայ ենք, ասացին պատգամաւորները.

— Իսկ դու, Ժօզէֆ աղա, մեր գլխի տէրն ես։

Եւ ամբօխը ցոյց տուեց թէ ինչպէս գիտէ պատուել իր գլխի տիրոջը։

Մթնել էր բոլորովին, երբ Ժօզէֆի ընտանիքը կառք նստեց։ Տիրացու Գաբրիէլը հաւաքեց իր աշակերտներին. թէև հազիւ էր կարողանում՝ ոտի վրայ կանգնել, բայց կարողացաւ կատարել իր ծրագրի վերջին մասը։ Իւրաքանչիւր աշակերտ մի վառած մոմ ստացաւ, և նորից հնչեց տիրացուի յօրինած երգը։ Կառքերը գնում էին շատ դանդաղ։ Նրանց հետեւում էին ձիաւորները։ Իսկ հետևակ ամբօխը, ցրուած մեծ տարածութեան վրայ, «ուռա» էր կանչում, պարեր էր սարքում կառքերի առաջ։

Այգպիսի բարձրաձայն ցոյցերով բազմութիւնը մտաւ դաւառական քաղաքը։ Նա դղրդաց, բռնը, որ արգէն իշնում էր նրա վրայ, փախաւ և տներից դուրս եկան նոր խմբեր։ Փողոցները լի էին ծայրէ ծայր, կառքերը մեծ դժուարութեամբ էին առաջ գնում։ Նըրանց առջև յաճախ բենգալեան կրակներ էին վառւում, աւելի ևս դրդուելով ամբօխի սքանչելի տրամագրութիւնը։ Իսկ տիրացուի երգեցիկ խումբը դեռ շարունակում էր հնչեցնել.

«Ինձ տուն տուիր, ինձ լոյս տուիր, իմ պարծանք,

Մեծ բարերար, քեզ փառք, քեզ փառք, յաւէտ փառք...

Հանդէսը կանգ առաւ Ժօզէֆ Պապի բնակարանի մօտ։ Այգպեղ կուտուած բազմութիւնը դեռ երկար աղաղակում էր։ Բարերարը մի քանի անգամ երևաց պատուհանում, շնորհակալութիւններ յայտնեց։ Բայց ամբօխը չէր հեռանում։

Վերջապէս, փողոցի վրայ գտնուող պատշգամբը դուրս եկաւ Միշէլը: Նա փոխել էր շորերը, այժմ աւելի գեղեցիկ էր հագնուած:

Տիրացու Գաբրիէլը իսկոյն վառեց բենգալեան կարմիր ու կապոյտ կրակներ: Պատշգամբում առաջ եկաւ Աւետիսը և բարձր ձայնով կանչեց.

— Ժողովուրդ...

Տիրեց լռութիւն:

— Ժողովուրդ. այս փոքրիկ պարոնը նուիրում է համբարին ութ ոչխար և ութ կուժ գինի: Հացն և ուրիշ պատրաստութիւններն էլ, ի հարկէ, կը լինեն: Իր անձնական միջոցներից է մեր բարերարի որդին այս նուէրը տալիս. հինգ տարեկան հասակից մի փոքրիկ արկղի մէջ էր գցում այն փողերը, որ իր ձեռքն էին ընկնում: Ձեզ է տալիս, որ խմէք իր կենացը:

Ամբոխի մէջ ցնծութեան սոռնոց բարձրացաւ Աւետիսը խտտեց, բարձրացրեց երեխային, իսկ այստեղ, ցածրում, բղաւում էին, օրհնում, սուլում էին, հըռ-հըռում:

Բաւական գիշեր էր անցել, բայց գուառակունքաղաքի փողոցներում դեռ չէին լռել գոհ և ուրախ մարդկանց ձայները: Մի տեղ տիրացու Գաբրիէլը կանգնել էր չորս մարդկանց մէջ, չէր թոյլ տալիս որ նրանք տեղից շարժուեն և անգագար կրկնում էր.

— Գինի ուրախ առնէ զմարդ...

XIII

Մի երկու շաբաթ էլ— և Ժողէֆ Պապը դարձաւ գուառական քաղաքի կուռքը: Այդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցան երկու մեծ տօնախմբութիւններ: Տիկին Լիւսին շքեղ երեկոյթ սարքեց տեղական կանացի սեռի համար, իսկ համբարը երկու օր ու երկու գիշեր, Վարդավառի տօներին, Միշէլի անունով ուտում և խմում էր գետակի մօտ, թանձր անտառի մէջ:

Երկու խնջոյքներն էլ, ինչ խօսք, չը տեսնուած բաներ էին: Ասում էին՝ որ տիրացու Գաբրիէլը երկու հատ մեծ ոտանաւոր է գրում, մէկը կանանց կողմից, միւսը համբարի կողմից:

Կանայք խմբուում էին միասին, նկարագրում էին տիկին Լիւսիի զարդարանքները, մի մի թւում էին նրա քարերը, պատմում էին՝ թէ ինչպէս էր բացուած սեղանը, ինչ կերակուրներ, քաղցրեղէններ էին բերում: Բայց հիացմունքի առարկան Փաննին էր: Նա շատ էր աշխատում հայերէն խօսել, բայց չէր կարողանում և ծիծաղում էր: Պատմում էին թէ ինչպէս նա մօտենում էր կանանցից մէկին, մատով ցոյց էր տալիս մի բան և ղօռով արտասանում էր. «Սա ի՞նչ է»: Եւ, ստանալով պատասխան, դեռ մի րոպէ սկսում էր սովորել այդ անունը և ապա, յանկարծ թողնելով այդ բանը, դիմում էր ամենքին և ասում էր. «Անուշ արեք»: Նա այդպիսով հրճուանք էր պատճառում ամեն մէկին, և ամենքը երանի էին տալիս այն ծնողին, որ այսպիսի երեխայ կունենայ: Շատ աղջիկներ արդէն սովորել էին Փաննիի, նրա մօր ձևերը. Ժօզէֆ Պապի տան կարգերը օրինակ էին դառնում շատերի համար: Կանայք «մինչև երկինք» շնորհակալ էին տիկին Լիւսիից...

Համբարի քէֆը հօ առասպելական էր: Երկու օր ու գիշեր այդ ահագին բազմութիւնը ոչ մի պակասութիւն չունէր. ուտում էր քնում, էլի վեր էր կենում, էլի ուտում էր, խմում: Ամբողջ դոյլերով գինի էին թափում հարբածների գլխին. մարդիկ դրադ էին դալիս թէ ով կը կարողանայ ուտել ոչխարի մի ազդրը կամ դմակի կէսը: Տանողը տանողի ետեից էր. վոր՝ րիկ գիւղը, որ այդտեղից հեռու չէր, համբարից պակաս չը լիացաւ: Բայց և այնպէս, քէֆի վերջում մնաց հացի և այլ ուտելիքների բաւական պաշար, որ բաժանեցին աղքատ արհեստաւորներին: Եւ երբ մարդիկ այլ եւս ուտելու և խմելու ոյժ չունէին, համբարի դասերը իրանց դրօշակներով եկան, կանգնեցին Պապի պա-

աուհանների առաջ, զուռնան ածում էր, պարողները բազմաթիւ էին, իսկ սրտազին շնորհակալութիւնների ցոյցերը անսպառ:

Տօնախմբութիւնների միջոցին մոռացուել էին բոլոր ցաւերը: Պատմում էին որ ժամհար Մելքումը, այդ ուրախութիւնները պատեհ առիթ համարելով, գնացել էր իրան պատժողի տունը և այնտեղ յայտնել էր որ իր ընտանիքը ութ հոգուց է բաղկացած. հաց չը կայ, մուրալուց ամաչում էր ծերունին, ուստի և ինդրեց իր անկիւնը եկեղեցու դռների մօտ: Բայց նրան ճանապարհ դրին կոպտութեամբ: Պատմում էին այս անցքը, բայց ով էր ուշադրութիւն դարձնողը: Ամբողջ օրը թէ տներում, կանանց մէջ և դրսում, տղամարդկանց մէջ, խօսքը խնջոյքների մասին էր: Ժամհար Մելքումը իսպառ մոռացուեց:

Նոյն կերպով հասարակ և բնական երևաց և մի այլ լուր, որ արագութեամբ տարածուեց և մի քանի օրում իրողութիւն դարձաւ: Տիրացու Գաբրիէլը բահանայ էր ձեռնադրւում: Այդպէս էր կամեցել բարեւարը:

Միայն այս հանգամանքը բուական էր որ մարդիկ հասկանան թէ ինչ հրաշագործ ոյժի տէր է Ժօզէֆ Պապը: Տիրացու Գաբրիէլը արդէն երկու տասնեակ տարի էր, ինչ սպասում էր բահանայութեան: Բայց բահանայութիւնը տիրացուի համար անկարելի բան էր—այսպէս էին վճռել ամենքը: Այժմ պատմում էին որ Պապի մի հեռագիրը երեք օրուայ մէջ վերացրել էր բոլոր դժուարութիւնները: Համաձայնութիւնը կատարեալ էր, և տիրացուին մնում էր ճանապարհուել նշանակած տեղը՝ իր երազած աստիճանը ստանալու համար:

Կային, սակայն, մարդիկ, որոնց դէմքերի վրայ նկատուում էր դժգոհութիւն: Այդ արդէն չափազանցութիւն է, հաւատացնում էին նրանք մեծ ափսոսանքներով:

Այդպիսիների հետ էր մի օր խօսում Քարհանեանը:

— Թէեւ դա իմ անմիջական պարտաւորութիւնը չէ—ասում էր նա—բայց ես կանեմ: Մի խնդրագրով գիմենք հոգեւոր վարչութեան, բացատրենք որ անհնարին է մի այդպիսի գործ կատարելը: Քանի առաջնորդների օրով արժարժուել է այդ խնդիրը և ամեն անգամ բացասութեան է արժանացել: Քննութիւններ են կատարուել, հաստատուել է որ այդ մարդը նոյն իսկ մարմնական արտա ունի, իսկ հոգեկան արատները հօ ամենքին են յայտնի: Նա չէ, որ քնում է գիներտներում... Ես հաւատացած եմ որ մեր աւագ բահանան Տէր-Թովմասը, մեզանից շատ է հակառակ այդ բանին...

Խօսեցին Տէր-Թովմասի հետ: Նա չը ծածկեց որ ինքն էլ անբաւական է. բայց ակնարկներով հասկացրեց որ աւելորդ է հակառակութիւնը, քանի որ միջնորդողը ազգային բարերարն է:

— Նրան կը լսեն և ոչ թէ ձեզ, հազիւ կարողացաւ արտասանել տէր հայրը:

Դա ոչինչ չէր նշանակում: Եւ Քարհանեանը ասում էր.

— Մենք, այնուամենայնիւ, մեր պարտքը պիտի կատարենք... պիտի բողոքենք:

Այդ արդէն շատ մութ, անհասկանալի միտք էր: Եւ նոյն օրը երեկոյեան միայն չորս հոգի էին կրկնում այդ միտքը:

Քարհանեանը փորձեց համոզել իշխան մարդկանց: Նրանք էլ հաստատեցին, որ ճիշտ է, տիրացու Փաբրիէլը բահանայ զառնալու ոչ մի իրաւունք չունի: Բայց աւելացրին.

— Մենք այստեղ ձայն չունենք: Քահանան աւելի համբարին է հարկաւոր. իսկ համբարը նրան ուղղում է, որովհետեւ այդպէս է կամենում Ժողէֆ Պապը:

XIV

Համբարը, իսկ որ, այդպէս էր դատում: Նա հասկանում էր իր օգուտը: Այն օրը, երբ տիրացու Գարբիէլը ճանապարհ ընկաւ նշանակած տեղը, մեծամեծներին և համբարի ներկայացուցիչներին գումարած մի փոքրիկ ժողովի առաջ Աւետիսը պարզ կերպով յայտնեց, որ Ժօզէֆ Պապը ընդունում է հասարակութեան աղաչանքը: Այդ օրուանին նա տալիս է մի գումար՝ հասարակութեան վրայ ծանրացած տուրքերը թեթեւացնելու համար:

Ժողովը իր ցնծութիւնները յայտնեց:

—Բայց, աւելացրեց Աւետիսը, նա չէր կամենայ բարերարութիւն անել մի տեղի, որ նրա կամքը կատարել չէ ուզում:

Աւետիսը չը յայտնեց թէ ինչ կամք է դա, այլ առաջարկեց մի հինգ հոգի ընտրել, որոնցից երեքը անպատճառ արհեստաւոր պիտի լինեն, որպէս զի դրանց հետ խօսէր բարերարը:

Պատգամաւորները իսկոյն ներկայացան:

—Պակասութիւններ չատ ունենը—այսպէս սկսեց Ժօզէֆը:—Ես գիտեմ, ամեն ինչ գրել եմ, հաշուել եմ: Այժմեան ձեր պահանջները դատարկ բաներ են, և ես հէնց այժմ էլ կը կարգադրեմ: Բայց ես մտածում եմ աւելի մեծ, աւելի օգտակար գործի մասին: Աստուծու կարող օգնութեամբ այդ էլ կը լինի, յետոյ, մի ուրիշ ժամանակ: Այստեղ մարդ չը կայ, խորհրդատու, հասկացնող մարդ եմ ասում:

Օրհնեցին նրան, նրա գործը, տունը, միտքը:

—Միայն ինձ զարմացնում է մի բան, — կծու, համարեա բարկացած ձայնով շարունակեց նա.— ես ձեզ լաւութիւն եմ անում, իսկ դուք ինձ հակառակ էք...

—Աստուած մի արասցէ, սարսափած բացականչեց պատգամաւորներից մէկը:

Իսկ ֆնացածները սկսեցին հաւատացնել, որ այդպիսի բան չը կայ և չի լինի:

—Կայ, կայ, դուք չէք հասկանում: Ձեր հասարակութեան ներկայացուցիչը, նա, որ ձեր բերանն է համարում, ինձ սաստիկ հակառակ է... Այդ չէ՞ նշանակում որ դուք ամենքդ էք ինձ թշնամի: Հասկանալի պիտի լինի որ ես իմ հակառակորդներին լաւութիւն անել չեմ կարող...

Հարուածը շեշտակի էր: Լսողները հասկացան թէ ում մասին էր խօսքը և յանկարծակիի գալով, գլուխները կախ արին յանցաւորներին նման և ասելու խօսք չը գտան:

Ժողէֆը կանգնեց. աղերսաւորների խոնարհ ու բուլթ դէմքերը աւելի ևս գրգռեցին նրա բարկութիւնը և նա շարունակեց, յօնքերը միտելով.

—Դնացէք, առաջ ձեզ դրստեցէք, յետոյ մի բանի սպասեցէք... Ձիմանաք թէ այստեղ երեխաներ կան, որոնց կարելի է խաբել: Այդ ամբարտաւանը, որին դուք ձեր գլուխն էք անուանում, չը բարեհաճեց ներկայանալ ինձ: Դնացէք...

Բայց պատգամաւորները չը կարողացան շարժուել: Սրտի դառնութեամբ նրանք տեսան որ բարերարը բաց արաւ հարեւան սենեակի դուռը և անյայտացաւ: Դահլիճում տիրած ծանր լռութեան մէջ հինգ դէմքեր միմեանց էին նայում՝ շուարած: Հարկաւոր էր մի խօսք, որ հանէր նրանց այդ գրութիւնից և այդ խօսքը դըտնողը մեծագլուխ Յարութիւնն էր:

—Լաւ էշեր ենք եղել, ասաց նա և միւս ընկերները մի քիչ կենդանացան, սկսեցին շարժուել, հասկանալ:

—Տեսնում եք, չաւանակեց խօսողը,—լինքներս երբէք չէինք հասկանայ այս հասարակ բանը: Մահակ է հարկաւոր, որ զարնուի մեր ճակատին. այդ ժամանակ մենք կը հասկանանք...

Ամենքը համաձայն էին որ այդպէս է: Բայց ինչ անեն:

Տեղի ունեցաւ մի կարճ խորհուրդ։ Ընդունուեց Յարութիւնի տաշարկութիւնը — չը հեռանալ այստեղից, խնդրել, աղաչել, որովհետեւ ահագին դուրժ քիչանում։

Նրանք կանգնած սպասում էին, իսկ տան մէջ ոչ մի շարժողութիւն չէր նկատուում։ Մեծագլուխ Յարութիւնը ոտների մատների վրայ մօտեցաւ դահլիճի այն դռներին, որոնք տանում էին դէպի միւս սենեակները, ականջը դրեց բանալի ճեղքին և յուսահատութեամբ շարժեց իր մեծ գլուխը։ Բալէներ անցան, պատգամաւորների համբերութիւնը սպառուելու վրայ էր, նրանք դատապարտում էին իրանց, հայհոյում։

— Վերջապէս գտան ելքը։ Տան միւս ծայրից գալիս էր խոհարարի դանակների ձայնը։ Նա միւս էր ծածուկ։ Այդ ձայնը հանեց ներկայացուցիչներին դահլիճից, տարաւ մինչև խոհանոց։ Խոհարարը ուշ ուշադրութիւն դարձրեց իր այդ այցելուների վրայ։

— Խնդրում եմք քեզ, — ասաց Յարութիւնը, երբ նա դէն դրեց դանակները և երկու քայլ առաջ եկաւ, մի կերպ արն, որ իմաց տրուի մեծ աղային թէ մենք երկու խօսք ունինք ասելու։

— Իսկ դուք ո՞վ էք։

— Հասարակութեան ներկայացուցիչներ։

Խոհարարը աշխարհ տեսած մարդ էր և մանաւանդ շատ բան սովորել էր Ժօզէֆ Պապի խոհանոցում, ուր ծառայում էր երկար տարիներից ի վեր։ Հպարտութեամբ ձեռքը դնելով կողքին, նա մի քանի հարցեր տուեց այդ մարդկանց, որոնք պատասխանեցին յարգանքով, վերին աստիճանի քաղաքավարի կերպով։ Նա պատմեց թէ որքան լաւ և միևնոյն ժամանակ խիստ մարդ է Ժօզէֆ Պապը, ինչեր է նա արել և ինչեր կարող է անել։ Պատգամաւորները խնդրեցին նրա աջակցութիւնը՝ դժուար դրութիւնից դուրս գալու համար։ Խոհարարը ի նշան բարեհաճութեան գլուխը երկու ան-

դամ շարժեց, ուրեւի՞ր իր հաստ քեղերը և ապա մատով ցոյց տալով մի դուռ, ասաց.

—Երկու անգամ խփեցէր, այնտեղից մարդ դուրս կը գայ:

Յոյց տուած տեղը ծառայի սենեակն էր: Երբ նա երեւաց շէմքում, խոհարարը հասկացրեց նրան թէ ինչ պէտք է ասել աղային: Ներկայացուցիչները նորից դահլիճ մտան: Երկար սպասեցին նրանք և երբ, վերջապէս, բացուեց դուռը, նրանք դուրս տուին և միմեանց ետեւից ասացին.

—Մեզ ներքի, խնդրում ենք... Ձեներ հասկացել... Մեր մեղքն է. և դժուար բան չէ, նրա լեզուն մենք կը կտրենք:

—Նա անաստուած է, ասաց ժողէֆը նոյն խիստ եղանակով:

—Ճշմարիտ է, նա մեծ պասին ու Զատկին էլ ժամ չէ գնում, հաստատեց Յարութիւնը:

—Նրա քեռին լուծերական է: Ի՞նչ պէս դուք հայ քրիստոնեայ լինելով, այդպիսի մարդուն այնքան բարձր պաշտօն էք տուել: Մանաւանդ որ նա այստեղացի էլ չէ. նրա պապը, լո՞ւր եմ, Խօյից է եկել...

—Ճշմարիտ է, աղա... Մեզ ներքի... Անհասկացող մարդիկ ենք, բռի ապրած, բռի մեծացած:

—Իմ խօսքը խօսք է, լաւ իմացէք: Մինչև որ նա չը հեռանայ ձեր մէջից, ես ոչինչ չեմ կարող անել: Երկուսիդ մէկը, կամ ինձ կամ նրան...

—Բացի քեզանից ոչ ոքի չենք ճանաչում:

—Գնացէք, կը տեսնենք...

Այս խօսքերը արդէն մեծ յոյս էին ներշնչում պատգամաւորներին. և նրանք այլ ևս աւելորդ համարեցին կանգնել ու աղաչել...

XV

Խռովութիւնը տառաջին օրերում սողում էր գաւա-

ռական խուլ քաղաքի նեղ ու ոլորուն փողոցների ծայրերում: Նա դեռ թոյլ էր, խեղդուած շշուկների մէջ էր մի գոգոյն կերպարանք ստանում: Շատերն էին նրանից երես դարձնում, բայց նա գնալով մեծանում էր մտնում ամեն անկիւն: Վարակումը սաստկացաւ, երբ նա հեռուոր անկիւններից անցաւ հրապարակը, խուլ քրթմնջիւնից դարձաւ պարզ խօսք: Աշխատողները քիչ չէին. նրանք արծարծում էին անթեղի մէջ ծածկուած կայծերը և մի կարճ միջոցում պատրաստ էր մարդկանց մի բազմութիւն...

Պ. Քարհանեանը ուղիղ բայւերով գնաց այդ հոսանքի դէմ: Նա պատասխանում էր, ջրում էր, ծաղրում էր: Բայց խռովութիւնը հարիւր բերան էր ստացել: Ժողովուրդը... այժմ մի խօսուն մեծութիւն էր: Պահանջում էր որ Քարհանեանը հեռանայ հասարակութեան բարիքի ճանապարհից, ուր խոչընդոտ է հանդիսանում, յայտնում էր որ նա հարկաւոր չէ: Ազմուկը սաստկանում էր, որքան սաստիկ էր խօսում հասարակութեան ներկայացուցիչը: Նրան վիրաւորում էին կոշտութիւններով, նրա վրայ յանցանքներ էին դնում: Բայց նա չէր տատանւում:

—Այդքան հեշտութեամբ ես չեմ ընկնի, ասում էր նա.—ով ուզում է որ հեռանամ, նա պիտի շտապէ հաստատել թէ որն է իմ մեղքը: Ես մի օր էլ չեմ մնայ, երբ ապացուցուած կը լինի որ մեղաւոր եմ:

Հաստատել, ապացուցանել... Բայց ինչպէս: Քարհանեանը աւելի համարձակ, աւելի անխնայ էր դառնում օրէցօր: Նրան մեղադրում էին իբրեւ հասարակութեան թշնամու. բերում էին փաստեր, պատմում էին այն ամենը ինչ լսել էին, ինչ ճշմարիտ էր: Իսկ մեղադրուողը խօսում էր անզուգական բարերարի մասին մի լեզուով, որ սարսափ էր ազդում: Այդ հարուստն է պատճառը. այդ հարուստը երկու կողմէի է տալիս ու մի պուգ իւրենի պահանջում: Նրանից բան

չի դուրս գայ. նրան իսկապէս բարերարուած մարդիկ չեն հարկաւոր, այլ էժան երկրպագունքն էր:

Այդ մերկացումները սաստկացնում էին մարդկանց զայրոյթը: Հակառակորդները բազմանում էին անգաղար, ոչ ոք չէր կարողանում անտարբեր լսել թէ ինչպէս չարախօսում են մեծ մարդուն, այդքան հռչակուած հարուստին: Երախտագիտութեան զգացմունքը կատաղութիւն էր յարուցանում Քարհանեանի դէմ: Ի՞նչպէս. Ժողէֆ Պապը չնորհ անէ ու այսակզ գայ ամիսներով ապրելու և նրա դէմ քարեր արձակեն: Եւ ո՞վ է արձակողը:

— Դա ուզում է քանդել մեր տները... դրա համար մենք ոչինչ ենք: Ի՞նչ կայ դրա համար. անաստուած մարդ է, լուծերական քեռի ունի, մեզանից չէ, մեր ցաւին անտեղեակ է...:

Քարհանեանցի անունն էլ չէին տալիս: Այդ խօսքերը որ օրի վրայ դառնում էին հասարակական ճշմարտութիւն: Ժողովներ էին սարքւում Աւետիսի տանը, ուր հաւաքւում էին արհեստաւորները: Հասարակութեան մեծամեծները աւելի յաճախ այցելում էին բարերարին և համոզւում որ մինչև Քարհանեանը չը հեռանայ, հասարակութիւնը զրկուած պիտի մնայ շատ բարիքներից: Յիշեցին որ մոռացութեան էին տուել մի դասակարգ, մանրավաճառներին: Դրանք համբարութիւն չունէին. և դրանց շտապեցին առանձին ուղարկել գետի ափը կեր ու խումի:

Իսկ նա, օրի դէմ այսքան պատրաստութիւններ էին տեսնում, առանց շտապելու, առանց շփոթուելու մտածում էր թէ ինչ հակահարուած կարող է հանել իր այնքան ուժեղ հակառակորդի դէմ: Մի քանի օր շարունակ նա աշխատում էր մի ծրագրի վրայ. և երբ բոլորովին պարզ ու վստահելի դարձաւ ենթադրութիւնները, նա գումարեց ժողով բոլոր դասակարգերի մարդկանցից: Նա հաւատում էր խօսքի ոյժին, համոզուած էր որ բացատրութիւնները, իրերի լօգիկան կը

լուսաւորեն շատ մտքեր և բայ կանեն շատ աչքեր: Թէև շատերը չընդունեցին նրա հրաւերը, բայց նա բաւական համարեց և այն բազմութիւնը, որ թափուել էր դպրոցի մեծ սենեակը և բղաւում էր:

Վերջացնելով խօսակցութիւնը իր երկու-երեք ընկերների հետ, Քարհանեանը դարձաւ ժողովին և ասաց.

— Ինձ մեղադրում են որ ես չեմ թոյլ տալիս մի հարուստ պարօնին վերցնել իր վրայ հասարակական տուրքերի մի մասը: Ես կամենում եմ ցոյց տալ ձեզ, որ մեզ հարկաւոր չէ այդ հարուստի ողորմութիւնը: Ես դաել եմ միջոցներ, բոլորովին կողմնակի աղբիւրներ, որոնցից կարող ենք հանել այդ տուրքերը և ձեզանից ոչ մէկը ոչինչ չի տայ: Այդպէս էիք դուք կամենում և այդպէս էլ կարելի է անել:

Դիմելով իր ծրագրին, նա ասաց որ դաւառական խուլ քաղաքը ունի իր սեփական հողերը, բայց դրանցից օգտւում են մասնաւոր անհատներ. ամեն մէկը խլել է մի կտոր հող, կամ ծառեր է տնկել կամ բանջարանոց է շինել և օգուտներ է ոտանում: Կան ընդարձակ արօտամարգեր, դրանց խոտը հասարակութեան հարստութիւնն է, որը խլում են զանազան մարդիկ. այսպէս, միայն Միրզա-բէկը քաղաքային հողերից այնքան խոտ է հաւաքում, որ կարողանում է տեղային կօղակների ձիաների խոտը տալ և ստանում է 725 ռուբլի: Իւրաքանչիւր մարդ, որ չունի սեփական տուն, վարձ է տալիս նրան, ով ունի: Այդպէս պիտի լինի և հասարակական սեփականութիւնը: Մենհատը պիտի վարձ տայ հասարակութեան, սրովհետեւ հողերը հասարակական են, իսկ անհատը հասարակութիւն չէ և հողերը պատկանում են ամենքին և ոչ թէ մէկին:

Նա հանեց մի թուղթ, կարդաց մի քանի թուանշաններ, որոնք ցոյց էին տալիս թէ կարելի է բաւական մեծ եկամուտ ստանալ:

Լռութիւնը, որ, վերջապէս, տիրեց սենեակում,

մի բանի մարդկանց ուշադրութիւնը դէպի այդ հաշիւները բարեյաջող նշաններ էին. նոյն իսկ մի բանի խրախուսական բացականչութիւններ լսուեցան: Այդ պատճառով Քարհանեանը դիմեց մի շատ եռանդուն և համոզիչ շեշտի:

— Ինքներդ դատեցէք, ասաց նա և լռեց:

Սկսուեց ամբօխի դատը: Դա մի խառն աղմուկ էր, որի մէջ անհնարին էր մի բան հասկանալ: Ամեն մէկը աշխատում էր մի խօսք ասել, ձայն հանել: Կարելի էր բարեհաճ տրամադրութեան նշաններ էլ նկատել մի բանի դէմքերի վրայ և մի բանի խօսքերի մէջ: Կարելի էր ենթադրել թէ թուանշանները իրանց դործն են կատարել և Քարհանեանը կուսակիցներ կունենայ: Բայց ամբօխը—չրի մոկերեւոյթ է, որին երերում է ամեն մի բամբ: Մի բանի րօպէից յետոյ նա սկսեց ցոյց տալ աւելի որոշ դէմք: Կային մարդիկ, որոնք անցնում էին Քարհանեանի ունկնդիրների շարքերով, ամեն մէկին մի բան էին ասում, յորդորում էին: Տրամադրութիւնը փոխուեց:

Քարհանեանը, տեսնելով որ աղմուկը անվերջ պիտի լինի, բարձրացրեց իր ձայնը:

— Կարճ կտրենք, ասաց նա:— Կամենձում էք դուք ձեր սեփական միջոցներով ձեր կարիքները հողալ: Ձեզ հարկաւոր չէ դրա համար աչք դնել ուրիշի ողորմութեան: Դուք ազատ կը լինէք ձեր դործերի մէջ, ոչ ոք չի ասի թէ ձեր բարեխաղն է և ձեզ հրամաններ չի տայ: Կամենձում էք:

Նա նկատեց դրական պատասխանի նշաններ անող մի բանի ցոյցեր: Բայց դրանք անհետացան այն բարձր աղաղակների մէջ, որոնք գալիս էին մի խմբից,

— Ձէ, չենք ուզում:

— Նս ձեզ ցոյց տուի միջոցներ:

— Դու ուզում ես նոր հարկ դնել մեզ վրայ, ասաց գինեւիճառ Մարգարը:— Օ՛, դու ամեն գիշեր մտածում ես թէ ինչպէս քերթես մեր կաշին:

—Բայց սա հարկ չէ, փորձեց նորից հասկացնել Քարհանեանը:

—Էլ ինչպէս է լինում հարկը. հօ նա եղջիւրներ չէ ունենում... Ումնից պիտի դուրս գայ քո հաշուած վարձը. չէ՞ որ դարձեալ մեր մարդկանցից:

Խառն ազազակները հասկացրին որ մեծամասնութիւնը այդպէս է կարծում:

Դուր ձեր օգուտը չէք հասկանում, յուզուած ձայնով բացականչեց Քարհանեանը:

—Ճիշտ է, ասացին այս ու այն կողմից.—ճիշտ է, մենք յիմարներ ենք... մեր ներկայացուցիչն էլ պիտի յիմար լինի մեզ պէս:

—Խելքը միայն բոնն է... դու չես հաւանում, մինչեւ անգամ Ժօղէֆ Պապին...

—Այդ ո՞վ ասաց, հարցրեց մեծագլուխ Յարու-թիւնը, աչքերով որոնելով այդ խօսքերը արտասանողին:—Շատ լաւ ասաց, ես ու իմ հօգին, շարունակեց նա,—ամեն մէկը կարծում է թէ ինքն է խելօքը: Բայց մենք յիմար չենք, մենք մեր օգուտը աւելի լաւ ենք հասկանում: Մենք ուզում ենք որ ուրիշի փողը գայ, մտնէ մեր մէջ, դրսից այսպէս բաշել ենք ուզում:

Եւ նա երկու ձեռքով ցոյց տուեց թէ ինչպէս են դրսից բաշում, բերում:

—Ուզում ենք, ուզում ենք, կանչեցին շատերը:

—Բայց ձեզ ձրի փող չեն տայ, կծու կերպով արտասանեց Քարհանեանը:

—Տալիս են, եթէ դու չը լինես:

—Միայն այդ է իմ մեղքը:

—Ո՛չ, շատ մեղք կայ: Վեց ամիս է, դու մեզ հանդըստութիւն չես տալիս:

—Վաստակած էք, այո՛, տեսնում եմ: Երեւի դուք շատ էիք նեղանում, երբ ես օր ու գիշեր որոնում էի հասարակական կորած փողերը: Ես գտայ դողերին. դրանցիցը մէկն այն է, որ այժմ նստած է ձեր բարերարի կողքին... Նրա անունն է Աւետիս: Կերել է այդ

Աւետիսը ձեր հասարակութեան փողերը, հաշիւների մէջ ցոյց տալով թէ ապառիկ հարկեր են մնացել, այն էլ անյոյս ապառիկ: Եւ այդ գողացած գումարը նորից բաժանել էին ձեզ վրայ, միայն ձեզանից էին պահանջում, որովհետեւ ձեր մեծամեծները տեղեակ էին այդ քաջագործութեան և համաձայնութեան լուռ մնալ, եթէ իրանցից ոչինչ չը պահանջեն: Ես էի որ երկու ամիս շարունակ քրքրում էի այդ կեղտոտ գործը, մի առ մի հաստատեցի որ այդքան ապառիկ հարկ չէ մնացել. ես խայտառակեցի Աւետիսին և այն օրից նա ձեր պարտականն է և իմ թշնամին: Այսօր նա վրէժ է հանում ձեր բարերարի օգնութեամբ...

Ամենքի տեղ խօսեց ոսկերիչ Գրիգորը:

—Մեր մարդը մեզանից օգուտ է ստացել, ոչինչ փաստ չը կայ դրանից: Նա յայտնի վաճառական էր, ֆնասուէր: Մենք չենք կարող նրան ոտի տակ տրորել. կերել է մեր փողերը, իսկ նա էլ մեզանից մէկն է:

—Բայց դու հարկւր բուրլի էլ չը ղիջեցիր նրա պարտքից, բոլորը ստացար, տոկոսներով: Հասարակութեան փողերով բարերարութիւն անել չէ կարելի...

Մեծագլուխ Յարութիւնը շտապեց յայտնել ներկայ եղողներին, որ Քարհանեանը այս ժողովը հրաւիրել է ամեն մէկին խայտառակելու համար:

—Հիմա էլ հերթը մեր աղա Գրիգորին հասաւ, ասաց նա.—մի հարցնող լինի, թէ քո ի՞նչ գործն է... Մենք գիտենք, մենք...

Այդ յանգիմանութեան հետեւեց ամբոխի խուլ աղմուկը: Լսւում էին ձայներ. «մենք գիտենք, մենք»...

—Մեծագլուխ Յարութիւն, կանչեց Քարհանեանը,—դու էլ շատ մաքուր չես հասարակական փողերի հաշիւներում: քեզ աւելի ձեռնտու է լուրը:

Յարութիւնը սաստիկ վերաւորուեց և սկսեց հայհոյանք թափել այն մարդկանց գլխին, որոնք յօժարութիւն են ունեցել գալու այստեղ և լսելու լուծերա-

կան քեռի ունեցող խոյեցուն: Բարձրացաւ մի անհրճարին ժխոր: Քարհանեանը վերցրեց գլխարկը և արհամարհական հայեացքով չափելով հասարակութեան գլխաւորներին հեռացաւ, ասելով.

— Դուք ձերն արէք, ես — իմը:

Բայց հասարակութեան արածը աւելի կտրուկ էր: Արդէն այնքան սաստկացել էր գրգռումը, որ Քարհանեանը լաւ էր համարում մեծ մասամբ տանը մնալ: Այդ միջոցում կազմուեց հանրագիր, որ ծածկուեց բազմաթիւ ստորագրութիւններով: Գաւառապետին ներկայացաւ մի մեծ պատգամաւորութիւն, որ յայտնեց մի շարք գանգատներ դեպուտատի դէմ: Նա անատուած է, նա խռովարար է, վտանգաւոր խօսքերից չէ փախչում: Հասարակութիւնը ատում է նրան և եթէ նա մնայ պաշտօնում, հետեանքների համար ոչ որ պատասխանատու չէ:

Ժողէֆ Պապն էլ անձամբ տեսակցութիւններ ունեցաւ, աշխատեց ուր և ինչպէս հարկաւոր էր:

Հարցը վճուեց կարճ միջոցում: Քարհանեանը հրաժարական չը տուեց, բայց նրան արձակեցին և նա գանգատ ներկայացրեց այդ կարգադրութեան դէմ, պահանջելով որ իր յանցանքը ապացուցուի: Ասում էին թէ նրան կ'աշղողուի իր պատիւը վերականգնել և նոյն իսկ պատժել իրան զրպարտողներին: Բայց այդպիսի ելքը, թէ լինէր էլ, ոչ ոքին չէր վախեցնում: Աւետիսը արդէն կազմել էր նրան վերջնականապէս լռեցնելու ծրագիրը, որ հաւանութիւն էր գտել Ժողէֆ Պապի կողմից: Դա մի շատ ազդու միջոց էր և եթէ գործադրուէր, Քարհանեանը կը ձերբակալուէր և կը զրկուէր նոյն իսկ կալուածատիրոջ կառավարչի պաշտօնից...

XVI

Նորընծայ, Գաբրիէլ բահանայի անգրանիկ պատարագը նուիրուած էր Ժողէֆ Պապի ամբողջ տոհմի հին և նոր ննջեցեալների յիշատակին:

Այդ օրը մեռելահաց տրուեց աղքատներին: Պատարագիչ բահանան նստեց սեղանի գլխին և մինչև վերջը բոլոր սեղանակիցներին խմեցնում էր բարերարի կենացը: Ճաշկերոյթը տեղի ունէր եկեղեցուն պատկանող մեծ պարտիզում: Իսկ բարձր դասը ճաշում էր ժողէֆի տանը: Ներկայ էր ամբողջ քահանայական դասը. բարեմաղթութիւններին վերջ չը կար: Տանտէրը շնորհակալութիւններ էր անում, խրատում էր:

Նա յայտնեց որ իր գնալու ժամանակն է: Գնում է, բայց չի մոռանայ իր հայրենիքը, եթէ հայրենիքն էլ իրան չի մոռանայ: Առ այժմ նա արտայայտեց մի ցանկութիւն. — Քարհանեանի տեղ պէտք է ընտրել Աւետիսին:

Հանդիսականները պլշեցին: Հաւատացող դեռ չը կար. հանաք էին կարծում:

— Ես հասկանում եմ թէ ինչ եմ ասում, շարունակեց ժողէֆը. — պ. Աւետիսը լի ու լի արժանացել է իմ համակրանքին, նա գիտէ ուղիղ ճանապարհը, նա չէ սխալուում: Երկու ամսից աւել է, ես նրա հետ բարեկամութիւն եմ անում (նա առանձնապէս շեշտեց «բարեկամութիւն» բառը) և... շատ շնորհակալ եմ: Հասարակութիւնը եթէ կատարէ իմ ցանկութիւնը, իր համար լաւ կ'անէ: Իմացէք միանգամից, որ ես ձեր պարտականը չեմ, ձեզ մուրհակ չունիմ տուած. իմ կամքը իմ փողի հետ է. ընդունում էք...

Սեղանակիցները, շնորհակալութիւններ յայտնելով, համաձայնութիւն տուին:

— Համաձայն եմ և ես, պատասխանեց ժողէֆը. — ես կ'ունենամ այստեղ իմ մարդուն և կը լսեմ նրան:

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր թէ ով կը լինի նրա մարդը, բայց և այդպէս, Միրզա-բէկը շնորհակալութիւն արաւ ամբողջ հասարակութեան, մեծի ու փոքրի կողմից:

Այդ ժամանակ ժողէֆը աւագ քահանային հրաւիրեց միւս սենեակը: Մի րոպէից յետոյ նրանք էլի վե-

րադարձան և քահանայական դասը կատարեց մեռելներին յիշատակութեան պաշտօնը: Վերջացնելով աղօթքը, աւագ քահանան ճառ ասաց.

—Սիրելի ժողովուրդ: Մեր մեծանուն և անղուգական բարերար Ժօզէֆ Պապը նուիրում է մեր հասարակութեան երեք հարիւր բուրջի: Այս մասին ծանուցումներ կը լինեն բոլոր եկեղեցիներում և շնորհակալութեան ուղերձ կը տպագրուի «Մոխակի» մէջ: Սա, ի հարկէ, այն ամենը չէ, ինչ մեզ համար մոռալի է անել մեր պայծառափայլ հայրենակիցը: Մենք ինքներս պիտի ցոյց տանք թէ ինչի ենք արժանի—այսպէս ինձ հասկացրեց անղուգական բարերարը, երբ մի քանի բոլէ առաջ խօսում էինք միւս սենեակում: Ուստի քահանայական պաշտօնովս յորդորում եմ ձեզ ամենքիդ սիրով և միաբանութեամբ ապրել, հաշտ մնալ, երկայնամիտ և համբերող լինել և միշտ յիշել որ հռուում կայ մեր բաշի անուան նախանձախնդիր մի այնպիսի մարդ, որպիսին է սշխարհածանօթ Ժօզէֆ Պապը: Աստուած ի փառս իւրում ընդունեսցէ այս առատաձեռն բարերարութիւնները, որոնցով նա այնքան ժամանակ մեզ լիացրել է:

Ամեն մէկը մօտեցաւ Ժօզէֆին, սեղմեց նրա ձեռքը և լիութի շնորհակալութիւններ յայտնեց: Վերջին խօսքը բարերարինն էր. և նա ասաց.

—Մտքումս շատ բաներ կան: Աստուած կանչեցէք որ կարողանամ անել: Երեք հարիւրը կը յանձնուի պ. Աւետիսին, որ կը գործադրէ այդ գումարը իր ձեռքով, ձեր ցանկութեան համեմատ. դրա համար էլ հարկաւոր է որ նա լինի ձեր ղեպուտատը:

Հետեւեալ երկու օրը գաւառական քաղաքի վրայ ծանրացել էր մի ինչ-որ դժգոհութիւն: Ամեն բերան հիասթափումն էր արտայայտում:

—Ի՜նչ... էլի Աւետիս: Հօ հաղիւ էինք նրանից ազատուել:

Եւ յիշատակում էին Աւետիսի գործերը, քննում էին թէ ինչ տեսակ մարդ է նա:

—Նրա երեսի վրայ կաշի չը կայ, մարդու կաշի, մսի կաշի: Նա կը ծախէ մեր տները, մեր երեխաներին:

Բայց այդպէս խօսողները լուում էին, երբ գալիս էր Ժողէֆ Պապի անունը: Բարերարի կամքն էր... ո՞վ կարող էր հակառակուել:

Ինքը, Աւետիսը, ման էր գալիս ուրախ ու անհոգ. ծիծաղում էր, ծիծաղեցնում:

—Առաջին մարդիկ դարձանք ես էլ, Տէր Գաբրիէլն էլ: Ո՞վ կը կարծէր... Ճիշտ է ասած. «քարը, որ անարդեցին շինողները, եղաւ անկիւնի գլուխ»: Մեզ չէին հաւանում, բայց երկնքում Աստուած կայ... Այսուհետեւ շատ կը հաւանէք մեզ. մեր պակասութիւններից մի հատն անգամ չէք տեսնի...

Ոմանք հարցնում էին.

—Ի՞նչ պիտի անես, Աւետիս, եթէ էլի չը հաւանենք:

—Ի՞նչ պիտի անեմ, պատասխանում էր նա ծիծաղելով. — մի խեղճ մարդ եմ, բայց իմ մի նամակից կը լինի կախուած ամեն ինչ: Ողորմի իմ հօրը, որ գրել-կարդալ է սովորեցրել ինձ: Կը գրեմ «հա», կը լինի «հա», կը գրեմ «չէ», «չէ» էլ կը լինի...

Մի երեկոյ Տէր Գաբրիէլը բռնեց Աւետիսին հրապարակում և քաշելով նրան մի կողմ, ասաց.

—Մարդկանց սրտերը ճաքեցնում ես, իւրեթ. գոնէ սպասէիր որ այդ փողի տոպրակը հեռանայ...

Աւետիսը ծիծաղեց:

—Ի՞նչ ես կարծում, տէրտէր, այսուհետեւ մի բան կ'աղդէ՞ նրա վրայ: Միամիտ մնացիր. կուշտը նա է, ո՞վ իր բանը այն գլխից է տեսնում: Սա այդպէս եմ արել և հաւատացիր, մեր բարերարը եթէ աչքով էլ տեսնէ, չի հաւատայ... Երբ այսպէս է, ինչու ես էլ չը զուարճանամ այս մարդկանց վրայ ծիծաղելով: Դու հօ գիտես ինչ օրեր եմ քաշել...

—Բաւական է, խենթ, ես նեղացայ բեղ պաշապանելուց։

—Ի՞նչ վնաս, ես էլ բեղ համար եմ՝ չարչարուել։

—Հասկանում եմ, բայց մի քիչ լեզուդ պահիր։ Այսօր շատ էին տրտնջում։ Վատ կովի նման կաթը տուել ես, հիմա ուզում ես մի աքացիով թափել լիբը գաւաթը... Ես էգուցուանից կը սկսեմ ուրիշ կերպ բացատրել։ Ե՞րբ է գնում մեր բարերարը։

—Շարաթ օրը։

—Ձը գիտեմ թէ ինչպէս անեմ, սրանից հարկաւոր է։

Նա բթամատը քսեց ցուցամատի վրայ։

—Յիշեցրու, տէրտէր, ուխտատեղին։ Նա խոստացել է։

—Օրհնեալ լինիս, լաւ միտս բերիր...

—Յիշես՛ջիր զմեզ...

—Ի՞նչ խօսք է... Լաւ քէֆ կը լինի այն ժամանակ, երբ ես կը վերջացնեմ իմ գիրքը, որ նուիրուած է նրան։ Նկարագրում եմ նրա գալը, ժողովրդի ընդունելութիւնը։ Ի հարկէ, նրա հաշուով կը տպագրուի և փողը ջրի պէս կը գայ...

—Ե՞րբ պիտի վերջացնես այդ զահրումարը։

—Օր ու գիշեր եմ անում, համբերիր...

Միւս օրը ահա ինչ էին ասում գաւառական քաղաքում.

—Աւետիսը մեզ հարկաւոր է։ Թող ինչ ուզում է անի։ Թող բերել տայ փող մեր անունից ու ինքն ուտէ—դա մի և նոյն է, փողը դարձեալ մեզ մօտ է մնում։ Եւ հօ բոլորը ինքը չը պիտի կլանէ. չէ որ բարերարին այնպէս չէ կարելի խաբել, որ ոչինչ տեղ չը հասնէ։ Անպատճառ մի բան էլ մեզ կը մնայ, դա էլ բաւական է մեզ։ Բաւական է, որ մեր տուրքերի դոնէ մի մասը տայ. քիչ էլ լինի այդ մասը դարձեալ աշխատանք է... Մենք պիտի պատիւ տանք Աւետիսին,

քաղցր լինենք նրա հետ, որ նա էլ մեզ համար մի բան աւելացնէ:

Այս մտքերի հեղինակը նորընծայ քահանան էր...

XVII

—Վերջին օրն էր Ժօզէֆ Պապը անցկացնում իր հայրենիքում: Դեռ լաւ չէր լուսացել այդ օրը, երբ Աւետիսը վազեց իր վերջին ծառայութիւնները անձամբ մատուցանելու:

Խեղճ մարդը բոլորովին նման էր շշկլուածի. ամբողջ գիշերը չէր քնել ուրախութիւնից ու յուզմունքից: Եւ կարելի էր քնել: Երէկ երեկոյեան, ընթրիքից յետոյ, երբ Աւետիսը սովորականի պէս բարի գիշեր էր մտղթում բարերարի ընտանիքին և պատրաստուում էր տուն գնալ, Ժօզէֆը յայտնեց, որ այսուհետեւ նա իր ներկայացուցիչը կը լինի այս քաղաքում: և որովհետեւ Ժօզէֆ Պապի ներկայացուցիչը չէ կարող չը լինել պատուաւոր, հեղինակաւոր մարդ, բոլոր հասարակական գործերի մէջ ուժեղ ձայնի տէր, ուստի Աւետիսը այսուհետեւ կը ստանայ վեց հարիւր ռուբլի տարեկան, որպէս զի արժանաւոր կերպով ներկայացնէ քաղաքի բարերարին:

Աւետիսը քիչ էր մնում որ լաց լինի: Նա սկսեց իր երկրպագութիւնները, որոնք շարունակուեցան նոյն իսկ ճանապարհին, երբ նա տուն էր գնում մենակ, խաւարի մէջ: Երկրպագութիւններ էր անում նաեւ ոյժով, վաղ առաւօտեան, թէեւ բարերարը և նրա ընտանիքը դեռ քնած էին: Նա հանգարտ վազվզում էր, կապելու, դարսելու կարգադրութիւններ էր անում, մեծ մասը կատարում էր իր ձեռքով և մի և նոյն ժամանակ շարունակ գլուխ էր տալիս, քաղցր խօսքեր էր ասում: Խոհարարը, երկու ծառաները, աղախիւնները լի ու լի վայելում էին այդ երկրպագութիւնները. նոյն իսկ բակում աշխատող մշակ Կարօն էլ հասկացաւ

որ Աւետիս ազան այսօր բոլորովին փոխուել է: Նա հարցրեց թէ պէտք է բեռները այսօր կապել, իսկ Աւետիսը, փոխանակ պատասխանի, գլուխ տուեց նրան: Չը գիտէր Կարօն թէ այդ ինչ հրաշք է. Աւետիսը կակուղ էր մոմի պէս, առանց մատաղ գնալու մէկին չէր կարողանում երկու խօսք ասել...

Եւ այսպէս ամբողջ օրը:

Երեկոյեան սկսուեց մեծամեծների այցելութիւնը: Բարի ճանապարհ էին մաղթում, խնդրում էին չը մռնալ հայրենիքը և մի մի շնորհ բերել այնտեղ:

— Գիտէք որ մենք աղքատ մարդիկ ենք, ասաց Միրզա-բէկը. ձեր գալուստը մեզ որքան օգուտներ տուեց:

— Ես այստեղ վեց հազար թողեցի, պատասխանեց Ժօզէֆը:

— Շնորհակալ ենք: Իսկ բարոյակման օգուտը: Դրան հօ գնահատել անկարելի է...

— Աշխատել եմ որքան կարելի է շատ լաւութիւններ անել: Անողը միայն ես չէի. կինս, երեխաներս ինձանից շատ էին ուրախ և պատրաստակամ: Եթէ դուք տեսնէիք թէ ինչպէս էր մեծ երեխաս—Փաննին—սովորում հայերէն, որպէս զի կանանց խնճոյքի մէջ խօսէ ձեր ամուսինների և երեխաների հետ... Դա մեծ զոհաբերութիւն էր, որ արաւ կինս ձեր խաթրի համար: Երեխան խօսում է ֆրանսերէն, իսկ ֆրանսերէնը այնքան նուրբ ու քնքոյշ լեզու է, որ հայերէնը իր կոշտ արտասանութեամբ նրան միայն փչացնել կարող է: Կինս զոհեց ֆրանսերէնը. նա ինքն էր սովորեցնում հայերէն: Եւ երեխան չարչարւում էր... եթէ տեսնէիք...

— Օ՛, երբէք այդ չենք մոռանայ, բացականչեց Միրզա-բէկը. — մեր տներում միշտ խօսքը ձեր այս բարերարութիւնների մասին է և դրանք կապրեն մեր մէջ յաւիտեան: Չէինք տեսել, տեսանք...

— Շնորհակալ եմ: Գոնէ ինձ համար մխիթարութիւն է, որ այստեղ, իմ ծննդավայրում, մենք անուն

Թողեցինք: Ես զարմանքից չօրանում էի, երբ տեսնում էի կնոջս գիւղացի մերկ երեխաների, աղքատների հետ: Նա շատ բարձր տեղից է, սովոր չէ այդ շրջաններին...

— Գիտենք, գիտենք... ամեն ինչ լսել և իմացել ենք...

Թէև կասկած չը կար որ ամեն ինչ գիտէին, բայց Ժողէֆը սկսեց պատմել իրանց ճանապարհորդութիւնից սպիտակ ուլի և ջրվէժի երեխաների դէպքերը: Նա չէր մոռացել և մոռանալ չէր էլ կարող թէ որպիսի կարճ տարածութիւն կար հովուի շան և տիկին Լիւսիի մէջ, բայց մանաւանդ թէ ինչպէս էր տիկինը վերքերով պատած գիւղացի երեխային իր մօտ կանչում:

Երրորդ անգամն էր որ Միրզա-բէկը և միւս մեծամեծները լսում էին այդ պատմութիւնները: Բայց այս անգամ էլ խորին ուշադրութիւն, հիացմունք և զարմանք ցոյց տուին և դարձեալ յայտնեցին որ ոչ ոք չի մոռանայ թէ այդ բոլորը տեղի է ունեցել ի սէր այստեղի խեղճ և կարօտ Ժողովրդի:

Բարերարը շուտ շուտ յիշեցնում էր որ վերջին երեկոն է և խօսելու, պատիւներ անելու մի առանձին տրամադրութիւն էր ցոյց տալիս: Այցելուներին նա հրաւիրեց սեղանատուն, ուր բացուած էր մրգեղէնի շքեղ սեղան: Այդտեղ հիւրերի մէջ դուրս եկաւ և տիկին Լիւսին: Նա հագնուած էր մի առանձին շքեղութեամբ և նուրբ ճաշկով: Սպիտակ շրջագգեստի մէջ նրա բարձր հասակը մի առանձին վեհութիւն էր ստացել. ադամանդներ փայլում էին նրա շքեղ թուխ մազերի մէջ, ականջների, պարանոցի վրայ: Սիրալիլ ժլպիտներով նա ողջունեց ամեն մէկին և կանգնելով սեղանի վերեւում, իր ամուսնու կողքին, հրաւիրեց ուտել:

Աւետիսը բաց արեց շամպայնի շիշը: Առաջին բաժակը Ժողէֆ Պապինն էր: Նա խօսեց երկար, բարե-

մաղթութիւններ արաւ, ապա գալով իր գործերին, յոյս յայտնեց որ իր աղբիւրը լաւ կը պահպանուի:

—Ձեզ համար պատրաստեցի զուարճութեան տեղ. եթէ ամեն մի շուր խմող յիշէ ինձ, այդքանն էլ բաւական կը լինի:

—Կը յիշեն, ամենքը կը յիշեն, հաւատացրեց Միրզա-բէկը:

—Էլ բաներ կան, շարունակեց Պապը, կը մտածեմ...

Եւ մինչդեռ ամենքը օրհնում էին բարերարի կեանքը, նա յանկարծ մի բան յիշեց և բաժակը դնելով սեղանի վրայ, ասաց.

—Ահ, ես բոլորովին մոռացել էի սուրբ Գէորգի մատուռը:

Նա երեսին խաչ հանեց, մի բանի թղթեր դուրս բերեց ծոցի գրպանից, նայեց մի բանիսին և նորից դնելով ծոցում, ասաց.

—Պ. Աւետիս, հարիւր ռուբլի կը տաք Տէր Գաբրիէլին սուրբ Գէորգի մատուռի համար:

Միրզա-բէկը նորից սքանչացած շնորհակալութիւններ արաւ և ապա հրաժեշտի ճառ ասաց, որ ուղղած էր երկու ամուսիններին: Ժողէֆն ու Լիւսին գլխով հաւանութեան նշաններ էին անում, իսկ երբ ճառը վերջացաւ, մաղթելով գնացողներին ամեն տեսակ աջողութիւն, որպէս զի նրանք միշտ գուլթ ու ողորմութիւն ունենան բոլոր կարօտների վրայ, Ժողէֆը կարճ կերպով պատասխանեց.

—Մտքումս բաներ կան... Յոյս ունեմ որ մտքերս չէք սպանի:

Հասարակութեան մեծամեծները երաշխաւորեցին որ այդպիսի յանցանք գաւառական քաղաքը չի կատարի: Երկու կողմից շնորհակալութիւններ, ողջոյններ:

XVIII

Առաւօտեան շատ կանուխ ժամն էր: Արեգակ դեռ չը կար, բայց համբարների դրօշակները շարուել էին ժողէֆ Պապի դռների առաջ: Շտապով հաւաքւում էին մարդիկ: Լսել էին որ շուտ պէտք է ճանապարհուեն, բայց բաւական ժամանակ սպասեցին մինչև որ եկան կառքերը:

Տէր-Գաբրիէլը կարգ ու կանոն էր պահպանում դրսում, Աւետիսը անդադար ներս ու դուրս էր անում: Մարդկանց խմբերից քիչ հեռու, մի տան դատիկոնում, տեղաւորուել էր լուսանկարը և պատրաստում էր իր գործիքները: Դա երէկ էր պատահաբար եկել գաւառական խուլ անկիւնը և Աւետիսի ու Տէր-Գաբրիէլի հրաւերով պիտի նկարէր այս հրաժեշտի հանդէսը:

Անցան րոպէներ... Աւետիսը դուրս վազեց և կանչեց.

—Տէր հայր, պատրաստիր:

Տէր հայրը իսկոյն գործի կալաւ: Դրօշակները շարեց մի կողմում, մարդկանց մի մեծ խումբ կանգնեցրեց կառքերի շուրջը: Նա ձեռքով նշան արաւ և հարեան տան պարսպի մօտից առաջ անցաւ մի այլ խումբ կանգնեց ժողէֆի դռների առաջ: Միւս կողմից էլ եկան աղքատ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ, կանգնեցին այդ խմբի կողքին:

Ուղիղ ժամի ութն էր, երբ ժողէֆ Պապը, շրջապատուած իր ընտանիքով, դուրս եկաւ: Տէր Գաբրիէլը վերցրեց գլխարկը, «Պահպանիչ» ասաց: Ամենքը բաց արին գլուխները:

Վերջացնելով աղօթքը, տէր հայրը հանեց ծոցից մի թուղթ և կարդաց: Դա չնորհակալութեան ուղերձ էր: Կարգացողի ձայնը յուզուած էր, ողբազին շեշտեր էր արձակում:

Յուզուեց և ժողէֆ Պապը: Քահանան, թուլթը տալով նրան, ասաց.

—Անգուգական բարերոր: Այս ժամը, հրաժեշտի այս սրտաճմլիկ ժամը անտանելի կսկիծ կը լինէր այս ահագին ժողովրդի համար, եթէ ամենքը համոզուած չը լինէին, որ քո սիրտն ու միտքը միշտ այստեղ կը լինի: Եւ մեր սրտերը վարդադոյն յոյսերով լցուած, կոչում են. «Քեզ բարի ճանապարհ, բարերոր»:

Ամբօխը դուռաց միաբերան:

—Բայց ներիր մեզ, եթէ այստեղ մի խոնարհ աղերսանքով դուցէ վիրաւորենք քո բնատուր հեղութիւնը: Մարդկային երախտագիտութիւնը մեր ամենքիս մէջ հաստատել է մի տենչանք: Մենք ուզում ենք որ դու կանգնես մեր մէջ և շնորհես մեզ քո շուքը այնպէս, ինչպէս անում էիր ամեն ժամանակ: Մենք ուզում ենք պատկերացնել քո բարերարութիւնները ոչ թէ մեզ համար,—ոչ, մենք կարօտ չենք յուշարարների մինչեւ գերեզման—այլ ապագայ սերունդների համար:

Ժողէֆ Պապը գլուխ տուեց և լուռ հպատակուեց: Նրան խնդրեցին կանգնել այն խումբ մարդկանց մէջ, որոնք վայելել էին նրա բարերարութիւնները: Տիկին Լիւսիի մօտ կանգնեցրին մի զառամեալ պառոււի, որի աչքերը ոչինչ չէին տեսնում: Ժողէֆի հօրաքոյրն էր դա, որի համար այժմ գնուած էր մի փոքրիկ տուն և վարձուած էր մի մարդ, որ պիտի խնամէր նրան: Միշէլը, Փաննին, Քրանսուհին կանգնած էին խմբի մէջ տեղում:

Յնցօտիներով պատած մի աղքատ երեխայ կանգնած էր ժողէֆի առաջ գլուխը կախ արած, իսկ ժողէֆը որպէս թէ ողորմութիւն է տալիս նրան: Այդ վայրկեանն էր ընտրուած լուսանկարի համար:

Տէր Գաբրիէլը նշան արաւ, ամենքը մի բոպէ լուռ ու անշարժ մնացին: Լուսանկարը ներս վաղեց, քիչ ժամանակից յետոյ էլի երևաց պատշգամբում և սկսեց նորից յարգարել իր մեքենան: Նկարը անաջող էր:

Քահանան ներողութիւն խնդրեց: Ժողէֆից, յայտնեց որ հարկաւոր է որքան կարելի է պարզ ու գեղեցիկ նկար, օրովհետեւ, նա պիտի դնուի այն գրքի մէջ, որ պատրաստուի էր ինքը: Ժողէֆը միայն այդ բոպէին հասկացաւ որ իր վրայ մի պակասութիւն կայ և դոհութիւն յայտնեց որ նկարը չէ աջողուել: Նա կանչեց Աւետիսին և ասաց որ պէտք է հանել աւստրիական շքանշանը: Աւետիսը վազեց դէպի կառքերը, սկսեց այնտեղ որոնել արտասահմանեան պոյուսակը. Ժողէֆը մտաւ տուն և երբ մի քանի բոպէից յետոյ վերադարձաւ, նրա կրծքի վրայ դողում էր դեղին շքանշանը:

Նորից նշան տրուեց: Եւ այս անգամ լուսանկարը պատշգամբի ծայրից հասկացրեց թէ կարելի է գնալ: Լաւ նկար էր ստացուել:

Մինչև կառքերը շարժուելը Ժողէֆը կանչեց Տէր Գաբրիէլին և յայտնեց երկու բան. գրքի տպագրութեան համար նշանակեց հինգ հարիւր ռուբլի, իսկ աղքատներին բաժանելու համար տուեց մի քսակ մանր արծաթ փող:

Մանր ու դանդաղ կերպով կառքերը առաջ գնացին: Ամբոխը «կեցցէ» էր կանչում:

—Մտքումն բաներ կան, բարձր ձայնով ասաց Ժողէֆը, բարձրանալով տեղից և կիսով չափ առաջ խոնարհուելով, այնպէս որ աւստրիական շքանշանը կախուած էր և ճօճւում էր կառքի շարժումից:

Նորից որոտաց կեցցէն: Ձիաները արագացրին իրանց բայլերը: Ամբոխը հեալով վազում էր. նա անցաւ փողոցներով, հասաւ այն տեղին, ուր վերջանում էին տները և սկսւում էր պօստային ճանապարհը: Նորից կանգ առան: Քահանան այլ ևս չը կար: Նորից Ժողէֆը, կիսով չափ բարձրանալով տեղից, ձեռքը տարաւ դէպի գլխարկը և արտասանեց.

—Մտքումն բաներ կան...

Ճանապարհի կողքին կանգնած մի խումբ երիտա-

սարգէներ աղմկալից ցոյցերով մնաս բարով էին ասում: Մէկը բարձրացրեց գինով լիբը մեծ փարչը, և ամենրը աղաղակեցին.

—Քո կենացը...

Ժօզէֆը մի քսանուհինգանոց զցեց կառքից, ասելով.

—Մի լաւ բէֆ, տղերք, իմ աղբիւրի մօտ:

Աղաղակները, կեցցէները, ուռուաները խառնուեցան միասին:

—Ասում էի բեզ, Լիւսի, որ մեզ այստեղ պաշտում են, խօսեց երջանիկ ամուսինը, երբ կառքերը բաւական հեռացել էին: Լսում ես, դեռ աղաղակում են:

Լիւսին հիմա որ հաւատում էր...

XIX

Աւետիսը բարերարներին ճանապարհ դրեց մինչև երկաթուղու կայարանը: Ժօզէֆը բաւական ժամանակ ունէր՝ նրան հրահանգներ տալու համար:

Այդ հրահանգներից գլխաւորը Քարհանեանին էր վերաբերում: Ժօզէֆը մօտակայ մեծ քաղաքում պիտի տեսնուէր կալուածատիրոջ հետ և պիտի անպատճառ հեռացնել տար նրա կառավարչին: Նախատեսուած էր թէ ինչ պէտք է անել, եթէ այդ միջոցը չօգնէ:

Անցաւ ժամանակ: Քարհանեանը այլ ևս պաշտօն չունէր, բայց չէր լուում: Ու նրա դէմ գործադրուեց ամենակարուկ միջոցը... Երկու օրուայ ընթացքում նախկին դեպուտատը չքացաւ, ասում էին թէ նա հեռու տեղ է տարուել, իսկ նրա ընտանիքը օրուայ հացի կարօտ է:

Եւ այնուհետև խաղաղ ու անվրդով էր գաւառական փոքրիկ քաղաքը: Անցնում են տարիներ, իսկ նա իր խեղճութեան մէջ գիտէ որ ունի անզուգական բարերար և որ այդ բարերարը մտքում բաներ ունի:

Ձէ շտապում գաւառական քաղաքը, յուսով է:
Դրա ապացոյցն այն է, որ Աւետիսը հասարակութեան
առաջին մարդն է, առատ ու փափուկ կեանք է վա-
րում: Երկու տարի է, ինչ նա անգուգական բարերա-
րի ներկայացուցիչը լինելու համար ստանում է վեց
հարիւրի տեղ՝ ութ հարիւր...

ԼԵՐ

Վ. Ե. Բ. Զ.

ԱՍՏՂԵՐ ՇՈՂՈՒՆ...

(Նեկրուսովից)

Աստղեր շողուն, աստղեր պայծառ,
Երկինք կապուտակ,
Շողշողում է և՛ խիտ անտառ
Հուննի շողի տակ:

Ջուրն է նայում, ջինջ հայելում
Անտառը նիրհած,
Սնտառի լուռ թաւուտներում
Խաւարն է փռուած:

Հընձւորներ են թըփերի մէջ
Խումբ-խումբ նըստոտել,
Ծիծաղում են, խօսում անվերջ,
Խարոյկ բորբոքել:

Արօտներում մարդահասակ
Շըղթան ոտքերին,
Թափառում է մըթնում մենակ՝
Գիւղի ճերմակ ձին:

Եւ իր երգն է զիլ ըսկսում
Աշխոյժ երգասան,
Խըմբի միջից դուրս է վազում
Գիւղի ջահէլ աղան:

Գըդակն առնում, օդն է նետում,
 Բըռնում—աչքը փակ.
 Հն, պարում է, հն թըռչկոտում,
 Սուլում, զերդ սոխակ:

Ձայն է տալիս երգին սիրուն
 Լորին մարգերում:
 Երգըն է գընում, մարում հեռուն,
 Արձակ դաշտերում...

Լըճեր փայլոն, հնրթ-հաւասնր,
 Անծայր, ճոխ վայրեր.
 Զըրածոցեր ջիւշ ու պայծառ
 Ոսկի ճոխ արտեր:

Վերև—ասողեր, ներքև—դաշտեր,
 Եղէգնի՛ պուրակ...
 Եւ բըղխում են սըրտից երգեր
 Ազնա, համարձակ:

Թարգմ. Ա.Լ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ^{*)}

ՎԷՊ

ՀԱՆՐԻ ԲՕՐԴՕԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

I

—Աննէսի!...

Հագիւ գնացքը կանգ առաւ, որ Լիւսիէն Հալանդը արագ և թեթեւ ցայտեց մայթի վրայ: Պէէդը ձեռքին նա անհամբեր սպասում էր տեղ հասնելուն:

—Բարի լոյս, Ֆաւերա, ինչպէս է հալդ—ասաց նա իրան ավնկալու ծերունի գիւղացուն: Այս եղանակը լաւ է ցանքսի համար, այնպէս չէ:

—Այո, պարոն տանուտէր, տաքութիւնը կենդանութիւն է տալիս հողին:

Երիտասարդը իրան կայտառ և ուրախ զգաց: Նա վերադառնում էր Պարիզից, ուր անց էր կացրել մի քանի ամիս, յունուարի 15-ից մինչև մայիսեան առաջին օրերը: Մեծ քաղաքից մեկնելու րոպէին անձրեւ էր գալիս, իսկ այստեղ Սաւոյում արեւ էր, որ նոր էր դուրս եկել ձմեռային թանձր մըշուշներից զարդարուն և կիզիչ: Նա մեծ հաճոյքով տաքացնում էր վագօնի մէջ ամբողջ գիշերը թմրած իր անդամները: Նա ուրախ էր, որ բնութիւնը այդպէս ուրախ ողջունում էր իրան և նա շտապում էր վերադառնալ իր տունը և վերսկսել շինական կեանքը:

Նստելով գիւղացու սայլակառքի մէջ, նա յիշեց այն անհաճոյ տպաւորութիւնը, որ նախորդ տարին ունեցել էր նոյնպիսի պայմաններում:

—Ինչպէս մարդս փոխւում է—մտածեց նա: Ոչ մի բան ինձ դէպ իրան չէր քաշում այս երկրում: Երբ ես վերադարձայ այստեղ անցեալ տարի, ձանձրացած հեղձ կեանքից, և

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 6.

այդ կեանքը այնուամենայնիւ շարունակելու վճռականութեամբ, ես կամենում էի ծախել կալուածս, որն ես արժանի չէի համարել տեանելու պատանեկութիւնիցս ի վեր: Բայց չը ծախեցի և այժմ ինձ հաճելի է ապրել այստեղ: Նոյն իսկ տանուտէրի այս տիրոջն, որով մեծարում են ինձ, հաճելի է և ես հապկանում եմ նրա պատիւը ու օգտակարութիւնը:

Պայուսակները բեռնաւորելուց յետոյ երբ կառքը մեկնելու վրայ էր, ալեխառն մօրուքով, դանդաղաքայլ մի մեծ պարոն առաջանալով դէպի կայարանը ձայն տուեց Լիւսիէնին:

— Պարոն Հալանդ, պարոն Հալանդ!

— Դուք էք, պարոն Բրէնա:

— Գործը տարել ենք ամեն կերպով: Ձեր կառավարչից իմացել էի, որ դուք այժմ է գաք այս առաւօտեան: Ես ցանկանում էի անձամբ հաղորդել ձեզ, աւետիսը տալ ձեր հասնելու բոպէին:

— Շնորհակալ եմ. Երբ դատարանը արձակեց իր վճիռը:

— Երէկ, օրուայ ամենաթարմ նորութիւնն է:

— Իմ շնորհաւորութիւններս, սիրելի փաստաբանս: Մէն-թօնի համայնքը ձեզ է պարտական իր ջրանցքը: Ես ահա վերադառնում եմ ճիշտ մայիսեան նիստերի սկզբին: Կիրակի ես կառաջարկեմ իմ խորհրդին ձեզ շնորհակալութիւն քուէարկել:

Աւետի փաստաբանը, որ սիրող չէր գովասանութիւնների, թափ տուեց ղուլիւր, չը կամենալով ընդունել աւելին քան ինքն կատարել էր:

— Յաջողութեան մի մեծ մասը ձեզ է պատկանում, պարոն Հալանդ: Ձեր յիշատակագիրը, որ ծառայեց հիմն իմ եղբակացութիւնների և իմ պաշտպանողական ճառի համար, հիանալի կերպով բացատրում էր գործի էութիւնը:

Նրանք ժամադիր եղան դատավճիռը կարգալու համար և ժանդոտած անիւներով սայլակաւորը ճանապարհ ընկաւ:

— Համայնքի վարած դատը վերջացել է, հարցրեց զիւղացին:

— Հաւանօրէն. բայի Ֆափերս: Ձեւ կարծում որ մեր հակառակորդները բողոք տան վճռի դէմ:

Ծեր գիւղացին եղբակացրեց պարզապէս.

— Այդ շատ հաճելի է, շատերը կ'ուրախանան:

Բայց մտածելով մի բոպէ, նա արտայայտեց իր անվստահութիւնը արդարադատութեան մասին:

— Պրօկուրօրները շատ փող են նստում: Գործը տանողը դուրս է գալիս դատարանից մի շապկով, իսկ կորցնողը՝ բոլորովին մերկ:

Լիւսիէնը նայում էր չինարների ճիւղի միջով իր լճին,

իր սարերին: Գարունը, աշխարհի մշանջնական երիտասարդութիւնը, իջել էր երկրի վրայ իր բոլոր չքեղութեամբ: Կապուտակ մշուշով ծածկուած էր հորիզոնը: ավերը զարդարուած էին այն դալար կանաչով, որ միայն ապրիլ և մայիս ամիսներին է յատուկ: Երիտասարդը աւահաբար չնչում էր առաւօտեան թարմ օդը:

— Այո, ասաց նա, այս եղանակը լաւ է հողի համար և հաճելի մարդկանց:

Գիւղացին տխուր էր, ուստի Լիւսիէն նկատեց նրա ձգուած դէմքը:

— Իմ բարի Ֆաւերա, դուք այնպիսի տխուր դէմք ունեք, կարծէք թաղումից էք վերադառնում:

— Ոչ, այլ ես պէտք է թաղման գնամ, պ. տանուտէր:

— Արդեօք ձեզ մօտ մեռնող է եղել:

— Կինս է մեռնում: Երէկ նա անկողնից վեր չը կացաւ: Մեզ մօտ, երբ անկողնից չեն վեր կենում, նշանակում է մեռնել պէտք է:

— Ի՞նչ հիւանդութիւն ունի:

— Ոչ մի հիւանդութիւն. նա հիծուել է: Նա մի տըղամարդի գործ էր կատարում. նա կաթն է տուել տաան երկաթի, առանց ձեզ հաշուելու:

Նրա վախճանը հասել է:

— Բժիշկը եկել է:

— Ինչի համար: Մենք ինքներս առանց բժշկի ենք մեռնում:

— Խեղճ ժուլիէն!

Նրանք լռեցին: Երբունի գիւղացին նկատում էր այդ մահը իբրեւ մի բնական բան: Երբ մարդ աշխատել է ամբողջ կեանքը, կատարել է իր պաշտօնը, ժամանակ է մեռնել: Ինքն ես իր հերթին կը մեռնի, այդ կարճ և պարզ ձևով, աւելի հեշտութեամբ, երբ իր կեանքի քաջ ընկերուհին վախճանուած կը վրնի արդէն:

Ճանապարհին նրանք էլ չէին խօսում: Մտնելով ծառատանը, կամրջից յետոյ, Լիւսիէն Հալանդը մտաբերեց իր վերադարձը Աննիի հարսանիքից, և մտածեց.

— Շուտով ութ ամիսը կը լրանայ: Իմ վիշտս բուլթ է և մի կոնյն ժամանակ քաղցր: Նա մի եղակի հաճոյք եմ զգում նորից տեսնելով այս ծառերը, որոնց ես խոստովանում էի վիշտս: Նոյն իսկ մեր վշտերը կապում են մեզ այն տեղերի հետ, ուր մենք զգացել ենք նրանց:

Կողքը կանգ առաւ բակում:

— Գնանք տեսնելու ժուլիէին, ասաց երիտասարդը:

Ֆապերան փութկոտութիւնն ցոյց չը տուեց.

— Կեղտոտ է մեղ մօտ, ասաց նա վերջապէս: Աղջիկներս ամուսնացել են. իսկ վերջին աղջիկս, որի խելապատակը մի քիչ դատարկ է, անասուններին է պահում: Երբ կիճն առողջ էր, ամեն բան լաւ էր դնում: Այժմ, ամեն բան տակնուվրայ է եղել:

Նրանք մօտան: Մեծ սենեակը, որ միաժամանակ և խոհանոց էր, ճաշարան և ննջարան, աւելում էր և կարգի բերուած խնամքով: Ջուրը եփ էր դալիս կաթնայի մէջ, օջախի քարի վրայ: Բաց լուսամտի փեղկերի վրայ, մի ծաղկամանի և սպիտակ փետուրներով կանաչի գլխարկի մէջտեղ, կանգնել էր մի հաւ և անդադար երկարացնում էր գլուխը՝ մի յարմար տեղ ընտրելու և յայտելու համար: Սենեակի խորքում, վարագոյրներով ծածկուած մահճակալի մօտ, կանգնած էր մի ջահիլ աղջիկ, պայծառ զգեստով, գլխարայ և պարզել էր հիւանդին մի գդալ, այնպէս որ ծածկել էր հիւանդի տեսքը:

Այդ գեղեցիկ երեխայի ներկայութիւնը լուսաւորում էր խղճուկ քնակարանը: Նա դարձրեց գլուխը, լսելով դռան շոինդը, և մինչև ականջների տակը կարմրատակեց նկատելով երիտասարդին: Լիւսիէնը արդէն ճանաչել էր ժամնի Բէրանին, նրա մազերի շէկ զոյնից:

— Ոհ. պարոն Հալանդ, դուք էք, ասաց նա:

Նա հիանալի էր իր չփոթութեան մէջ:

Լիւսիէնը ողջունեց նրան և մօտեցաւ իր դայեակին.

— Այդ ինչպէս, իմ խեղճ ժուլիէն, դու հիւանդանում ես հէնց այն րօպէին, երբ ես վերադառնում եմ: Պէտք է չուտով առողջանաս սրպէս դի ինձ համար ձուազեղ պատրաստես:

— Պարոն Լիւսիէն, արտասանեց պառաւը:

Նա խօսում էր դժուարութեամբ և ճնշուած ձայնով:

Նա դարձրեց գլուխը դէպի նրան: Ժամնին օգնեց նրան, մի քիչ բարձրացրեց և նա կոթնեց բարձին: Պառաւը չնորհաւ կալութիւն յայանեց.

— Այժմ, լաւ եմ զգում ինձ:

Նրա նիհարած երեսը այլ ևս միտ չունէր՝ կաշին և ոսկրն էր միայն մնացել: Ամբողջ զէմքը մոմի նման էր և միայն այտերի վրայ կարմրում էին երկու փոքր կարմիր բծեր: Նրա թառամած վիզը լայն խորշոմ ունէր: Նա գրել էր անկողնու վրայ աջ ձեռքը լոլորովին չորացած և կնճռոտած, ինչպէս ծառի մեռած ոստը. բայց աչքերն երկնային խաղաղութեան արտայայտութիւն ունէին: Այդ պայծառ աչքերի մէջ արտացոլում էր վաթսուսամեայ աշխատաւոր կեանք, լի խորին հաւատով:

Մահը արդէն մօտենում էր նրան և նա չէր զարհուրում։
Նա միայն հանդարտ սասայ.

— Ես գնում եմ ձեր մօր մօտ, պ. Լիւսիէն:

Սա յիշեց, որ նա փակել էր իր մօր աչքերը և վերջրեց
նրա արդէն ցրտացած ձեռքը.

— Ձէ կարելի որ այդպէս մեղ թողնէք ու գնաք, ես այդ
արդելում եմ ձեզ:

Նա կնճռոտեց երեսը և ջանաց ժպտալ.

— Աստուած բարի է կոչելով ինձ իր մօտ: Իմ հոգսս միայն
այն է՝ որ պէտք է անտէր թողնեմ մարդիս և վերջին զաւակիս,
որ ապուշ է: Աւելի քաջութիւն պէտք է ապրելու, քան մեռնե-
լու համար:

Ժաննին, որ հեռացել էր, մօտեցաւ անկողնուն.

— Դուք արքայութիւն կը գնաք, իմ բարի ժուլիէն:

— Ի հարկէ. հապա ուրիշ որտեղ պէտք է գնամ:

Եւ գեղջկուհու աչքերը փայլեցին՝ մեղմ և հեզ: Նա նայեց
փայտէ կոպիտ խաչելութեանը որ զամուսն էր պատից, զար-
դարուած ուռննու օրհնուած ոստով: Այդ խաչը նրա ժրաջան
կեանքի հանգիստեան էր եղել:

Պառաւը ջանաց ժպտալ. իր երիտասարդութեան օրերին
նա ուրախ և չարածճի էր եղել: Նա միմիջաց.

— Գիտէք արդե՞ք ինչ պէտք է խնդրեմ Աստծուց: Մի
լաւ բազկաթոռ նստելու համար. երբէք չեմ նստել կեանքիս մէջ:

Յոգնած՝ նա դադրեց խօսելու: Նա ամեն ջանք գործ էր
դրել հաճելի լինելու իր այցելուներին: Նա նկատեց որ ջահիլ
աղջիկը լացում է, և ասաց դարձեալ Լուսիէնին.

— Տեսնում էք, օրիորդներն ինչամում են ինձ: Զահիլ
աղջկերքը միշտ աւելի բարի են լինում, ինչպէս ցորենի հաց:

Ժաննին գրկեց նրան: Հիւանդը թոյլ տուեց և փակեց
աչքերը. շուտով նա քնադաւ ծանր քնով:

Ապուշ աղջիկը ներս մտաւ և եկաւ նստեց անկողնու
մօտ լուռ: Ծխոտած բուխարու մօտ ֆափրան կտրտում էր
գետնախնձոր, անտարբեր ըստ երեւոյթին:

Երիտասարդները դուրս եկան:

— Առողջանալու յոյս կայ, հարցրեց Լիւսիէն:

— Ոչ. նա ուժասպառ է եղել. նա այլ ևս չէ ուտում: Ես
նրան տալիս եմ թէյ և բօմ՝ պահպանելու համար: Երէկ նրան
հաղորդութիւն տուին: Վախում եմ որ այսօր չը հանգչի:

Ժաննին ուղղուեց դէպի դուռը, Լիւսիէնը հետեց նրան.

— Այս մարդկանցից պէտք է սովորենք մենք ինչպէս
մեռնել:

—Ոհ, ինչ վերաբերում է ինձ, ասաց ջահիլ աղջիկը, ես չառ վախում եմ մահից, ես կը ցանկայի բոլորովին զառամել և խելքս կորցնել՝ չը նկատելու համար որ մեռնում եմ:

Նա ծիծաղում էր, չը կարողանալով այլ ևս երկար պահել տխրութիւնը: Լիւսիէնը նայեց նրան, զորմայած այդպէս գեղեցիկ գտնելուն համար: Նա հագել էր մի վարդագոյն բաժակաւոր շրջագետ, մէջքին ծալքերով սեղմուած: Նա գլխարկ չէր դրել և նրա չէկ մազերը, որ գալարուած էին ճակատի և քունքերի վրայ, մի տեսակ պսակ էին ձեւացնում: Նրա կրորիկ դէմքը թարմ էր և այն պայծառ գոյնով, որից կարելի է իմանալ արեան անարատութիւնը: Աւելի բարձր և աւելի ուժեղ Աննիից, թէև աւելի բարակ, նա չունէր նրա փխրուն շնորհքը: Նրա հմայքը կայանում էր պարզութեան և համարձակութեան մէջ:

Նրանք հասան պարտիզի առաջ:

—Ահա վարդեր, ասաց Լիւսիէնը: Առաջիններն են. ձեզ համար կը քաղեմ:

—Այո, մենք կը դնենք նրանց հիւանդի սենեակում:

Ծաղիկները կարելիս, Լիւսիէնը տեղեկութիւն հարցրեց նրա ծնողներից, Աննիից:

—Աննին պէտք է շուտով գայ, պատասխանեց ջահիլ աղջիկը: Մենք սպասում ենք նրան. նա մեզ հոգս է պատճառում. նա նիհարել է. նա հաղում է. բժիշկը պատուիրել է օգտփութութիւն:

—Ահ, ամուսինը հետն գալիս է:

—Ոչ, ժակը շատ զբաղուած է. նա ճառարանում է պարլամենտում, նա յօդուածներ է գրում լրագիրներում. նա ընդունում է մեծ մարդկանց: Ես նրա մօտ տեսայ հոգակաւոր անձանց, որոնք շատ սովորական մարդիկ են: Գիտէք, ես Պարիզ գնացի այս ձմեռ:

Նա բոլորովին հպարտ էր Պարիզ գնալուն համար. նա շարունակեց.

—Մօրս հետ, մենք մնացինք ութ օր:

—Ուրեմն, տիկին Ալվարը մեծ ընդունելութիւններ ունի:

—Նա, խեղճը, շատ էլ ուրախ չէ այդ ընդունելութիւններին համար: Ամուսինն է ստիպում նրան ընդունել քաղաքական մարդկանց մի ամբողջ խումբ: Մի կատարեալ դադանանոց: Նրանք վիճաբանում են ճաշի ժամանակ առանց ուշադրութիւն դարձնելու կանանց: Ծաշից յետոյ նրանք աներեւոյթանում են ծխելու սենեակում և երբ վերադառնում են, բանցից փչում է ծխախոտի և ոգելից խմիչքի հոտը: Նրանք

կարմրած են լինում, փայլատակող աչքերով: Ես չեմ կարողանում տանել նրանց, դրա համար էլ ժակը աչքերը չոռւմ էր վրաս, իսկ խեղճ Աննին չէր իմանում ինչ անի:

—Ում հետ էք ճաշել, հարցրեց Լիւսիէնը, որին դուր էր գալիս ժաննիի շաղակրատանքը. կարելի է որ ես ճանաչեմ մի քանիսին:

—Նրանց անունները չեմ յիշում, սպասեցէք: Մի սենատոր, թառամած և խորամանկ աչքերով մի փոքրիկ ծերունի: Նա ամենից առաջ մեկնեց, նրան մի լաւ գրասեղին, հաւատացնում եմ ձեզ: Ասում էին, որ նա կեղծ մարդ է, ժեստոնի նման, և ամեն տեսակ որոգայթներ ու թակարդներ սարքելու մէջ շատ ճարպիկ է: Նա, ինչ էք կարծում, մի նախկին միսիստր էր:

—Նրեւի Միլլարդէնն էր:

—Այո, նա է: Ապա կային երկու շատ յայտնի երեսփոխաններ, Ֆիլտանը և Հեօրտըֆօրը: Մի ուրիշն ես կար, որ ամենից շատ տհաճելի էր ինձ—ասաց նա զգուսնքի շեշտով.— նա շատ անպիտանն էր, բայց լինէ չիկով էր խօսում: Նա ծաղրում է ամենքին և նրա աչքերը կարծէք տնդում են ձեզ: Նա նստեց իմ կողքին սրահում և ինձ կօժալիմենտներ ասաց: Մեծ փափազ ունէի թողնել գնալ:

—Զգուշացէք, նա մեծ յաջողութիւն ունի կանանց մօտ:

—Ինձ չլացնել երբէք չէ կարող: Աւելացրէք մի քանի անկարծիւ երեսփոխաններ, բարի դիրուկներ, որոնք հիանում են ժակով, բերանաբաց:

—Սակայն ինձ թւում է, որ ձեր տեսածն չոյում է արմատականներին:

—Գիտէք որ ես ոչինչ չեմ հասկանում: Հայրս ասում է ձեզ նման, որ ժակը հետամուտ է փախուստ տալու, բայց մայրս ապահովացնում է, որ նա դարձի կը բերէ իր հակառակորդներին: Իսկ ես գտնում էի, որ բոլոր այդ մարդկանցից կեղծութիւն էր փչում և ես վճռել էի, նրանց չը հաճոյանալու համար, ոչ մի բանի մէջ չը համաձայնել նրանց կարծիքի հետ:

—Այո, մենք յաճախ զսհում ենք մեր համոզումները մեր հակակրօթիւններին:

—Այդ ճաշի ժամանակ նոյնպէս նրանք խօսեցին Վայլանի մասին, որն, նախընթաց շաբաթին, փորձել էր յօդս ցնդել պարլամենտը: Նրանք դուռում էին. «Նա արժանի է կախաղանի» և այնպէս որ քիչ էր մնում կաթուածահար լինէին: Այն ժամանակ ես ասացի. «Այո, իր անհմտութեան համար»: Ամենքը կամեցան

այնպէս ցոյց տալ, որ ասածս շատ սրամիտ են դառնում, բայց շատ դառն կերպով ծիծաղեցին: Ես դո՛ւ էի:

—Շատ լաւ, օրիորդ, ասաց Լիւսիէնը ծիծաղելով:
Ժաննին նայեց դառն.

—Սպասուհիս չեկաւ: Նա պէտք է դար ինձ տանելու և հին գինի բերէր Ժուլիէնի համար: Ուրեմն խեղճ պառաւը չի կարող խմել գինին:

—Կամենում էք, մինչև նրա գալը այցելել իմ ապարանքը, կամ գուցէ կամենաք մոտեկ հիւրասենեակը հանգստանալու:

—Ոչ, ոչ, ասաց Ժաննին, և նրա պայծառ աչքերը չփոթարտայայտութիւն ստացան: Պատենք շագանակների պուրակում:

Նա բռնել էր ձեպում, զղշութեամբ, փուշերի պատճառով, նրա տուած վարդերը: Լիւսիէնը զխտեց նրան այդպէս և զմայլուեց նրա վնէ, սիգաճեմ քայլուածքով ու թարմութեամբ:

—Իսկ և իսկ դարնան մարմնացումն է, մտածեց նա:

—Դուք ամենալաւ ծառերն ունէք այս երկրում, պ. Հալանդ, ասաց աղջիկը:

—Այո, դրանք հինաւուրց ընկերներ են. ևս նրանց ուրախութեամբ եմ տեսնում կրկին. ևս մի քիչ մոռացել էի:

—Ոհ, ոչ թէ քիչ, այլ բոլորովին մոռացել էիք: Ուրեմն դուք լաւ զուարճանում էիք Պարիզում, որ մնացիք այնտեղ տասը տարի առանց վերադառնալու: Ես, կարծեմ, ամբողջ տարին ապրել Պարիզում չէի կարող: Այնտեղ շատ մեծ բաղմութիւն կայ և ամենքը շտապում են: Այստեղ մարդ աւելի հանգիստ է ապրում:

—Դուք շատ սիրում էք դիւզը, օրիորդ:

—Այո, բայց ոչ շատ. երբեմն այստեղ ձանձրանում է մարդ: Երբ ևս փոքր էի, երբէք չէի ձանձրանում զիւզում: Երբ մենք մոկնում էինք Մէնթօնից՝ ձմեռը Սննէսիւմ անցկացնելու համար, ևս համբուրում էի բոլոր դռները գնալուց առաջ և լացում էի: Ինձ այնպէս էր թւում, թէ տան առջևի մեծ նոճին ինձ հրաժեշտի տխուր նշաններ էր անում, բայց քամին էր, որ շանժում էր նրա ձիւղերը:

Նրանք հասել էին հովանուտ ծառուղիի ծայրը:

—Այ, սիրահարների պուրակը, ասաց օրիորդը ցոյց տալով վարդի թփերի և կղեւնիների հոյլը:

Եւ նա աւելայրեց ծիծաղելով.

—Խեղճ սիրահարները այլ ևս չեն զալիս այստեղ այն օրից ի վեր, երբ դուք տնկել էք այս երկաթէ փշեայ մացառները:

— Ես չեմ արել այդ, այլ իմ կառավարիչը, որին արձակել եմ:

— Պէտք էր նրա մէջքին բռնել իր երկաթէ փշերը:

Վերադառնալիս Լիւսիէնը նորից խօսք բացեց, թէի անճարպիկ կերպով: Աննիի առողջութեան և զալու մասին:

— Արեան պակասութիւն ունի, ասաց ժաննին. ծննդավայրի օդը նրան կը կազդուրէ:

Նրանք լռեցին. երկուսն էլ մտածում էին բացակայ Աննիի մասին: Ժաննին յիշում էր ինչպէս էր ժաղը վարւում իր կնոջ հետ արհամարհանքով, հագիւ ներկայացնելով նրան իր հրաւիրեալներին, ընդհատելով նրան մի հեգնական նայուածքով ամեն անգամ, երբ նա համարձակում էր խօսել, և վարւում էր նրա հետ առանց քաշուելու: Նա մտաբերում էր իր քրոջ բոլորովին գունատ և յոգնած, աչքերը կարմրատակած, մորթու վրայ կապոյտ երակներ տարածուած և ձեռքերը լղարած: Իսկ Լիւսիէնը մտածում էր թէ ինչպէս Աննին կարող էր վարդարել իր սեպական կեանքը: Երկար լռութիւնից յետոյ ժաննին հարցրեց.

— Ինչո՞ւ դուք չը գնացիք նրան տեսնել Պարիզում եղած ժամանակ: Այդ վատ է ձեր կողմից:

— Ծիշտ է, բայց քաղաքական մարդիկ ինձ զգուեցնում են սարսափելի կերպով:

Նա չէր վարանել պատասխանել նրա հարցմունքին. ուրեմն նա մտածում էր Աննիի մասին: Մի նոր լռութիւն տիրեց նրանց մէջ: Ժաննին նայում էր գեանին, առանց նոյն իսկ տեսնելու լոյսի կենդանի խաղը, որ ցոլանում էր աւազի վրայ տեքիւնների միջով: Նա մօտեցրեց վարդի փունջը ոնգներին և նոյն իսկ աչքերին, ծաղիկների թերթիկներով սրբելու համար թափուելու պատրաստ արտասուքը:

Նրանք նորից հասել էին դռան կամարի սակ:

— Ահա կատարինէն, ասաց ջահիլ աղջիկը, նկատելով իր սպասուհուն. այս րոպէիս կը վերադառնամ տեսնելու ժուլիէին: Մնաք բարով, պարոն:

Եւ նա գլուխը շնորհալի կերպով թեքեց:

Լիւսիէնը հետեւեց նրան մինչև ճանապարհի դարձուածքը, ապա մտաւ իր տունը: Եւ նա մեծ հաճութեամբ զգաց բանալով փեղկերը և հաստատուելով իր բնակարանում:

Կէսօրից յետոյ նա ելաւ ագարակը: Ժուլիէնը մի «տէր-ողորմեա» բռնած իր չորացած ձեռքում, շարժում էր չրթունքը. նրա ձայնը արդէն չէր լսւում և նրա ապակիացած աչքերը իէին խորհրդաւոր գաղանփով: Անկողնու ոտքին, ապուշ աղ-

ջիկը նայում էր առանց հասկանալու՝ նրան հրամայել էին մնալ այդտեղ. նա մնում էր։ Մնացածները աշխատում էին ըստ սովորականին։ Լաւ եղանակի պատճառով, աշխատութիւնները շտապ էին կատարւում։ Մի հաւ ցայտեց սեղանից հիւանդի անկողնու վրայ. Լիւսիէնը վանեց նրան։ Սենեակի միջով անցնող արեգակի մի ճառագայթի մէջ պար էր դալիս ոսկեզօծ փողին և լսելի էր ճանճերի միակերպ բզզոցը։

Փալկերան երեւայ չէմքի վրայ.

—Վախճանը հասաւ, ասաց նա երիտասարդին. նա կամեցաւ ընկերանալ Լիւսիէնին և ցոյց տալ նրան սղարակի աշխատութիւնները։ Լիւսիէնը ընդդիմացաւ։

—Ոչ, դու մնա՛ կնոջդ մօտ։

—Կինս այլ եւս ընկերի պէտք չունի։

Եւ երբ տէրը հեռացաւ մի բանուորի հետ, ծերունի դիւղացին որոնեց իր նկուղում եղևնի տախտակներ և սկսեց սղոցել. նա պատրաստում էր իր խեղճ կնոջ համար վերջին զգեստը կոպիտ փայտից։

Լիւսիէնը վերագարծաւ արդէն միջանա ժուլիէնը մի ժամ առաջ մեռել էր, արեւամուտին. նրա թառամած դէմքը պահել էր լուրջ հեղութեան և գեղջական վեհափառութեան արտայայտութիւն։ Մահը նրա համար մեծ հանգիստ էր և նրա խաղաղ դէմքը ասում էր այդ. նրա խաչափառ ձեռքերը դեռ բռնում էին ինքնին տէրողորմեան։

Ժաննի Մէրանը այդտեղ չէր, բայց երեւում էր որ եկել գնացել է. նրա այցելութիւնը կարելի էր իմանալ, տեսնելով սենեակի յարդարանքը։ Մի սպիտակ սփռոյով ծածկած էր փոքր սեղանը, որի վրայ դրուած էր պաճեայ մի կոպիտ Մարիամ Աստուածածին, մի թեւքը կոտրած։ Արձանի առաջ տեսնւում էր մի չքեղ վարդեփունջ, իսկ օրհնած ջրի բաժակի մէջ՝ ծառի մի դալար ոստ։

Օջախի մօտ, չուսքում, երկու պառաւ կանայք, դրացուհիներ, մրմնջում էին աղօթք, ապուր պատրաստելով։ Ապուշ աղջիկը նայում էր նրանց։

Լիւսիէնը վերցրեց ոստը և բարեպաշտական սովորութեան համաձայն սրսկեց նրանով մեռեալին խաչի նշանով։ Նա ուժով սեղմեց փալկերայի ձեռքը, որ վեր էր կայել նրան ընդունելու համար։

—Իմ խեղճ բարեկամ, նա մի քուրը կին էր. նա արքայութիւն գնաց. ևս ամբողջ գիշեր կը հսկեմ նրա դագաղի մօտ և քեզ հետ։

—Ոչ, ասաց դիւղացին, դուք յոգնած կը լինէք։

—Նա հսկել էր մօրս դադաղի մօտ. ես յիշում եմ. ես կամենում եմ այստեղ մնալ.

Գիշերը թափանցելով սենեակը խառնում էր իր տխրութիւնը մահուան տխրութեան հետ. Երկու մօմ վառեցին սեղանի վրայ. Թեթևակի ստուերներ սահեցին հանգուցեալի գէմքի վրայ, որ կարծես շարժուէր. Ապուշը եկաւ, անկողնու մօտ նրան կանչելու և պատասխան չը ստանալով քաշեց տէրողորմեան, որ ձեռքումն էր Ոսկրերը թեթև կրճտային. Դրացունիներէն մինը դուրս տարաւ ապուշին.

Լիւսիէն զնաց ընթերցու և վերադարձաւ հսկելու. Այդ խաղաղ մահուան առաջ, այդ պայծառ գէմքի առաջ, նա խաղաղութիւն էր զգում իր հոգու մէջ. Նա հասկանում էր մահուան պարզութիւնը, երբ կեսնքի մէջ մարդ կարողացել է կատարել, ինչ որ հնարաւոր է կատարել.

Վարդերը տարածում էին իրանց անուշահոտութիւնը. նա վերցրեց մի քանիսը՝ հանգուցեալի անկողինը նրանցով զարդարելու և նկատեց, որ իր պարտիզի վարդերն չէին.

—Օրիորդ Մէրանը բերած կը լինի և դրած նրանց տեղ.

Մի ուրիշ միտք ծագեց նրա գլխում, բայց ինքնապատան չը լինելով, նա չուտով թողեց այդ միտքը.

Գիշերից բաւական անց, նա դուրս եկաւ բակը իր թմբած անգամները զրտելու. Աստղերը թօթափում էին նրա վրայ իրանց խաղաղարար փայլը. մի զով զեփիւռ գգւում էր նրան, ամբողջութիւն անուշաբոյր մայիսեան հոտով. Յուրտ զգալով, նա մտաւ սենեակը. Եւ, իրօք, նա տխրութիւն չունէր. Մահուան խաղաղութիւնը խաբուսիկ չէր և նա մտածում էր այդ օգտակար անցրած օրուայ մասին, բոլոր այն զբաղմունքների մասին, որոնցով այժմ լի էր իր կեանքը. Նա զարմացաւ.

— Եւ սակայն, ստում էր ինքն իրան, ես արդէն կեանքից մեծ բան չեմ ակնկալում, ոչ ևս զարուհեցի, ոչ սիրուց, ոչ այն ամենից, որ երիտասարդ է, ընքայլ և անուշաբոյր...

II

Մէրան ամուսինները խօսակցում էին իրանց Աննի աղջկայ մասին, որ եկել էր Պարիզից ատաւոտեան գնալը. Աննին իր արդուզարգն էր կատարում նախաճաշից առաջ և ժաննին օգնում էր նրան շաղակրատելով.

Պարոն Մէրանը, ձեռքերը կտունին դրած, անց ու դարձ էր անում սրահում, աչքերը գետնին ձգած, ճակատը կնճռալից.

Երբեմն կանգ էր առնում կնոջ մօտ և բարձրացնում գլուխը.

—Մենք նրան տուինք մի քնքոյշ, բայց առողջ երեխայ. նա վերադառնում է մեզ մօտ նիհարած և գունաթափ. Նա չունի այլ ևս այն մաքուր արիւնը և քնքոյշ զոյնը, որ տարածում էր նրա այտերի վրայ այնքան շնորհք, երբ նա շառագունում էր. Նա թառամել և դալկացել է. ևս վախում եմ, ըստականալ. չունենայ. դարմանում եմ ինչպէս նրա ամուսինը, այդ չէ նկատել վաղուց:

Տիկին Մէրանը պաշտպանում էր փեսային.

—Բայց չէ, բարեկամս, դուք չափազանցում էք: Աննին պարզապէս ենթարկուել է Պարիզի կլիմային. մայրաքաղաքի խոնաւ և թուլացնող օդը նրա վրայ լաւ չէ ներդրածում: Դուք կը տեսնէք, ութ օրից յետոյ փոքրիկ սիրունիկս կերպարանափոխուած կը լինի: Մենք լաւ կը խնամենք նրան. Ես ունեմ սակաւարիւնութեան դէմ մի ընտիր դեղատոմս, որ մի կրօնաւորունի ընծայ է արեւ ինձ: Նա պարունակում է երկաթ անուշեղէնի մէջ:

Աննին մօտաւ քրօջ հետո նրա մեծկակ աչքերը տիուր ևս սուսալատ էին, նրա այտոսկրերը զուրս սլուած, նրա պարունոցը շատ բարակացած, ուսերը նեղ և փոքրիկ ձեռները վախտ. ամեն բան նրա մէջ ցոյց էր տալիս որ ծանր ախար հարուածել է նրան: Ժամնիւ վարդազոյն փափրիկ թշերը և ինքնափստահ դէմքը աւելի էին շեշտում շարագուշակ նշանները:

Մանկամարդ կիներ զոհ էր երեւում իր վերադարձից.

—Ես նորից գտայ սենեակս. ինձ թւում է, որ ես երբեք չեմ բաժանուել նրանից և գեռ ժամնիւ պէս մի ջահիլ աղջիկ եմ:

Նստեցին նախաճաշելու. նախաճաշը ուրախ չանցաւ, չընայելով տիկին Մէրանի անսպասելի լաւ տրամադրութեան:

—Խեղճ ժուլիէնը մեռել է,—ասաց Աննին.—ինձ վիշտ է պատճառում նրա մահը: Մենք սովոր էինք տեսնել նրան Ավիլիում և այտեղ, լուսեք անելիս. նա միշտ գործի վրայ էր և երբեք չէր դանդաղում:

Ժաննին, որ ջանք էր անում կենդանացնել խօսակցութիւնը, մանրամասնութիւններ հաղորդեց.

—Նա վերջին շաբաթը շատ հանգիստ անցրեց. ես այնտեղ էի և ես նրա մեռնելը չը տեսայ. Երեւակայեցէք, որ ես անաղին նեղութիւն կրեցի թոյլ չը տալու համար նրա երկու զրացունիներին, որ հազցեն նրան մեռնելուց առաջ, ինչպէս կամենում էին: «Սյգպէս աւելի հեշտ կը լինի, ասում էին նրանք, քանի որ մարմինը փետացած չէ»:

Մէրա՛ւը, թէեւ շատ սիրում էր կենցաղական գէները, այս անգամ ուշադրութիւն չը դարձրեց: Նա զբաղուած էր իր Աննի աղջկան վշտով, վերջինս նկատեց այդ և հարցրեց.

—Ձեր երեխայի գալը, հայր, ձեզ ոչ մի ուրախութիւն չէ բերում, ինչ ունէք:

Նա այլ եւս չը կարողացաւ դիմանալ:

—Ի՞նչ ունեմ. անդում եմ, որ դու հիւանդ ես: Ինչո՞ւ դէմքդ այդպիսի գոյն ունի:

Աննին սկսեց լալ:

Տիկին Մէրանը այդ ջղային յուզմունքը հանդարտեցնելու համար յայտնեց, որ իսկոյն կը տան սունկով բրինձը, որ Աննին և իր հայրը այնքան շատ սիրում էին. բայց սրանք հազիւ ձեռք տուին և նախաճաշը վերջացաւ տխրութեամբ:

—Կամենում ես մի պտոյտ անել ինձ հետ ծառաստանում. հարցրեց պ. Մէրան իր անդրանիկ աղջկան, սեղանից վեր կենալով:—Դուրսը թեթեւ զեփիւռի պատճառով տաքութիւնը այնքան էլ զգալի չէ: Ես քեզ ցոյց կը տամ մի քանի նոր բոյսեր. երբ կը յոգնես, մենք կը նստենք պարտիզի ծայրի նստարանի վրայ:

—Ուրախութեամբ, դու չես գալիս, ժաննի: Ժաննին հասկացաւ որ հայրը կամենում է առանձին խօսել Աննիի հետ և ծուլութիւն ցոյց տուեց:

Նրանք դանդաղաքայլ հեռացան տնից: Աննին, առանց փեղոյրի վերցրել էր մի հովանոց արեւից պատսպարուելու համար: Երբ նրանք նստեցին լճի դիմաց, պ. Մէրանը բռնեց աղջկայ ձեռքը.

—Ասա տեսնեմ, Աննի, դու յոգնած ես. այդ ոչինչ: Մենք կը բժշկենք քեզ, բայց քո տխուր աչքերը ցաւ են պատճառում ինձ: Ասա, խնդրեմ, երջանիկ ես թէ ոչ. ժակը բարի է քեզ հետ, թէ ոչ:

Աննին բաց թողեց հովանոցը աւաղի վրայ և հեծկտաց: Նա այլ եւս ոյժ չունէր պահել այն գաղտնիքը, որ սպանում էր իրան: Նրա արտասուքը արգէն խոստովանութիւն էր:

Սաստիկ յուզուած՝ հայրը սեղմեց նրան իր կրծքին և թողեց լաց լինի, առանց խռովելու նրան խօսքերով: Երբ աղջիկը մի քիչ հանդարտեց, ասաց.

—Այո, հայր, ես շատ դժբախտ եմ:

Հայրը պահեց նրան կրծքին քեղմած և մրմնջաց.

—Ասա ինձ, ինչ է արել քեզ:

Աղջիկը ձեռքով յուսահատ շարժումն արեց.

—Ոհ, շատ երկար կը լինի պատմելը: Եւ ինչ օգուտ քեզ տանջել, բաւական է արդէն որ ես տանջուում եմ:

—Ոչ, Աննի, ասաց պ. Մէրանը ծանրախօս: Պէտք է ինձ ամեն բան պատմես: Ես տուի քեզ նրան. նա պէտք է քեզ սիրի, պաշտպանի, անէ քեզ համար այն ամենը, ինչ որ քո ծնողները անում էին ամուսնութիւնիցդ առաջ, դեռ աւելի գորովանքով և երիտասարդական այն հմայքով, որ մենք այլ եւս չունենք: Եթէ նա զլանում է քեզ նեցուկ լինել, եթէ վիշտը դու ստանում ես նրանից, ով քեզ պարտ է տալ ուրախութիւն, այն ժամանակ դու պարտաւոր ես իմ պաշտպանութեան դիմել. ես պէտք է նորից քեզ օգնեմ, փոքրիկ Աննի, և եթէ կարող եմ, վերագարձեմ քեզ կորցրած երջանկութիւնդ: Ուրեմն, տեսնում ես որ պէտք է ամեն բան պատմես ինձ:

Աննին թագորկեց գէմքը հօր կրծքի վրայ: Իր յուսահատութեան մէջ այդ նեցուկը խրախուսում էր իրան: Նա ցանկացաւ թափ տալ իր լցուած սիրտը, բայց նա այնքան միայնակ ապրել էր իր վշտի հետ որ չէր վստահանում յանձնել հօրը այդ վիշտը: Բացի դրանից, որքան շատ զաղտնի բաներ կային որ չէր կարող սասել նրան:

Քննելով իր տանջանքների աղբիւրը նա մտաբերեց իր հարսանիքի և իր խեղճ յօշոտուած սիրոյ գիշերը: Նա անձնատուր եղաւ ամուսնուն ամբողջովին, անգէտ և անարատ, բայց սիրող, ժակը չէր հաւատացել ոչ նրա ամօթխածութեան, ոչ անգիտութեան: Աննին այժմ լաւ հասկանում էր այդ. նա յիշում էր ժակի սկեպտիկ ժպիտները, աւելի ուշ, երբ նա առիթ էր ունեցել խօսել աղջիկների մասին, «Ո՛ւմ ես ուզում հաւատացնել, ասել էր ժակը, աղջիկեքը ամենքն էլ արատաւոր են»: Եւ այդ տխուր հարսանեկան երկրոյից ի վեր, երբէք ամուսինը չէր հարցրել նրա համաձայնութիւնը. նա համարում էր նրան իբրեւ մի փոքր ստրկուհի, որ սահմանուած է տիրոջ հանոյքի համար, — մի տիրոջ, որ շատ զբաղուած է, գիտէ՞ ժամանակի գինը: Երբէք նա չէր զարգարել իրանց յարաբերութիւնները այն գորովանքով, որ արժէք է ընծայում գգուանքներին, յարուցանելով փոխադարձ ուրախութիւն: Խօսքերի մէջ եւս փափկանկատութիւն չէր յոյց տալիս: Մի օր, հանդիպելով իր ամուսնացած ընկերներից միին, առանց քաշուելու շատ պարզ կերպով ակնարկել էր իր ամուսնական յարաբերութիւնների կատարեալ անգործութիւնը:

Ֆիզիկական այդ յիշողութիւններից, որ դեռ ամօթից կարմրել էին տալիս նրան, նրա սակաւացած արիւնը խփեց գունատ այտերին: Նա պահպանել էր կտրմբելու այդ հիմնալի

զօրութիւնը նոյն իսկ երբ միայնակ էր և իր հօր կըրծքի վրայ իրան մեկուսացած էր զգում իր տանջանքով: Ապա նա մտածեց որ այժմ ամեն բան վերջացած է և նրա մարմինը այլ ևս բռնութեան չի ենթարկուի: այդ միտքը սփոփեց նրան:

Պ. Մէրանը, որ համբուրութեամբ սպասում էր թէ երբ կը իստի աղջիկը, հարցրեց նրան, տեսնելով որ նա լռում է.

—Վաղո՞ւց է նա քեզ տանջուել է տալիս:

Աղջիկը յուսահատաբար վայր ձգեց ձեռքը.

—Ես երբէք երջանիկ չեմ եղել...

Եւ աւելի ցածր ձայնով, որպէս թէ տխրութեան մի նոր պատճառ գտած լինէր.

—Նոյն իսկ ոչ այն ժամանակ երբ նշանած էի:

Կամայ կամայ, ընդհատուող ֆրազներով, նա խոստովանեց: Երբեմն հայրը նրան աւելի պինդ էր սեղմում իր կրծքին, մրմնջալով. «Խեղճ փոքրիկս»:

—Նա ինձ չէ սիրում, ասաց Աննին. նա երբէք ինձ չէ սիրել: Ես կարող եմ ձեզ ասել, թէ ինչ բանից ևս նրան ճանաչեցի ամուսնութիւնիցս յետոյ: Մի առանձին բան չը կար, և սակայն ամեն բան վշտալի էր: Իտալիայում մենք երբեմն ժամերով մնում էինք սրճարաններում. նա կարգում էր լրագիրներ և քաղաքա-տնտեսական հանդէսներ, իսկ ես սպասում էի, որ վերջացնի ընթերցանութիւնը: Երբ ես հիացմունք էի ցոյց տալիս Յիօքենյիայի կամ Հոսմի միւլդներում որ և է մի պատկերի մասին, նա չափում էր ինձ ոտից զլուխ այնպիսի մի արհամարհոտ նայումով, որ կարծես ես անընդունակ էի որ և է բան հասկանալու: Ոհ, քանի քանի անգամ ես սառած մնում էի նրա արհամարհական և անարգական վերաբերմունքի պատճառով: Երթունքներիս վրայ սառչում մնում էին ինչ որ կամենում էի ասել, ևս լռում էի, իսկ նա յանդիմանում էր ինձ լռութեանս համար: Երբէք մենք մի անգամ մտերմական խօսակցութիւն չունեցանք: Երբ ես մի լուրջ միտք էի յայտնում, նա ուղղակի հեղնում էր ինձ: Նա վարւում էր ինձ հետ իբրև մի չնչին առարկայի հետ: Իսկ ես ցանկանում էի միայն լսել նրան, ես չատ էլ չէի պաշտպանում հայեցողածքներս և բոլորովին տրամադրուած էի թողնել որ նա ղեկավարի ինձ, բայց ես զգում էի որ ես նրա համար մի մարմին էի առանց հոգու. նա ոչ մի յարգանք չէր ցոյց տալիս ինձ:

Մէրանը հասկացաւ թէ ինչ էր կամենում աղջիկը ասել այս վերջին խօսքերով:

Աննին նորից լացեց և շարունակեց.

—Պարիզում ես շուտով բոլորովին լքուած տեսայ ինձ: Յերեկները նա զբաղուած էր իր գործերով. երեկոյեանները նա ինձ տանում էր, առաջին օրերը, փոքր թատրոնները, կաֆէ—կօնցերտները՝ լսելու համար անարգ բաներ, որոնք վրդովում էին ինձ: Իսկ ինքն ծիծաղում էր աղմկալի կերպով և երբ նըկատում էր տխուր դէմքս, ասում էր ինձ. «Խնդրեմ քեզ սուս ճգնաւոր մի ձեւացուր. իսկապէս, այս բոլորը դուր է գալիս քեզ, բայց չես ուզում խոստովանել»: Նա անուանում էր այդ՝ «սովորեցնել ինձ ապրել»: Բայց շուտով դադարեց ինձ տանելու. սովորութիւն չինեց միայնակ դուրս գնալ: Ես նրան տեսնում էի միայն ճաշի ժամանակ...

Նա չէր կարող աւելացնել. «և անկողնում»:

Բողբակյան լռութիւնից յետոյ, նա ծածկեց գլուխը ձեռներով: Իր մեղքալուսնի դառնութեան յիշողութիւնը ճնշում էր իրան, մանաւանդ այն տօն գիշերները, երբ ժակը տանում էր իրան զբօսավայրերը, հարկադրում էր լսել շուայտ կուպլետներ և տեսնել անառակ ներկայացումներ, որոնք տալիս լիայ էին անում նրա սիրտը, և կոպտաբար բացատրում էր անհեղափանտ արհեստը. այդ կանայք բազմութեան մէջ հրում էին նրան: Ահա այս էր այն կեանքը, որ պէտք էր խմանալ և որ ժակը սովորեցնում էր նրան:

—Ես չեմ կարող ձեզ պատմել, հայր, կրածս տանջանքը: Ամուսնութեանս առաջին ամիսների ընթացքում անդադար ասղի փոքրիկ խայթոցներ էին որ արիւնոտում էին սիրտս: Երբ նա վերադառնում էր տուն շատ ուշ գիշերը, նա ամենուրեքն հոգս չէր անում իմ անհանգստութեան մասին: Երբեմն նա տնից դուրս էր ճաշում, առանց կանխաւ ինձ խմաց տալու: Միշտ պէտք էր լինում որ փող պահանջեմ տան տնտեսութեան համար:

—Բայց չէ որ ես ուղղակի քեզ էի ուղարկում քո թոշակը:

—Էհ, նա ինձ տեղ ստորագրում էր պօստի անդորրագիրը, տալիս էր ինձ նամակները, իսկ փողն ինքն էր վերցնում: Յամենայն դէպս, ես ինքս փողն իրան կը տայի:

Աննին չասաց որ ժակը գանգատուել էր նրա օփտի մասին և մանրամասն տեղեկութիւններ էր պահանջել նրա ծնողների կարողութեան վերաբերմամբ:

Պ. Մէրանը խօսեց զգուշացնող ձեռքով աղջկայ երեսը.

—Սիրելի, վշտալի զաւակս, այդ ամենօրեայ տհաճութիւնները աւելի անտանելի են քան ամենամեծ վշտերը: Քանի քանի կանայք քաշ են տուել այդպէս լռութեամբ թշուառ

կեանք և աւելի տանջուել են քան այն կանայք, որոնց կոպտարար, յայտնի համարձակ, խարել են և որոնք սակայն կարող են, բաժանուելով, իրանց Վէրքերը դարմանել: Քո պատմած բոլոր այդ գարշութիւնների մէջ օրէնքն անզօր է ապահարդանի առիթ գտնելու:

—Ոհ, ես չեմ մտածում օրէնքի մասին, ասաց Աննին: Բաժանումն արդէն սրտերի մէջ է. սիրտս արդէն մեռած է: Շատ անգամ շարունակում են ապրել, երբ, իրօք, կեանքը վերջացել է արդէն:

Պ. Մէրանը աշխատում էր սիւսիս և ամոքել այդ վիշտը:

—Ես կը տեսնեմ նրան, ես կը խօսեմ նրա հետ: Անկարելի է որ նա չը հասկանայ իր անարդարութիւնը: Ինչպէս կարող է քեզ չը սիրել: Դու ինքդ նոյն իսկ չը գիտես որքան շրացուցիչ ես. ես այդ կը բացատրեմ նրան...: Կան մարդիկ, որոնք սկսում են սիրել կնոջ միայն այն ժամանակ, երբ ուրիշները գովում են նրա հմայքը. նրանք պէտք ունին ասեղով ծակուելու: Ժակը, խորասուզուած իր գործերի մէջ, կլանուած իր փառասիրութեամբ, անտարբեր է եղել մինչեւ այժմ սրտի գործերին. բայց գուցէ նրա սիրտը կը բացուի: Դուք գեռ կարող էք երջանիկ լինել: Ոչ մի բան կորած չէ, փոքրիկ Աննիս:

—Ոհ, հայր, ես դեռ ոչինչ չեմ ասել: Ես ասացի միայն այն ինչ որ ինձ ամենից շատ տանջել է տուել: Այն ինչ որ մնում է ինձ հաղորդելու աւելի դժուար է և ձեզ, անտարակոյս, աւելի մեծ վիշտ պէտք է պատճառէ, քան այս մանր խայթումները, որ ինձ գուցէ աւելի անտանելի են կրեւացել:

—Ի՜նչ, ասաց նա, ուրիշ բան էլ կայ:

Աննին վատանում էր. նա գիտեց հօր ծանրախոհ գէմքը՝ հակուած դէպ իրան համակրութեամբ: Այդ գէմքի վրայ այնքան կարեկցութիւն և գորովանք էր կարգաւում, որ նա չը կարողացաւ պահել իր խօսքը:

—Մի օր, Պարիզում, — արդէն երկու ամիս կայ — ես պատահեցի տիկին Ֆերրէզիին: Ես ժակի հետ էի. նա կարծես չէր տեսնում կոմսուհուն: Բոլորովին ուրախացած, ես մօտեցայ նրան և հրաւիրեցի գալ ինձ մօտ: Նա ինձ ասաց, որ նոր է եկել Պարիզ և անտարակոյս կ'այցելի ինձ ըստ առաջին հնարաւորութեան: Եւ, իրօք, նա եկաւ իր ամուսնու հետ: Վերջինս — այդ գիտողութիւնը ես արի նրանց մեկնելուց յետոյ — ինձ նոյն իսկ ասաց որ չորս ամսից ի վեր Պարիզում են բնակուում: Ես մտածեցի, որ կինը նրա համար ինձ ասաց թէ նոր են եկել, որ մի կերպ արդարացնի իր ուշ այցելութիւնը: Մենք

մեր նախկին յարաբերութիւնները վերանորոգեցինք: Ժակը հարկադրում էր ինձ հրաւիրել նրանց ճաշելու...

Նա դարձեալ մի քիչ վարանեց և ապա վերջացրեց պատմութիւնը առանց ընդհատման:

— Մենք յաճախ տեսնում էինք նրանց. ես ոչ մի բանի մասին կասկած չունէի: Վերջին ամսուայ սկզբին, ես ստացայ մի անստորագիր նամակ. պատռել եմ այդ նամակը, բայց խուփ գիտեմ, ահա ինչ էր գրուած. Երէ տիկին Ալվարը կամեցում է փորձել իր ամուսնու հաւատարմութիւնը, բող գնա նա վաղը, ժամը երեքը առաջ Վիլլիէ, ծառուղու № 16-ի դեմ առ դեմ, եւ բող բանայ աչիւրը: Իմ առաջին մտածմունքս եղաւ, որ այդ տալ այդ նամակը ժակին. ես այդպէս էլ արած կը լինէի, եթէ ամենափոքր մտերմութիւն անգամ գոյութիւն ունենար մեր մէջ: Ես խօսք տուի ինձ հաւատ չընծայել այդ անանուն պատգամին: Եւ, պէտք է խոստովանեմ, այդ դաւաճանութեան լուրը սաստիկ տանջանք չէր ազդում ինձ, որովհետեւ չիմանալով ով է մեղսակցունին, ես չէի հաւատում նրա իրակաւութեան: Սակայն երկրորդ օրը, ժամը երեքին, ես կանգնած էի ցոյց տուած տան առջեւ, մի փակ կառքի մէջ, ծառուղիի միւս կողմում: Ես հասայ լրտեսի ստորութեան, որից դեռ կարմրում եմ: Այդպիսի գործերում մարդ կորցնում է իր արժանապատուութիւնը, Բայց երբ մարդ սիրում է, ոչ մի բանի մասին չէ մտածում: Ես տեսայ որ առաջ տիկին Ֆերրէզին եկաւ: Ոհ, նա չէր թաքնուում, նա նոյն իսկ քօղ չունէր երեսին: Նա մտաւ առանց վարանելու և անհետացաւ կամարի տակ: Սիրտս սեղմուեց, ինձ թւում էր որ նա այլ եւս չէ բարախում: Մի կէս ժամից յետոյ ժակը եկաւ: Նա եկաւ բաց կառքով. ապրիլի մի գեղեցիկ օր էր և արդէն բաց կառքեր կային: Նա չարձակեց կառքը, անցաւ շտապ մայթը և նոյնպէս մտաւ տունը: Ես մնացել էի բոլորովին թուլացած: Նրանք ժամագրութիւններ էին սարքում օր ցերեկով, առանց ծածկուելու: Նրանք կարող էին մինչեւ անգամ միասին գալ, այդպէս էլ դուրս եկան մի ժամ յետոյ. դառն առաջ ժակը սեղմեց նրա ձեռքը, ցայտեց իր կառքի մէջ և ես կարծես լսեցի, այս հրամանը. «Եւէպի ներքին գործերի մինիստրութիւնը»: Ես գիտէի, որ այդ օր պէտք է նա տեսնէր մինիստրին: Ես այլ եւս չէի մտածում մեկնել, կարծում եմ որ նոյն իսկ կորցրել էի մտածելու, տանջուելու, ապրելու ընդունակութիւնը: Կառապանը, որ կարդացել վերջացրել էր իր լրագիրները, մօտեցաւ դռնակին և նրա ձայնը ինձ արթնացրեց. «Ինչ անենք, փոքրիկ տիկինս, ասաց նա, անտարակոյս նա այլ եւս չի գայ. գնանք»:

երբէք չը պէտք է տղամարդկանց ցոյց տալ, որ նրանց շատ սիրում էք...»:

Ամօթահար՝ ես ելայ կառքից, վճարեցի և սկսեցի ման գալ: Պաղ օրը զովայնում էր ինձ. սակայն մի քանի քայլ անելուց յետոյ ստիպուած էի կանգ առնել. այլ եւս չունէ չու- նէի և սիրտս ցաւում էր: Ես մի ուրիշ կառք վերցրի՝ տուն գնալու համար: Ժակը դեռ չէր եկել. նա եկաւ միայն ճաշին, ուրախ, ժպտուն, խօսելով այն կարևորութեան մասին, որ ստանում էր քաղաքական աշխարհում: Կարծում էի որ ինձ ատելութիւն է ներշնչում և, ճշմարիտ, ես այլ եւս ոչինչ չէի զգում: Սէր, հակակրօնութիւն, նախանձ, բոլոր զգացումներս մթնել էին մի քանի ժամում: Կարծում որ ես մեռայ այդ օր: Այսօր մի ուրիշ կին է ինձ տեղ:

Պ. Մէրանը, յուսահատ, մրմնջաց.

— Թշուառականը:

Բայց յուսոյ մի վերջին նշոյլով, թէև առանց համոզուած լինելու, նա աւելացրեց.

— Նրանք կարող էին հանդիպած լինել իրար մի այցելու- թեան ժամանակ և միասին դուրս եկած: Գուցէ այն չէ, ինչ որ կարծում ես:

— Ոհ, հայր. այդ դէպքում ինձ չէին ազդարարի: Բացի դրանից... (նա կարմրեց, որովհետև ամօթ էր քաշում այդքան ստորնալուծ համար) ես անգեկութիւններ հաւաքեցի՝ ժակը ոչ մի երկիւղ չունի: Միթէ նա ինձ բանի տեղ է դնում: Բնա- կարանք վարձել էր պ. դը Լափրնէյը. այդ նրա հօր նախկին կալուածքի անունն է, Աննէսիի մօտ:

Նա ասաց դարձեալ.

— Ես չը գիտեմ կոտել. ես շատ մեղմ եմ և երկչուս: Ես նրան ոչինչ չասացի:

Նա սրտի սաստիկ բաբախումն ունեցաւ. նա յիշեց որ այդ զարհուրելի օրուայ երկրորդ օրը նա կարողացել էր առ- նել Ժակի համբոյրները առանց ոյժ ունենալու ընդդիմանալ, թէև մինչ իր ամբողջ էութիւնը զգուանք էր յայտնում: Սակայն իր ստացած ծանր հիւանդութիւնը ազատել էր նրան այդ հպու- մից, որ այլ ես տանել չէր կարող:

Պ. Մէրանը դարձեալ հարցրեց.

— Գիտե՞ս արդեօք երբ է սկսուել այդ կապը:

— Ոչ, չը գիտեմ. երբեմն մտածում եմ որ ամուսնութիւ- նիցս առաջ է եղել: Գուցէ նա նրան վաղուց է սիրում. ես մը- տաբերում եմ այժմ տիկին Ֆերբէզիի որոշ խօսքերը, որոշ նա- յուածքները: Ինչի նա եկաւ խլեց սիրտս, երբ նրան էր սի-

րում: Ասա ինձ, ինչի համար: Ես չեմ կարող հասկանալ այդ-
քան կեղծութիւն:

Նա հեծկտաց: Պ. Մէրանը մեղմիկ շոյեց ձեռքով նրա
այտերը.

— Խեղճ, փոքրիկ Աննի: Ես ես յանցաւոր եմ: Ես չը պէտք
է թոյլ տայի այդ ամուսնութիւնը: Ես քաջութիւն չունեցայ.
դու սիրում էիր Ժակին և իմ սյծերից վեր էր խորտակել
քո սէրը:

Աննին ասաց իր արցունքի մէջ.

— Ոհ, մի յանգիմանիր քեզ. ճիշտ է, ես նրան սիրում էի:
Ջահիլ աղջկերքը չը գիտեն: Երբ սիրտը սկսում է սիրել, նա
կաշոււմ է որտեղ կարողանում է: Միայն յետոյ ես հասկանում,
բայց չարիքը արդէն կատարուած է լինում:

— Պէտք է լսէիր ինձ:

— Սիրոյ մէջ ոչ ոքի չեն լսում: Շատ քնքոյշ աղջկանց
պէտք է սովորեցնել ինքնուրոյն կերպով գնահատել մարդկանց:
Որտեղ պէտք է ես սովորէի ճանաչել երիտասարդներին: Մենք
ապրում ենք զիւղում և մեր բնակութիւնը Պարիզում շատ
կարճ էր լինում: Ժակը առաջինը եղաւ, որ զբաղուեց ինձանով:
Ես կարծում էի որ բոլոր այն փոքրիկ ուշադրութիւնները, որ
մի երիտասարդ յոյց է աւելի մի ջահիլ աղջկան, սիրոյ մեծ
ապայոյցներ են:

Պ. Մէրանը մտածում էր և կարծես մի ծանր որոշում էր
կառնում անել: Իր փեսային վերջնականապէս դատաւարա-
ւոյց առաջ, նա աշխատում էր քննել նրա բոլոր վարմունքները:
Ժակը անշուշտ տիկին Ֆերրէզիի սիրականն է եղել ամուսնու-
թիւնից առաջ, և, կամենալով մոլորեցնել իրան, Մէրանին,
պատմել էր նրան Լիւսիէն Հալանդի իտալուհու հետ ունե-
ցած յարաբերութեան մասին: Փեսան կամաց կամաց սպանում
է նրա աղջկան: Չարիքը անդարմանելի էր: Նա ասաց մի բո-
ւաբան յետոյ.

— Դու կը մնաս մեզ մօտ, Աննի: Դու այլ ես չես տեսնի
նրան. դու կը բաժանուես:

Աննին յառեց հօր վրայ իր լացակումած մեծ աչքերը.

— Ոհ, այժմ այլ ես աւելորդ է:

Եւ երբ նա թաղցրեց գլուխը, Մէրանը հասկացաւ որ աղ-
ջիկը իրան արդէն կորսուած է համարում: Նրան պատեց յու-
սահատութիւնը և զայրոյթը: Ատամները կրճտելով, նա մըր-
մընջաց.

— Թշուառականը. ես նրան կը վաճեմ. ես նրան կը
սպաննամ:

—Դուք չը գիտէք մանգաղ բանեցնելը, ասաց ծերունի Ֆավերան առանց ընդհատելու իր աշխատութիւնը և նոյն իսկ առանց ցոյց տալու հնձելու ձեւը:

Լիւսիէնը, ձանձրացած իր անհմտութիւնից, սկսեց դիտել իր աշխատութեան ընկերներին և վերջ ի վերջոյ սովորեց հնձելը:

—Այժմ դուք բանեցնել գիտէք մանգաղը, հաւոնեց վերջապէս գիւղացին, առանց սակաջն ցոյց տալու որ նայում է:

Բայց երիտասարդը լող էր տալիս քրտինքի մէջ: Նա շատունակեց հնձել զրդուած ինքնասիրութիւնից, փսոսալով որ ըսկսել էր: Սակայն քիչ քիչ սովորեց, միանունքները վարժուցին և երբ հասաւ դադար անելու ժամը, նա շատ յողնածովիւն չը գգաց: Նա սիգը գինի խմեց Ֆավերայի տղաների հետ, իսկ գիւղացին կանգնած, կոթնած իր մանգաղին, մերժեց յագեցնել ծարաւը: Իր կնոջ մահից ի վեր, առանց երբէք գանգատուելու, նա շատ քիչ էր հանգստանում և շատ քիչ խօսում:

—Ահա տանուտէրի օգնականը, ասաց նա, երբ մի գիւղացի կապոյտ բաճկոնակով երեւաց արտի ծայրին, թեւի տակ մի կապոյց:

Երբ սա մօտեցաւ խմբին, ողջունեց Լ. Հալանդին և յանձնեց նրան մի հատ ծրար:

—Ելեւմտացոյցն է որ վերադարձնում են, պ. տանուտէր:

—Լաւ, Ժօլի, նահանգապետութեան մէջ ընդունել են մեր արած զիմումները:

—Ոչ, պարոն տանուտէր:

—Էհ, նահանգապետութեան պարոնները մեզ հետ վարւում են իրանց քէֆի ուզածին պէս. իսկ գիւղում, ինչ որ բան կայ:

—Ոչինչ:

Սակայն փոխ-տանուտէրի դէմքի վրայ երիտասարդը նկատեց բերանի այն դաղտնապահ և հեգնական ծալքը, որ նա միշտ տեսնում էր Ֆավերայի դէմքի վրայ, երբ վերջինս որ և է բան էր ունենում հաղորդելու:

—Գինետան մէջ ոչ մի կոխ չէ ևղել: Անտառապահը ոչ մի արձանագրութիւն չէ կայացրել:

—Ոչ, պարոն տանուտէր:

—Ուրեմն ի՞նչ կայ. դէ ասա տեսներ, ես ձեր դէմքից լաւ նկատում եմ որ մի բան կայ:

—Դէ լաւ, պ. տանուտէր, Վօթընիէն կայ:

—Ո՞վ, Վօթընիէն. այդ անունով մարդ չը կայ մեզ մօտ:

—Իսկոյն կը պատմեմ ձեզ: Նա մի օտարական է Սիբատ

երկրից, Մօն-Բլանի կողմերից: Նա տեղն տիտիկ անել չէ կարողանում: Արգէն չըջել է ամբողջ աշխարհը և չէ կարողացել հարստանալ: Նրա ամբողջ ունեցածը իր պարկի մէջն է:

—Այո, առական ասում է. գլորուող քարը մամուռ չի ունենայ:

—Նա եկել է գիւղի վերելի փոքր ճանապարհի չինու-թեան վրայ աշխատելու: Նրա խօսքերը անհատնում են. նա շատ պատմութիւններ գիտէ. դրա համար ոչ ոք չէ քնում:

—Ի՞նչպէս, ոչ ոք չէ քնում:

—Ոչ, պարոն տանուէր, հունձի ժամանակ է. ցերեկը բանում են. երեկոյեանները դալիս են հաւաքւում այն շտեմարանում, ուր նա քնում է: Ամենքը մեկնւում են յարդի վրայ և նա սկսում է խօսել. նա խօսում է ամբողջ ժամանակ, նա չաբաթներով կարող է խօսել. ահա տասնուհինգ օր կայ, որ այդպէս տեւում է: Ես չեմ կարծում փաստաբանը այդքան շատ խօսի. ես լսեցի փաստաբաններին երբ քնւում էր համայնքի դատը: Նրանք այդքան շատախօս չէին. կարծես շարունակ պըտտուող ջրաղացի քար լինի: Պարզ է, որ ոչ ոք չէ կամենում քնել. մանաւանդ կանայք կատաղել են. անկարելի է քշել նրանց սուէն՝ քնելու համար: Սիքստի մարդը ճանապարհորդել է ամեն տեղ. նա եղել է Պարիզում, ուր մեքենաներ է պտտեցրել. սեւամորթների երկրում և մի ուրիշ տեղ, ուր ծախել են հողը, որպէս զի նաւերն անցնել կարողանան, ինչպէս պէտք է անէին Պանամայում, ուր ամեն մարդ կորցրեց փողը:

—Բացի պատգամաւորներից:

—Նա զարմանալի բաներ է պատմում. գուցէ շատ էլ ճշմարիտ են: Երբ մարդ անուսում է ինձ նման, շատ բան չի իմանայ, ի հարկէ՛ Պէտք է դաք նրան լսէք, պարոն տանուտէր, պէտք է գալ մի երեկոյ: Ես ձեզ կը թաքցնեմ շտեմարանում նրա գալուց առաջ: Անպատճառ ձեր քունը կը փախչի: Երբեմն նա պատմութիւններ է անում իր կեանքից. երբեմն նա միայնակ այնքան յուզւում է, որ կարծէք շատ մարդիկ վիճում են միատեղ կամ գիւղում բազար կայ:

—Բայց հունձի ժամանակ է. երեկոյեանները միթէ յոգնած չեն լինում:

—Ոհ, ոչ. կէսօրից յետոյ երկու ժամ քնում են, երբ շատ տաք է անում և անկարելի է աշխատել: Բայց գիշերը, այդ չարածձի մարդը չէ թողնում քնել. Հարկաւոր է դաք լսէք նրան: Նա կախարդում է իր ունկնդիրներին, ոչ ոք չէ կարողանում թողնել հեռանալ:

—Ես կը գամ, հէնց այս երեկոյ, կամենում եմ:

— Շատ լաւ:

Եւ գիւղացին հեռացաւ, չտապով իր աշխատութիւնը վերջացնելու երեկոյից առաջ:

— Դուք եւս կը գնձք, ֆաւերա, հարցրեց Լիւսիէնը, Ծերունին թափ տուեց գլուխը:

— Ես չեմ սիրում չաղակրատներին, իսկ գիշերը ստեղծուած է քնելու համար:

Երիտասարդը սրեց ճակատի քրտինքը, հագաւ շորերը և կամայ կամայ վերադարձաւ տուն: Գեղջկուհիները, չըջազգեստները հանգուցած գօտիներին և թեւքերը ծալոտած, երեսներն կարմրատակած արեւից, հաւաքում էին գետնի վրայ թափուած հասկերը: Բերրի հունձը, հանապազօրեայ հացի սքանչելի նիւթը, հիացնում էր նրան:

Սրահում նրան սպասում էր Ժակ Ալվարը, որ նախընթաց երեկոն եկել էր Պարիզից և թերթում էր աշխատութեան մեծ գրասեղանի վրայ թափթըփած գրքերը: Ալվարը իսկոյն ցոյց տուեց նրան հատորները, ծիծաղելով:

— Բօրէի ձեռնարկները. Կաթարեալ կալուածափրոջ ուղեցոյցը, երկրագործական մեքենաները: Ուրեմն դու շատ լուրջ ես վերաբերւում քո գիւղարնակութեան:

Լիւսիէնը ոչ մի հաճոյք չէր զգում տեսնելով իր նախկին ընկերին:

— Ես գերադասում եմ, ասաց նա, մի լաւ երկրագործ մի վատ պատգամաւորից:

— Լաւ, ուրեմն, ամբողջ ամառ դու պէտք է ձանձրացնես քո գիւղացիներին տեսական և անհեթեթ խորհուրդներով, իսկ ձմեռը դու կը մոռանաս Պարիզում երգչուհիների հետ գիւղի բարոյական և սուրած զուարճութիւնները:

Նա ակնարկում էր Լիւսիէնի վերջին կապակցութեան, որովհետեւ նա հանգիպել էր նրան մի երեկոյ երաժշտական ակումբների երգչուհիներից մինի հետ, բայց Լիւսիէնը պատասխանեց.

— Կարծեմ որ ձմեռն այստեղ կ'անցկացնեմ:

— Ծշմարիտ. սարսափելի կը ձանձրանաս:

— Բայց ոչ. ես այժմ ուսումնասիրում եմ մի նոր մեքենայ և հողը պարարտացնելու նոր նիւթեր: Բայցի դրանից ես գրելու եմ մի գիրք այն մեծ մարդու մասին, որ ապրել է այս գիւղում:

— Այս գիւղում մի մեծ մարդ է ապրել:

— Նա քաղաքական մարդ չէր. նա ապրել է հաղար թուականին մօտերը և կոչւում էր Մէնթօնի Բէրնար: Նա մի

սուրբ է. նա փախաւ այս ապարանքից, ուր ես ապրում եմ, իր հարսանիքի գիշերը և հիմնեց մեծ Սուրբ Բէրնարդի մենաստունը՝ մոլորուած ճանապարհորդներին պատսպարելու համար:

—Ուրեմն նա գոնէ մի երջանիկ կ'իմ թողեց, նրան, որի հետ չամուսնացաւ, ասաց ժակը, որի հոգը չէր ամենեւին Մէնթօնի Սուրբ Բէրնարդ:

Եւ այդ հին պատմութեան խօսքը կտրելու համար, նա յարեց.

—Դու էլ կնոջս պէս ես, որ առում է Պարիզը և չէ կամենում վերագառնալ այնտեղ: Ինչպէս է նա. ահա նրկու ամիս է, որ ինձ թողել է:

Այդ հարցմունքին՝ Լիւսիէնը յիշեց Աննիի դուռնատ գէմքը: Նա յաճախ հանդիպում էր նրան. նա գուշակում էր նրա տանջանքը, որի մասին Աննին երբէք չէր խօսում: Մի համբ մտերմութիւն էր հաստատուում նրանց մէջ, որ առաջ էր գալիս բնութեան, պարզ և անկեղծ գրքերի վերաբերմամբ ունեցած համամասն ճաշակներից: Մէկի վիշտը և միւսի համակրական կարեկցութիւնը մի խանդաղակաթ զաղտնիքով շրջապատում էին այդ բարեկամութիւնը: Իմանալով՝ որ Աննին ձմեռ անցնելու է Աննէսի կամ Մէնթօն, նա վճռել էր նոյնպէս մնալ: Երբ նա տեսնում էր նրան, իր կեանքի ընթացքը հոսում էր մեղմ և հանդարտ, նման այն վճիռ ազդիւրներին, որոնց կարկաչունը չէ լսում, բայց մըշտ զով են:

—Նրա առողջութիւնը լաւ չէ, ասաց վերջապէս երիտասարդը: Իմ պառաւ տնտեսուհին, որ արիւնագուրկ էր, ինքն իրան ասում էր, յուսահատաբար, թէ պէտք ունի կազդուրուելու: Տիկին Ալվարդն ևս պէտք ունի կազդուրուելու:

Ժակը վերցրեց գլխարկը.

—Գնանք նրան տեսնելու: Եկ հետս Մէրանների մօտ:

—Ուրեմն, դու այնտեղ չ'ես բնակւում:

—Ես գերագասում եմ ապրել իմ շրջանի կեդրոնում, իմ նախկին ամուրիի բնակարանում, որ բաց չեմ թողել: Բուժմիլիում ես պէտք է նախագահեմ պարգեւաբաշխութեան. դա էլ մի միջոց է ժողովրդականութիւն ձեռք բերելու: Ես գրել կը տամ իմ քարտուղարին չնորհաւորական նամակներ, որ ինքս կը ստորագրեմ, այն ծնողներին, որոնց երեխաները գալրոյում լաւ թուանշաններ են ստացել:

Լիւսիէնը մտածում էր ոչ առանց ներքին ուրախութեան:

—Նա չի ապրի Աննիի մօտ, արդե՞ք նա դեռ սիրում է

սրան: Կամ գուցէ նրա հիւանդութեան պատճառը հիասթափումն է:

Նրանք գնում էին կողք-կողքի, բայց բաժանուած իրանց մտածածոնքներով: Ժակը մի ձեռքով ղեկավարում էր իր երկանիւր, որով եկել էր նա Մէնթօն: Գիւղից անցնելիս՝ նա հեգնելով ասաց ընկերին.

—Դու էլ շատ բարի պտուղ չես. տակից քաղաքակաշնութեամբ ես զբաղւում: Դու քեզ նշանակել ես տուել քո համայնքի տանուտէր. հը, անպատճառ յաջորդ ընտրութիւնների ժամանակ քո պաշտպանութիւնն կը հայցեն:

—Ներողութիւն, առարկեց Լիւսիէն, ինձ ընտրել են Մէնթօնի մէր և ես զբաղւում եմ ոչ թէ քաղաքականութեամբ, այլ իմ համայնքի ֆինանսներով և խաղաղութեամբ:

—Եւ քո առաջին գործդ եղաւ խլել ինձանից Մէնթօնի գործերը և տալ Բրէնա փաստաբանին:

—Ես կարծում էի որ պարլամենտի պատգամաւորը այլ ևս չի զբաղուի փաստաբանութեամբ:

—Ահ, լուրջ գործերը միշտ պահում են, իսկ չնչինները տալիս են պաշտօնակիցներին:

Յանկանալով պարծենալ իր հին բարեկամի աչքում, նա սկսեց իր գլուխը գովել.

—Ես իմ ժամանակս զուր չը կորցրի այս տարի. կարծեմ նաւակս լաւ ղեկավարեցի:

—Այո, ես այդ իմացայ լրագիրներէից:

—Պարլամենտում արտասանած իմ առաջին ճառերը ուշադրութիւն գրաւեցին. ես այդ կարող եմ ասել առանց հստատանալու: Այդ առաջին ճառերը այն տեսակ էին, որ ինձ չէր կարելի վերջնական կերպով համարել այս կամ այն կուսակցութեան անդամ: Ես այդ մասին շատ էի աշխատել. ինձ ամեն կողմից առաջարկութիւններ են անում, մանաւանդ արմատականները, որոնք վաղ թէ ուշ իրանց ձեռքը կը ձգեն իշխանութիւնը:

—Բայց չէ որ այստեղ դու քեզ ներկայացրիր իբրեւ չափաւոր:

—Ի՞նչ անենք, երբ ես մինիստր կը դառնամ, իմ ազդեցութիւնն կը կշռեն և ոչ կարծիքս: Պարիզում, պարլամենտական աշխարհում, մարդիկ շատ սկեպտիկ են: Ամբիմի վրայ բոցավառ համոզումներ ունեն, բայց ծխարաններում նրանք պաղում են իսկոյն: Այս ինչ աշխոյժ պատգամաւորը, որին երկիրը համարում է իբրեւ արմատական խմբի կամ օպպորտունիստ խմբի զարդը, իսկապէս պատկանում է այն խմբին, որը

մենք ծխատանում անուանում ենք «պոռնկադրական»։ Բազմաթիւ են դրանք և ամեն տեղ վարձւում են։

Ժակը երբէք չէր հրաժարուել ցինիկաբար խօսելու հաճոյքից։ Այդ նրա կամքի միակ թուլութիւնն էր։ Նա իր գերազանցութիւնը այնքան ակնյայտնի էր համարում, որ չէր կեղծում իր գործողութիւններէն ու իր մտածմունքներէն ոչ մինը։ Նա ցոյց էր տալիս իր ոյժը, ինչպէս հրապարակի մի ըմբիշ ցոյց է տալիս հաճոյաբար իր զօրեղ մկանունքը։

— Ես արդէն մի փոքր հոչակ եմ ստացել դատարանի մէջ, իբրեւ փաստաբան, — վերսկսեց նա, շարունակելով իր ներքողը։ — Այստեղ դեռ յաջողութիւն կ'ունենամ։ Վերջապէս, ես տուել եմ «Ֆիգարօ» լրագրին մի շարք ուշադրաւ յօդուածներ իտալիայի տնտեսական վիճակի մասին, որն ես ուսումնասիրել էի իմ հարսանեկան ճանապարհորդութեան ժամանակ։

— Քո հարսանեկան ճանապարհորդութեան ժամանակ։

— Այո, պատասխանեց ժակը, առանց նույն իսկ նկատելու այդ հարցման զարմանքը։ — Ես նրանց հրատարակեցի նորերս բրօշիւով, կցելով մի հետազօտութիւն մեր առևտրական դաշնադրերի մասին։ Երբ պարլամենտը վերսկսէ իր նիստերը, ես կը մասնակցեմ եկամտային հարկի վիճաբանութեան և կը ներկայադնեմ օրէնքի մի նախագիծ՝ արդարադատութեան ծախքերը նուազացնելու համար։ Այդ հարցը ժողովրդական է։ Ժողովուրդը, ի հարկէ, ուրիշ ձևով կը վճարէ, բայց իմ ինչ հոգն է։ Նա ինչքան կամենաս հարկ և տուրք կը վճարէ։

— Հիանալի է այդ սէրը, որ ժողովրդի ներկայացուցիչները ունեն նրա համար։

— Ահ, ես անօգուտ զգայումները չեմ սիրում։

— Այո, ճիշտ է, դու միայն քո հաճոյքիդ համար մի բան կ'անես։

— Կեանքը տանելի է միայն այն ժամանակ, երբ սաստիկ յուզալից է։ Պէտք է լինել այն մեծ հնօցների նման, որոնք միշտ վառուած են միտում։ Պէտք է գործել՝ զգալու համար որ ապրում ես։ Ապագան բռնաբարողը մեր կամքն է։

— Իսկ ես, ինձ հաճելի է միայն անցեալը։ Մեր կեանքում ինչ որ կայ, անցեալ է...

Այս խօսակցութիւնը տարել էր նրանց մինչեւ Մէրանների վիլլայի դուռը։ Ընտանիքը հաւաքուած էր սրահում և պարոն տաիկին Ֆերրէդին այցելութեան էին եկել։ Լիւսիէնը նկատեց այն սառն ընդունելութիւնը, որ արին ժակին։ Նա նախազգում էր տխուր գաղտնիքը։ Աննին, սպիտակ և անտարբեր, թոյլ տուեց ամուսնուն համբուրել իր ճակատը։ Ժաննին չէր թաղցը-

նում իր հակակրօններն: Ֆերրէզիներն անգամ նեղուած էին զգում իրանց. միայն տիկին Մէրանը մի քիչ ուրախ գէմք ցոյց տուեց: Ժակի տեղ մի ուրիշը կը շփոթուէր, բայց նա ոչ մի կարեւորութիւն չէր տալիս ընտանեկան տեսարաններին և չէր կասկածում ամենեւին թէ ինչ փոփոխութիւններ է առաջացրել այդ խաղաղ կեանքի մէջ:

— Դուք վաղուց էք վերադարձել Տալուար, հարցրեց նա իտալացի կոմսին, որի կնոջ դեռ ութ օր առաջ էր տեսել Պարիզում:

Սակայն խօսակցութիւնը շատ սառն էր անցնում: Լիւսիէնը տեսաւ Աննիի ողորհչ նայուածքը՝ նա սկսեց խօսել շոտայ շոտայ: Արգեօք այդ էր հայցում Աննին:

— Ես ապահով եմ որ դուք չը գիտէք ինչ է կատարուում Մէնթօնում: Մի գեղջուկ յեղափոխում է մեր գիւղը. նա մի տեսակ թափառական հրէայ է որ կրում է իր պարկի մէջ համալսարհային երջանկութեան դաղտնիքը: Փափագ չունէք լսելու նրան: Ասում են որ նա մեր պատգամաւորից աւելի լաւ է խօսում: Ես գնում եմ այս երեկոյ այն շտեմարանը, ուր նա կատարում է իր դասախօսութիւնները:

— Ոհ, հայր, գնանք ամենքս այնտեղ. հարցրեց Ժաննին պ. Մէրանին, և նրա պայծառ աչքերը յառեցին յամառութեամբ Լիւսիէնի վրայ:

— Նզանակը շատ գեղեցիկ է, աւելացրեց Աննին: Գիշերը տաք կը լինի. ես կարող եմ գալ ձեզ հետ:

Պ. Ֆերրէզին, միշտ ճոռոմարան, իր հաւանութիւնը տուեց, ասելով.

— Ստրուկներին բաղկացած ձեր ժողովուրդը խորտակում է իր շղթաները միայն խօսքերով: Սակայն ես կը դամ լսելու այդ տրեխաւոր գիւղացու շաղփախիւնները:

— Ո՞ր ժամին պէտք է ուղարկել կառքը քո ետեւից, հարցրեց կոմսուհին:

Եւ Լիւսիէնը ասաց Ժակին.

— Իսկ դու գալիս ես մեզ հետ:

— Ահ, ոչ. ժողովուրդը շահեկան է ինձ համար միայն. երբ նա քուէարկում է:

— Ուրեմն, եզրակացրեց տիկին Մէրանը, ընդգծելով ինչ որ չէր կամենում անել, տիկին Ֆերրէզին չէ գնում այնտեղ, պ. Նլվարը նոյնպէս չէ գնում: Երբ է արարողութիւնը:

— Ժամը ութին, կարծեմ, պատասխանեց Լ. Հալանդը:

— Շատ լաւ, ասաց տանտիրուհին, ուրեմն այստեղ կը ճաչէք. ժամը ութին կը գնաք ձեր թատրոնը: Ժակը կը գնայ

իր երկանիւով, իսկ կոմսուհին կը մեկնէի կառքով Տալուար, եթէ սակայն չը ցանկանայ այստեղ սպասել կոմսի վերադարձին:

—Շնորհակալ եմ, տիկին, ասաց իտալուհին, ես չատ յոգնած եմ այս երեկոյ, ես աւելի լաւ եմ համարում տուն մեկնել և թողնել ձեզ պ. Ֆերրէզիին: Պ. Ալվար, կամենում էք տեսնել լծուած ք կառքը: Պէտք է ձին մի քիչ հանգստանայ Տալուարում և ապա գնայ բերելու ամուսնուս:

Եւ թեքուելով դէպի ամուսինը.

—Ո՞ր ժամին կը վերադառնաք:

—Չը գիտեմ. երեւի, ժամը տասնեմէկին:

Երբ Ալվարը ճանապարհ էր գցում կոմսուհուն, սա արագ չըջնջեց նրան.

—Այս երեկոյ, ժամը ութ և կէսին, ինձ մօտ: Ոչ մի վտանգ չը կայ. ծառաները հեռացրուած կը լինեն, իսկ դայեակս անձնուէր է ինձ:

Ժակը հաւանութեան նշան արեց...

Փոխ-տանուտէր Ժօլին առաջնորդեց փոքր խումբը՝ Վօփընէին լսելու Յուլիսի պարզընկայ գիշեր էր. լուսինը դեռ չէր երեւայել սարի վրայից. բայց սպիտակ լոյսեր ընկել էին արդէն ճանապարհների և դաշտերի վրայ և աւետում էին նրա երեւումը: Աննին և Ժաննին գլխանոցներ և շալեր էին վերցրել. նրանց դէմքից միայն աչքերն էին տեսնուում: Լիւսիէնը նրանց հետ գնալով, զուարճացնում էր նրանց զանազան խօսակցութիւնով: Մի քիչ ետեւից գալիս էր կոմս Ֆերրէզին, փաթաթուած իր վերարկուի մէջ, չը նայելով տաք քամուն, և խօսում էր պ. Մէրանի հետ Կազերիօ Սանտոյի մասին, այն թշուառականի, որ սպանել էր նախագահ Կարնօյին և որին պէտք է դատէին Լիօնում: Պ. Մէրանը չէր խօսում, վրդովուած տիկին Ֆերրէզիի և Ալվարի յանդգնութիւնից, որոնք, ինչպէս երեւում է, ժամադիր էին եղել նրա մօտ: Նա չէր յայտնել իր կնոջ Աննիի տխրութեան պատճառը, ճանաչելով նրա անտարբերութիւնը դէպի դժբախտութիւնը, և մտածում էր նախադգուշացնել նրան այդպիսի դիպուածի առաջն առնելու համար: Նրանք մտան շտեմարանը և մեկնուեցին անուշահոտ խոտի վրայ: Վատ կպցրուած տախտակների միջով նրանք նկատում էին երկնքի կտորներ, ուր ճօճում էին աստղերը:

—Ահա նա, ասաց փոխ-տանուտէրը, նստած Հալանդի մօտ:

Վօփընէին երեւաց իր հետեւորդ խմբով: Նա բռնած ունէր մի լապտեր, որ լուսաւորում էր երեսը ընդամիջումներով, իր արած շարժողութիւնների համաձայն: Նա մի փոքր վտիտ և

Ղզային մարդ էր, ճգնաւորական դէմքով, որ քամուց և արեղակից բրօնզի գոյն էր ստացել: Մի սեւ թաղիքէ ջարդուած դլխարկ ունէր դլխին, որ ստուեր էր գցում ճակատի վրայ և ծակծկուած հնացած շորեր ունէր հագին: Նա ճառախօսուած էր մտնելիս: Նրա խօսքը, որ հնչում էր պարզ, մի քիչ միակերպ, ոչ շատ արագ, ոչ շատ ծանր, շատ լաւ հասկացւում էր: Նրա ետեւից գալիս էին մի ամբողջ խումբ կանանց և երեխաների, — վերջապէս տղամարդիկ, աւելի քիչ թուով: Մի քանիսն նոյնպէս լապտերներ ունէին, նրանց լոյսը տեղ տեղ ընկնում էր յարդի և խոտի դէղերի վրայ և արտադրում էր փանտաստիկական շողողումներ ձեղունի գերանների վրայ:

Վօժընիէն հանեց գլխարկը: Գիտնին զրած լապտերների աղօտ լոյսը ընկաւ նրա դէմքի վրայ: Նա ճաղաւտ էր: Նրա մեծ պապղուն ճակատը, նրա մի քիչ թաց աչքերը, որ նայում էին անորոշ և մեղմ, որպէս թէ միշտ մի բարի երազի էին հետեւում. նրա ալիսաւն մօրուքը, երկար և վատ խուզած, նմանեցրնում էին նրան ծանրահոգ առաքելի և տալիս էին նրա դէմքին մի շինական մարգարէի լրջախոհ գեղեցկութիւնը:

— Մեկնուենք հանդարտ այտուղ, սկսեց նա, և ես կը պատմեմ ձեզ իմ այցելութիւնս Վիկտօր Հիւգօին:

— Իր այցելութիւնը Վիկտօր Հիւգօին! մրմնջաց Լիւսիէնը:

— Նա զառանցող է, ասաց պ. Ֆերրէզին:

— Ինչո՞ւ, առարկեց պ. Մէրանը. նա կարող է դնացած լինել մեծ մարդի մօտ յարգարելու մոլանների չնորհքով մաշուած մի որեւէ բազմոց:

Գիտնի վրայ յարդ փռեցին և նստոտեցին: Բազմաթիւ ձայներ միաժամանակ խօսում էին:

— Մի ասա տեսնեմ, ինչ մարդ է այդ Վիկտօր Հիւգօն:

— Քեզ ասում եմ որ ես տեսել եմ նրա պատկերը լրագրում, երբ նա մեռաւ: Նոյն իսկ նա կայսերաւայել թաղումն ունեցաւ. այդ շատ վաղուց էր:

— Նա մի սենատոր է:

Ապա բոլոր ձայները լռեցին, երբ Վօժընիէն սկսեց.

— Այո, մի տղամարդ էր նա, Վիկտօր Հիւգօն: Նրա պէս մարդիկ հաղուազիւտ են այսօր: Նա սիրում էր փոքրիկներին, աղատութիւնը, Ֆրանսիան: Նա մի սիրտ ունէր բոլոր զրօքախտութիւնների համար. նա խեղճ մարդկանց պաշտպան էր: Ես, որ պատել եմ աշխարհիս շատ կողմերը, ես իմացել եմ շատ բաներ, որ դուք չը գիտէք, ես տեսել եմ հզօր մարդկանց. պ. զը-Լէսսէպսին, որ բնակում էր Եգիպտոսում ինձ հետ, որովհետեւ ես աշխատել եմ նրա ջրանցքի վրայ. Գամբէտ-

տային, որ հաստ էր և լաւ խօսում էր,—պատերազմի ժամանակ նա փորձեց ծեծել պրուսացիներին, որոնք ոչինչ չէին ուղղում իմանալ.—Գարիբալդին, որ եկաւ մեզ օգնելու. Փօլը-ֆօրին, և նախագահ Կարնօյին, որին նորերս սպանեցին Լիօնում: Բայց բոլոր այդ պարոնները Վիկտոր Հիւզօյի մատը չարժեն, որովհետեւ Վիկտոր Հիւզօն ամենքի հայրն էր: Նա գրի է անցրել այնպիսի պատմութիւններ, որ կը պատմեմ ձեզ և որոնք ձեր սրտերը կրծքի մէջ թռթռցնել կը տան: Դուք շատ բան չը գիտէք. գիւղում ոչինչ չեն կարգում և այդ հասկանալի է: Պէտք է հողը հերկել և, բացի դրանից, կարգալու ճաշակ չը կայ: Թշուառները, ահա մի գիրը, ուր տեսնուում է որ աղքատները, որոնց վատ են համարում կամ բանտն են ձգում, աւելի են կշռում Աստծու. կշռում քան խոշոր կալուածատէրերը, որոնք դաշտեր ունին ու եկամուտներ և որոնց մարդիկ ողջունում են դիւարկներն վեր առնելով: Այդ ձեզ զարմացնում է, չէ: Իսկ Րիւ-դը-Բլազը: Դա մի ծառայի պատմութիւն է: Նա այնպիսի խօսքեր է ասում որ մինիստրները քիչ է մնում խեղդուեն, և Սպանիայի թագուհին—սրովհետեւ անբըր որատահում է Սպանիայում—համբուրում է նրան չնորհակալութիւն յայտնելով իր երկիրը սիրելուն համար: Ես տեսել եմ այդ խաղալիս մի երեկոյ, երբ մի մեքենագէտ տուել էր ինձ իր տեղը, մի բազկաթոռ, որ նրան տուել էր իր ծանօթուհին, որ սպասուհի էր մի տիկնայ, որն թատրօնի կատարչի բարեկամուհին էր:

Բայց վերջ չի լինի եթէ ես ձեզ պատմեմ բոլոր գէպերը. աւելի լաւ է խօսեմ ձեզ Վիկտոր Հիւզօյին արած իմ այցելութեան մասին: Ամենից առաջ նա յանկաջաւ Հանրապետութիւն, շատ ժամանակ, գրեթէ յիսուն տարի սրանից առաջ. և երբ տեսաւ, որ Ֆրանսիայի շինքին են ուղղում փաթաթել մի կայսր, եղբայրութեան և ազատութեան տեղ, նա բարկութիւնից կասկածաբար կտրեց և գնաց մի կղզի, ուր անգլիացիները ունեն ծովում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Նապօլէօնը,—իսկականը, նա, որ նուաճեց ամբողջ երկիրը: Բայց երբ պրուսացիները մտան Ֆրանսիա, նա վերադարձաւ Պարիզ մեզ պաշտպանելու և ժողովուրդը ուղեց որ նա իր առաջին երեսփոխանն լինի: Ես նրան տեսայ պատերազմից մի քանի տարի յետոյ. ես, որ ձեզ հետ խօսում եմ: Ձեզ կը բացատրեմ թէ ինչպէս եղաւ այդ,

Ազգային մի ժողով էին նշանակել, որ առաջ Բօրգօ քաղաքումն էր, ապա հաստատուել էր Վէրսալում, Պարիզի մօտ: Այստեղ գտնուող հասակաւոր մարդիկ պէտք է յիշեն: Այդ ժամանակուայ երեսփոխանները բնաւ չէին աշխատում բանուոր-

ների համար: Այժմեանները ձեռացնում են որ իբր աշխատում են, բայց ծիծաղում են մեզ վրայ: Բանուորը այնպէս է, որ պէտք է զբաղուեն նրանով, այլապէս նա դժգոհ է: Դուք զիւղացիներդ աւելի բախտաւոր էք բանուորներից: Եւ այդ կարող եմ ասել. ես վարել եմ հողը իմ հաշուին, շատ ժամանակ առաջ, բայց ես աշխատել եմ և ուրիշների համար: Աւելի լաւ է մարդ իր համար աշխատէ քան՝ ուրիշների, աւելի լաւ է մարդ իր յարդի վրայ պառկէ քնելու քան՝ օտարի տանիքի տակ: Եւ այդ չեմ ասում իբրեւ պահատ. ինձ համար ախտեղ շատ լաւ է անցնում: Ապագայում, երբ բոլոր մարդիկ եղբայրներ կը լինեն և ամեն բան կը պատկանի ամենքին, ամեն մարդ բախտաւոր կը լինի այնպէս՝ որ կարծես կալուածատէր է: Բայց առ այժմ դեռ այդ աստիճանին չենք հասել:

Եւ հասնելով կօլլեկտիվիստ վարդապետութեան այդ կէտին նա կանգ առաւ Լիւսիէնը մտածում էր:

—Պէտք է զրուցեմ այս մարդի հետ, այս զիւղացիների հետ և լայնատրեմ նրանց ընկերվարական կեանքը: Եւ պ. Սէրանը, թեքուելով դէպ նրան, ասաց կամացուկ.

—Նա արդէն մոռացաւ Վիկտոր Հիւգօին:

Վօթընիէն շարունակեց.

—Մարդիկ պարտաւոր են ամենքը միմեանց սիրել: Բայց բաւական է... Արդ, բանուորները իրանք մտածում էին իրանց համար, քանի որ երեսփոխանները տեղիներից չէին շարժուում: Կաղմել էին մի մեծ ժողով, որ կոչում էին պրօլետարիատի կօնգրէս: Դրան պէտք է ներկայացնէին իրենց դանդառները բոլոր նրանք, որոնք օրուայ հացը վաստակելու կարօտ են: Որոշեցին, որ պէտք է գնալ խօսել աղգային ժողովի հետ և երեք անգամից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին—դաշնամուրի մի գործակատար, մի կօշիակար և ձեր խոնարհ ծառան: Այո, եւ ունեցել եմ սքանչելի պատիւը ընտրուած լինելու Պարիզի ժողովրդից, և ես պէտք է պաշտպանէի մեր դատը: Եւ աշխատում էի այդ ժամանակ մեծ գործարաններում, աւելի մեծ քան ձեր գիւղը և մանաւանդ աւելի բազմամարդ: Կառավարութեան մօտ գնալուց առաջ, մինք երեքս որոշեցինք մեզ հետ վեր առնել մի մեծ երեսփոխան, որ պաշտպանէ մեզ, որովհետև մենք մի քիչ ամաչկոտ էինք և քաշուող, հասկանում էք:

—Հիւգօ հայրիկին վեր առնէնք, տոռաբակեցի ես:

—Շատ լաւ, ասացին ընկերներս:

Եւ մենք գնացինք Վիկտոր Հիւգօի մօտ:

Մենք գիտէինք, որ նա մեզ սիրում է. ահա մենք հասանք նրա տունը. դուռը բացուեց և մեզ թողեցին կանգնած դռան առաջ: Պարզ է, մեր ձեւերը կրթուած և հարուստ մարդկանց ձեւեր չէին, և մեր երեսները վրայ չէր կարգացւում թէ մենք Ֆրանսիայի բանուորների ներկայացուցիչներն ենք:

Մի ջահիլ և խիստ ղեղեցիկ կին եկաւ մեզ մօտ.

— Ի՞նչ էք կամենում, հարցրեց մեզ:

— Եկել ենք տեսնելու վարպետին, պատասխանեցի ես քաղաքավարութեամբ:

— Վարպետը չէ կարող ընդունել ձեզ այսօր:

Գրպանումս մի կտոր թուղթ ունէի. ես դրեցի նրա վրայ այս խօսքերը Ֆրանսիացի պօլեւարները և թուղթը տալով տիկնոջ, ասացի.

— Հաճեցէք, բարի տիկին, յանձնել նրան այս թուղթը.

Մի վայրկեանից յետոյ մի ծառայ եկաւ և տարաւ մեզ մի մեծ սենեակ, բաղմամբիւ լուսամուտներով, որոնց միջով արեւը առատութեամբ ներս էր մտնում: Մեզ այդտեղ նստեցրին. մենք սպասեցինք երկար:

— Կը գայ, ասաց մինը:

— Չի գայ, ասաց երկրորդը:

— Վերջապէս դուռը բացուեց և վարպետը մօտեցաւ մեզ ձեռները պարզած: Հէ՞նց հիմա էլ աչքիս առաջին է: Նա մեծ չէր, բայց դարձեալ մեծ էր երեւում իր գեղեցիկ ձերմակ մաշտերով և օրհնութիւն տուող քահանայի կերպարանքով: Եւ տեսնելով իմ առաջ փոքրերի հայրիկին, մեծ հայրենասէրին, թըշուառների փրկութեան համար աշխատողին, ես ամբողջ մարմնովս դողացի և թուքս ցամաքեց բերանումս: Ես կամեցայ մի բան ասել, բայց խօսքերը դուրս չէին գալիս.

— Վարպետ, ասացի ես նրան, ես... ես չեմ կարող... խօսել... յուզմունքը...

Նա խրախուսեց ինձ բարութեամբ:

— Ես ձեզ հասկանում եմ, բարեկամս, հասկանում եմ: Մի յուզուէք, միթէ ես մարդ չեմ: Սէրը միացնում է ոյժը և տկարութիւնը, Ֆրանսիայի պօլեւտարներ, ես ձեզ հետ եմ:

Տեսնելով մեծ մարդին այդպէս պարզ և բարի, լեզուս բացուեց. եւ ես ասացի նրան որ մոռանում են մեզ՝ բանուորներին: Եւ երբ կամեցայ սկզբից բացատրել մեր պահանջների էութիւնը նա բռնեց թեւիցս և ասաց.

— Շատ լաւ, քաջ տղա: Դուք երեքդ էլ մի մի կտոր հաց կ'ուտէք ինձ հետ: Սեղանի վրայ մենք աւելի լաւ կը խօսենք պօլեւտարիատի մասին: Իմ սիրտս նուիրուած է բոլոր

տանջուողներին. ևս կղքայրական ժպիտ ևս ուղարկում թշուառներին. իմ գուլթա անհուն է ինչպէս երկիրը և ինչպէս երկինքը...

Նա դեռ շատ մեծ խօսքեր էր կամենում ասել մեզ. մենք նրան լսում էինք, ինչպէս մարդ կարող է լսել իր մեռնող հօրը. բայց այդ միջոցին դուռը ճանկոտեցին և լսուեց երեխաների ծիծաղը: Ես տեսայ որ վարպետի դէմքը լուսաւորուեց ինչպէս դաշտերը՝ արշալոյսը ծագելիս: Նա ժպտաց և ասաց մեզ.

— Դուք Ֆրանսիան էք. ևս այժմ ձեզ ցոյց կը տամ Ֆրանսիայի սպազան:

Նա բայեց դուռը և երկու փոքրիկներ, մի մանչիկ և մի աղջիկ, ծաղկեալ գարնան նման, իրար ձեռքից բռնած, ներս վազեցին: Նա աղջկան մատով ցոյց տուեց ինձ և նրան ասաց.

— Ժաննի, տեսնում ես այս մարդուն որ այնտեղ նստած է, նա է Ֆրանսիան. գնա համբուրիր նրան:

Եւ փոքրիկը վազեց դէպ ինձ որ անշարժ նստել էի արձանի նման: Նա մազլեցեց ծնկներին վրայ, ձեռները ձգեց վզովս, լաւ նայեց ինձ և կամացուկ փշեց երեսին.

— Ուրեմն դու ես Ֆրանսիան, ճիշտ է: Դէ լաւ, բայց նա սիրուն չէ, ինչու մեծ-հայրիկը ուզում է որ քեզ համբուրեմ:

Այնուամենայնիւ նա համբուրեց ինձ: Եւ Վիկտոր Հիւգօն ինձ ասաց ձեռացի մի մեծ շարժումով.

— Նա մի արշալոյս է, իսկ ևս արեւամուտ: Տեսնում էք ինչ գեղեցիկ խօսքեր: Ահա ինչպէս Ֆրանսիայի փառքը ընդունեց մեզ, հասարակ բանուորներին: Դրանից էլ աւելի եղբայրսիրութիւն կարող է լինել: Ծիշան ասած, մենք մեր գործերի մասին այլ եւս չը խօսեցինք, բայց մենք դուրս եկանք այնտեղից բոլորովին հպարտ և սրտերնիս բոլորովին ջերմ: Այժմ ևս ձեզ կը պատմեմ Թեուառները...

Այդ րոպէին պ. Ֆերրէզին, որ լսում էր ագահաբար, յենուած մի արմնկի վրայ, յետ գլորուեց խոր հառաչներ արձակելով, որոնք շուտով խեղդուեցին: Լիւսիէնը՝ ապշած, թեքուեց նրա վրայ: Լուսնի լոյսը մտնում էր տախտակների մեծ ձեղքերով. կոմսի դէմքը երեւաց գունատ և անշարժ, ինչպէս մի մեռել:

— Ի՞նչ ունէք, հարցրեց երիտասարդը բռնելով նրա պաղ ձեռքը:

Բայց պ. Ֆերրէզին չէր շարժւում: Աննին և Ժաննին վախեցան: Պ. Մէրանը օգնեց Լիւսիէնին իջնելու սառած մար-

մինը, սիրտը հազիւ էր խփում: Վօժընիէն ընդհատեց իր պատմութիւնը. լապտերները մօտեցրին:

— Ճգնաժամ է, ասաց պ. Մէրանը, որ ճանաչում էր կրծքի անգիւնի նշանները, որով Աննին եւս հարուածուած էր:

Նա գիտէր որ կոմսն եւս իր ազնկայ հիւանդութիւնն ունի և տեսարանը սաստկացնում էր նրա հայրական կսկիծը ու երկիւղները:

Իսկոյն մի պատգարակ դրստեցին և հիւանդին տեղափոխեցին Կաղամախների վիլլան: Լուսինը, արդէն բարձրացած երկնակամարի վրայ, շեշտում էր տխրալի հետեւակախումբը: Տիկին Մէրանը, առանց որեւէ անհանգստութիւն զգալու, պատրաստել տուեց մի սենեակ և մարդ ուղարկեց զօքտօր Բալօյի ետեւից:

— Ուշագնացութիւն է, մի թեթեւ ուշագնացութիւն, ասում էր նա ինքն իրան, տնտղելով իր գեղարանական արկղիկը, որ նա նկատում էր իբրեւ մի թալիսման մահուան դէմ:

Իսկ Աննին, զգացուած, մտածելով նրա վաղահաս վախճանի մասին, մոռանալով իր սիրոյ ունյիւղը, խնդրեց Լիւսիէն Հալանդին գնալ ազդարարել տիկին Ֆերրէզին իր ամուսնու յանկարծական հիւանդութիւնը:

IV

Ֆերրէզիները վիլլան, Տալուարում, շինուած էր մի բլրակի գառիվայրին: Կոմսուհու սենեակը նստում էր պարտիզի վրայ տափաստանից և նրա առաջ տարածուած էր լիճը: Նա կարծես շինուած էր զուարճութեան համար՝ ծաղիկների անուշաբույրութեան և այն սքանչելի տեսքի պատճառով, որ ցոյց էր տալիս ապակեզարդ պատշգամբը:

Արդէն, իր ամուսնու կարճատև բացակայութիւնների ընթացքում, տիկին Ֆերրէզին ընդունել էր այդ տեղ իր տարօրէն ծունկն, չը նայելով այն վտանգին, որից նա սոսկում էր և որից ժակը քիչ էր վախենում, վստահելով իր աստղին և ամուսնութեւն անբացատրելի, բայց կասկածելի ցաւազարութեան:

Այդ երեկոյեան նա պահանջել էր ժակից որ լուսամուտը ամբողջովին բաց մնայ և միայն լուսնի փայլը լուսաւորէ նըրանց: Մի խորհրդաւոր շող սահում էր թեթեւակի նրա դէմքի վրայ և տալիս էր նրա ուսերին մարդարտի պարզ և յղկուած թափանցկութիւն: Գիշերային քամին, ջերմաշունչ և հոտաւէտ, գգուած էր նրան շրթունքների մեղմութեամբ:

Ալվարը արդէն կապում էր փողկապը լուսաւոր գունատ

երկնքին նման հայելու առաջ, երբ պառաւ դայեակը խփեց դռան և մըմնջաց.

— Տիկին, տիկին, պարոնն է...

— Թող սպասի, սաաց ժակը առանց կորցնելու. անդորրութիւնը:

Վատնզը կրկնապատկում էր նրա յանդգնութիւնը: Նա մի ակնարկով տեսաւ որ սենեակը միայն մի ելք ունէր և վեր տռնելով իր վերարկուն, նա ուղղուեց դէպի լուսամուտը՝ այդ տեղից պորտէզը ցատկելու, երբ շնչասպառ դայեակը կարողացաւ աւարտել խօսքը.

— ... Պարոն Հալանդն է եկել մի վատ լուրի համար:

— Լիւսիէնն է: Ես ինքս կը բանամ նրա դուռը, սաաց զարձեակ ժակը:

Եւ առանց հոգս անելու իր սիրուհու մասին, որը, առաջին կողը լսելով, համբ վախից, դիք նստել էր անկողնում առանց նոյն իսկ հագնուելու, իր դրութեան ցինիզմով, նա ներս մտցրեց երիտասարդին սիրահարական սենեակը:

Դայեակը տակ էր Լիւսիէին թէ տիկինը պառկած է, բայց ինքն իմաց կը տայ նրան և անշուշտ տիկինը վեր կը կենայ և կը դայ որանը նրան տեսնելու: Երբ Լիւսիէնը մտնում էր սրահը, նա զարմացաւ լսելով ժակի ձայնը, որ կանչում էր իրան:

— Ի՞նչ է պատահել, հարցրեց այս վերջինը.

Եւ աւելի կամաց ձայնով.

— Իտալացին մեռել է:

Դռան չէմքից, որ Լիւսիէնը անցնել չէր վստահանում, նա տեսնում էր կիսաստուերի մէջ տիկին Ֆերրէզին բոլորովին սառած, վարսերը թափթըփած և չապիկը ընկած ոտները. բայց թողնելով կլորակ ուսը, որ փայլում էր օպալի շողով:

— Մտի՛ր, կրկնեց հրամայողաբար ժակը:

— Ներեցէք, տիկին, ներումն ինդրեց Լիւսիէնը. Եւ առանց քաշուելու, զրեթէ տրհամարհանքով, ընտելանալով այդ տարօրինակ արկածի հեգնութեան, նա յարեց.

— Ես եկայ հանգստացնելու ձեզ պ. Ֆերրէզիի բայտկայութեան մասին: Նա ուշագնացութիւն ունեցաւ. արդէն սթափում է. նա կը հանգստանայ կաղամախների վիլլայում և վաղը նրան կը բերեն ձեզ մօտ:

Պատրաստ զրամայի, նրա սև աչքերը փայլատակում էին տրադիկական սարսափ և նա առանց ամօթխածութեան գոչեց, կարծես իր անառակութիւնը աւելի մերկացնելու համար.

—Նա մեռնում էր, իսկ մենք այստեղ սիրով էինք դբաղ-
ուած:

Պէտք եղաւ որ Լիւսիէնը երգուէ նրա սուրբ Ֆրանսուայի
արձանիկի վրայ, որ բուխարու ներողամիտ զարդարանքն էր
կազմում, թէ իր ամուսինը կենդանի է:

—Ես կամենում եմ գնալ տեսնել նրան, ասաց նա:

Եւ, չը նայելով ժակի տրտունջներին, որ ամբողջ այդ
տեսարանը անօգուտ և ծիծաղելի էր համարում, նա դուրս ա-
րեց երկու երիտասարդներին և հագնուեց:

Սրահում, ժակը, առանց խղճահարութեան, բացատրում
էր Լիւսիէնին ինչ որ ինքն անուանում էր մի ֆանտազիա, որ
տարօրինակ կերպով երկար տեւում է.

—Այո, կոմսուհին դեռ պոկ չէ գալիս ինձնից: Դու ինքդ
աչքովդ տեսար որքան գեղեցիկ է նա: Բայց գրեթէ մութ էր.
Եթէ լոյսով տեսնէիր!...

Լիւսիէնը մի այնպիսի շարժումն արեց, որ նշանակում
էր. «ինձ ինչ»: Նա տանջւում էր Աննիի տեղ այդ ամօթալի
դաւաճանութեան համար: Նրա զգայաշարժ կարեկցութիւնը
դէպի փխրուն լքեալը աւելի աճում էր: Սակայն նա չը յիշեցը-
րեց ժակին իր երգումը, իսկ սա չը կամենալով մեղադրուել
թուլութեան մէջ, բութ անտարբերութիւն էր ցոյց տալիս, թէ և
շարունակ մատնացոյց էր լինում իտալուհու հմայքի վրայ:

Այն միջոցին, երբ տիկին Ֆերրէզին մտաւ սրահը կոճկե-
լով իր զգեստի վրայ մի վերարկու, որի մռայլ գոյնը դիտմամբ
յարմարեցրուած էր տիրալի տեսարանի, մի կողք կանգ առաւ
վիլլայի դռան առաջ: Սրահը փողոցի վրայ էր ընկնում: Լիւ-
սիէնը բացեց փեղկերը և յանկարծ նա յետ հրեց իր ընկերին,
որ կամենում էր գլուխը դուրս բերել լուսամտից:

—Թագնուիր. նրան են բերում:

—Մեռել է, շնչաց ժակը:

Եւ աւելացրեց.

—Ոհ, գիտես, նա ամեն բանի տեղեակ է:

Լիւսիէնը տեսաւ պ. Ֆերրէզին լանդօից հանելը: Մեռ-
նողը աչքերը մեծ մեծ բացել էր. լուսինը լուսաւորում էր
նրա գունատ դէմքը և նրա վտիտ մատները, որ բռնել էին
սեւ շալից:

—Շուտ դուրս եկ պարտիզով, ասաց երիտասարդը ժակին,
որ չէր շտապում:

Վերջինս վերջապէս դուրս գնաց:

Արդէն զանգը խփում էին և տիկին Ֆերրէզին, տեսնե-
լով իր սիրականի անհետանալը, ինքն անձամբ բացեց դուռը

տխուր խմբի առաջ՝ Երկու սպասաւոր բերում էին կոմսին և պ. Մէրանը հետեւում էր նրանց, Նա ընդունեց նրանց ողբաձայն աղաղակներով և մեղօղբամական շարժումներով: Մի սքանչելի արագութեամբ նա կարողանում էր սիրունու ոգեւորութիւնից անցնել ամուսնու յուսահատութեան: Նրա յուզմունքը անկեղծ էր այդ ժամին, նա յանդիմանում էր իրան իր մեղքի համար այնպիսի սաստկութեամբ, որի անյողական և արուեստական բնաւորութիւնն ինքն անգամ չէր կասկածում:

Մի զուգահեռութեամբ, որ պատահմունքի հեգնութիւնն կարելի է համարել, հիւանդին դրին այն անկողնու վրայ, ուր քիչ առաջ պառկած էր կոմսուհին և շտապով ծածկել էր: Լիս-սիէնը նկատեց այդ և մրմնջաց.

— Մահը ընդունում է սիրոյ սաւանները:

Պ. Մէրանը բացատրում էր տիկին Ֆերրէզիին իր ամուսնու յանկարծական ճգնաժամը և հիւանդութեան ծանրութիւնը: Հիւանդը, յենուած բարձերին, թափառեցնում էր իր շուրջը իր պղտոր նայուածքը լի մռայլ խորհրդով, իր ջղոտ ձեռներով նա յետ էր մղում և յետ բերում մեքենայաւոր վերմակը, որ ձգել էին մարմնի վրայ: Յանկարծ նրա աչքերը, ուր ծփում էր ինչ որ սոսկալի մտածմունք, կանգ առան իր կնոջ վրայ. մի անակնկալ շարժումով, նա դիք նստեց անկողնում և, ցոյց տալով դուռը մատով, ասաց իր խուլ ձայնով.

— Կորիւր այստեղից:

Լէօնորան ծածկեց զուխը ձեռներով և, կրաւորապէս դուրս եկաւ հեծկտալով: Պ. Մէրանը կարեկցաբար նրա մօտ գնաց, Երբ Լիւսիէնը, որ հետեւել էր նրան նայուածքով, վերադարձաւ մեռնողի մօտ, նա գտաւ այդ դիակայած դէմքի վրայ մի տեսակ ժպիտ և նա լսեց այս օտարոտի խօսքերը, որ մեռնողը արտասանեց պարզութեամբ և քաղաքավարի.

— Ես յաւուր եմ տեսնում, սիրելի պարոն, որ դուք հետաքրքրւում էք մի բնաղդային և կոպիտ ամբոխի ինքնակամ շարժումներով: Ճանաչեցէք արհամարհանքի առաքելութիւնը: Գործ դրէք առանց խղճահարուելու այն ազդեցութիւնը, որ տալիս է հարստութիւնը կամ իմացականութիւնը այդ վախկոտ բարբարոսների վրայ որ կազմում են թիւ և ոչ ոյժ: Մենք քաղաքակրթութիւն չունենք, այլ միայն նրա անունը, մի տեսակ ծաղրալի զգեստներ: Հաստատուելով իրանց բարբարոսութեան մէջ, որ չընկալւում են միայն յարմարութիւններով, մարդիկ կուռն են միշտ մի կտոր ոսկու կամ մի կնոջ համար: Ես աղերսում եմ ձեզ, պարոն Հալանդ, թողէք նրանց զբաղուեն իրանց տխուր զուարճութիւններով:

Նա դադարեց խօսելու: Նրա խոսքոտ ձայնը վերջին վանկերին խեղդուեց, նա ահագին ջանք էր գործ դրել հանգիստ չնորհքով այդ տարբերութիւնը արտասանելու համար:

— Հանգստացէք, ասաց Լիւսիէնը, մի խօսէք: Ձեք տեսնում որ խօսելը ձեզ յոգնեցնում է: Ձեր բժիշկը այժմ կը գայ:

Կրիզիսը վերսկսեց աւելի ուժգնութեամբ: Մեռնողի ճակատի վրայ քրտինքի կաթիլներ երեւացին: Նա չնչասպառ էր լինում այն աներևոյթ երկաթէ ձեռքի տակ, որ ձմրում էր նրա կուրծքը և կարծես կրծքի խոռոչը ուղղում էր տափակեցնի ողնաշարի հետ:

Պ. Մէրանը երեւաց չէմքի վրայ և, տեսնելով հիւանդութեան սաստկանալը, իսկոյն դուրս եկաւ, որպէս զի շտպեցնի բժշկի գալը: Դռան առաջ, տիկին ֆերրէզին, յենուած պատին, լալիս էր. իմանալով վատ լուրը, նա վաղեց դէպի սանդուխները, գոռալով.

— Սոստովանութիւն, մի քահանայ, չուտ, մի քահանայ: Սենեակում, հիւանդը ուժասպառ բաց էր թողել զլուսը բարձի վրայ: Նա զգում էր որ կեանքը փախչում է և մոռանում էր զարդարել իր վերջին վայրկեանները փրկստփայտկան անդորրութեամբ: Մահուան անձկութիւնը բռնել էր արդէն նրա սարսափով լի աչքերը, ուր յղանում էր վերջապէս նրա մութ, թոյլ և բիրտ հոգին:

Պ. Մէրանը մտաւ բժշկի հետ: Մի քանի վայրկեան յետոյ տ. ֆերրէզին ներս սողաց բերելով իր ետեւից երկու քահանայ, որ կանչել էր տուել զգուշութեան համար: Քահանաները գալով հակառակ ուղղութիւններից, զարմանքով հանդիպել էին միմեանց դռանը:

Մեռնողի անձկալի նայուածքը միայն բժշկին տեսաւ և յոյս ու աղերս փայլեց նրա մէջ: Կեանք, կեանք էր հայցում նա, և թէ այդ կեանքը նոյն իսկ չըջապատուած լինի ցաւերով և զաւաճանութիւններով:

Սակայն ճգնաժամը նուազում էր: Երբ բժիշկը զննում էր, կոմսը նկատեց երկու հոգեւորականներին, և խառնելով հեգնութիւնը յոյսի հետ, նա ուղղեց նրանց այս քաղաքավարի խօսքերը.

— Պարոններ, չնորհակալ եմ ձեր այս գիշերային այցելութեան համար: Բայց ես ձեր կլիէնան չեմ, դուք կարող էք սակայն մնալ այստեղ և միասին վիճարանութեան ենթարկել աստուածաբանական որ և է մի կէտ:

Աւելի հասակաւորը, Տալուարի երէցը, մի ներողամիտ ժպիտ ունեցաւ, յետ ուղարկեց իր երիտասարդ պաշտօնակցին և

աշխատեց հանդարտացնել տիկին Յերրէղիի հառաչանքները։
Բժիշկը գեղեր դրեց. նա տեսէլ էր, որ կուրծքը բռնուած է։ Նրա ծածկամիտ գէմքը ոչինչ չէր յայտնում թէ ինչ եղբա-
կացութեան է եկել։ Նա կմկմաց մի քանի միամտացնող խօս-
քեր, որոնց ոչ-անկեղծութիւնը ակնյայտ էր։ Հիւանդը հաս-
կացաւ. նա յիշեց որ կարգաց իր մահուան դատաւճիոր
Մէնթօնի դօքտօր Բալօյի յուզուած գէմքի վրայ, որ մի ըն-
տիր պրակտիկանտ էր, բայց անկարող պահելու իր տպաւորու-
թիւնները։ Այժմ, մեռնելու ստուգութեան մէջ, նա աշխատեց
կեղբորանցնել մօքերը։ Նա նոյն իսկ հառաչեց իր ճակատագրի
վրայ. սակայն նա իրան լաւ էր զգում և չէր տանջուում։ Ան-
շուշտ, մտածեց նա, տանջանքս մի քիչ յետոյ կը սկսուի։ Գոնէ
այժմ, իսկոյն չի լինի. այդ էլ մխիթարական է։ Նրա արտա-
սուբով թրջուած աչքերը յառեցին հանդարտիկ պ. Մէրանի
վրայ, որ մօտեցաւ անկողնուն և բռնեց նրա ձեռքը։ Նա ասաց
նրան ծանրախօհ.

—Պարոն Մէրան, երբ մարդ այնքան վատահոգի է որ
ինքն անձամբ չէ կարող կատարել արգարադատութեան մի
գործողութիւն, կարելի է կատարել տալ ուրիշի ձեռքով. այն-
պէս չէ։

—Ներում եմ, արտասանեց քահանան։

Կոմսը կանգ առաւ մի բուլէ և վերսկսեց.

—Անանուն նամակը մի անարժան ղէնք է մի պարկեշտ
մարդու համար. այնպէս չէ, պ. Մէրան։ Իսկ երբ նա ուղ-
ղուած է մի կնոջ, դա արդէն զարչելի է։

Լիւսիէն և միւս հանգիսականները կարծեցին թէ նա զա-
ռանցում է, մինչ պ. Մէրանի գէմքը այլախերպուում էր և շնչ-
տակի նայում էր հոգեւթաքին։

—Ինչի համար էք հարցնում ինձ այդ։

Իտալացին չը պատասխանեց։ Մի փոքր դադարեց, յետոյ
նա դիմեց պ. Մէրանին երրորդ անգամ և ասաց նրան դարձեալ.

—Ձեր աղջիկը, տիկին Ալվարը, չէ եկել։ Ի՞նչի չէ եկել.
ես կամենում էի տեսնել նրան, ես ցանկանում եմ անպատճառ
եւ նա աւելայրեց այս տարօրինակ խնդրուածքը.

—Աղաչեցէք նրան ինձ ներել։ Պարոն Մէրան, տուէք ինձ
այդ խոստումը։

Ի մեծ դարմանք Լիւսիէնի, որ կարծում էր թէ մեռ-
նողը զառանցում է՝ պ. Մէրանը տուեց այդ խոստումը
մի տեսակ հանգիսաւոր ձևով, որպէս թէ հասկանում
էր թէ որքան մեծ գին ունի իր աղջկայ ներումը։ Եւ

ալեւոր քահանան, մօտենալով մեռնողին, մրմնջաց նրան խաղաղութեան խօսքեր.

—Աստուած կը ներէ ձեր պարտքերը, եթէ դուք եւս ներէք ձեր պարտապաններին, ձեզ անարգողներին: Թօթափեցէք ձեզանից վատ մտքերը, մոռացէք չարիքը:

Բայց մեռնողը դեռ ուժգին ձայնով ընդհատեց նրան.

—Ես ոչ ոքի չեմ ներում, ես ոչ մի բան չեմ մոռանում:

Նրա աչքերը, յաւիտեան փակուելուց առաջ, արտայայտում էին դեռ ատելութեան վայրագ փայլ: Նրա մշտական զայրոյթը դէպքերի հոսանքի դէմ տեւում էր մինչեւ մահուան ընթացքին: Ամբողջ նրա մարմինը յնցւում էր երկար սարսուռով. կարծեցին թէ վախճանն է: Բայց մի ջղային ոյժ դեռ կենդանի էր պահում նրան:

—Լէնօր, կանչեց նա կամացուկ:

Իտալուհին, որ լալիս էր սենեակի խորքում, վազեց դէպի մահալիր անկողինը: Վերջապէս, ամուսինը շունչը չի փչի առանց իրան ներելու: Նրա յուսահատ սիրտը թեթեւութիւն զգաց այդ բարերար ակնկալութեան մէջ: Ստրջալով իր անդորրացած զգացումների համար, հառաչելով հոգու խաղաղութեան համար, նա մրմնջում էր կրօնական աղերսանքներ, որոնց մէջ բացատրում էր դժոխքի մասին ունեցած իր նախապաշարեալ երկիւղը և մահուան համար զգացած իր բնական սարսափը:

Երբ բոլորովին մոտեցաւ, մեռնող ամուսինը բարձրացրեց իր դալուկ և արդէն ծանրացած ձեռները և դրեց նրանց կնոջ գեղեցիկ դէմքի վրայ: Նա չոյեց փափուկ մորթը և կապտացող վարսերը. կինը մեկնեց իր մանիշակագոյն բերանը դէպի գիշերային աչքերը, դէպի արիւնաներկ բերանը: Եւ խորին լուռութեան մէջ հանդիսականները լսեցին ցած ձայնով արտասանուած այս խօսքերը, մի տեսակ վշտալի ծանրութեամբ.

—Համբուրում եմ քո ստախօս աչքերը և քո չնացող բերանը, որովհետեւ սիրում եմ քեզ:

Իտալուհին, դուրս պրծնելով այդ սոսկալի գրկախառնութիւնից, մի երկար հառաչանք արձակեց և ընկաւ անկողնու ոտքին, ինչպէս մարդկային մի գլղլակ:

Մեռնողը զգուկի ծիծաղ արձակեց. այդ ծիծաղը փոխուեց խորտմունքի: Գերագոյն ճգնաժամն հասել էր: Նա չնչասպառ էր լինում: Նրա ձեռները բարձրացին դէպի շապկի օձիքը, կարծես փշրելու համար, և ուժատ՝ վայր ընկան: Իզուր լսելով փորձեց դեղ խմայնել նրան: Աչքերը արիւն էին ցայ-

տում, բերանը ծովումն ած՝ կծկում էր և մի քանի խոպոտ գոռումներից յետոյ, նա փչեց վերջին շունչը:

Բժիշկը մօտեցրեց նրա շրթունքներին հայելին, որի երեսը չը պղտորուեց: Նա դրեց ձեռքը սրտի վրայ, որ այլ ևս չէր բարակում: Այլ ևս կեանքի նշոյլ չը կար:

Ծերունի քահանան և խալուհի դայեակը, ծնկաչոք, կարգում էին հոգեհանգստեան աղօթք սենեակի խորքում,

Տիկին Ֆերրէզին վեր էր ցայտել. նա այլ ևս ոչ լալիս էր, ոչ հեծծում: Եւ Լիւսիէն զարմանքով տեսաւ նրա՝ կծկուած գիմագծերի վրայ արհամարհանք՝ վշտի փոխարէն: Նա կարծես կամենում էր ասել առանց կեղծելու.

—Նա գիտէր ամեն բան և ինձ չը խփեց. նա չը խփեց սիրականիս: Նա երբէք չը մերկացրեց իր խաւարապատ հոգին: Այս մարդը խաբեւայ էր և վատհոգի:

Դէմքի այդ արտայայտութիւնը, որ չէր կարող խուսափել Լիւսիէի գիտողութիւնից, սառեցրեց նրա շրթունքների վրայ ցաւակցութեան խօսքերը, որ կամենում էր ուղղել նրան:

—Եւ սակայն նրանք նման էին միմեանց, մտածեց նա, իրանց բուռն մտքերով և գործելու թուլութեամբ: Դա՛ արմատախիլ եղած ցեղի վախճանն է:

Իր ծառայութիւնները մատուցանելուց յետոյ նա գուրս եկաւ պ. Մէրանի հետ: Նրանք ծծեցին գիշերուայ կենսատու զովութիւնը այս ողբերգական մահի տեսարանից յետոյ: Արդէն շատ ուշ էր, գրեթէ առաւօտ: Լուսինը թաքնուել էր սարի ետեւ: Վարդագոյն ոսկեճաճանչներ երեւում էին սարերի կտաւներին: Խոր երկնքում, հեռաւոր աստղերը փայլում էին:

Նրանք չէին խօսում: Իտալացու գաղտնիքը, որ յայտնել էր մեռնելիս, ճնշում էր նրանց: Վերջապէս Լիւսիէն արտայայտեց իրանց երկուսի կարծիքը.

—Երբէք նա ցոյց չէր տուել թէ սիրում է կնոջը և խանդոտ է:

Պ. Մէրանը նայեց երիտասարդին և, հասկանալով որ նա գիտէր, որոշեց հարցնել նրան.

—Դուք ճանաչում էիք նրա սիրականին:

—Ոչ, պատասխանեց Լիւսիէն, կարմրելով որ սուտ է խօսում այդ պարկեշտ մարդուն:

Մի բոպէ վարանմունքից յետոյ, պ. Մէրանը, չը լսելը զընելով, չարունակեց.

—Դուք գիտէք որ Ալվարն է նրա սիրականը: Ամուսնութիւնից առաջ ևս նա էր:

—Ինչպէս կամենում էք որ ևս գիտենամ այդ:

Բայց պ. Մէրանը նրան չէր հաւատում: Նա մտաբերում էր նրա մի քանի վարմունքը և դէմքի արտայայտութիւնները, որոնք մատնում էին ճշմարտութիւնը:

—Ոչ, ասաց նա ուժգին: Դուք գիտէիք այդ և ինձ չը յայտնեցիք: Ահա ինչն է կոչւում պատիւ: Որպէս զի չը մատնէք ձեր մի բարեկամին, որին չէք սիրում, որին չէք կարող սիրել, դուք թոյլ տուիք որ կատարուի այս զգուելի ամուսնութիւնը. և սակայն դուք համակրութիւն էք տաւում դէպի ինձ և դէպի Աննին...!

Լիւսիէնը չը կարողացաւ տանել այդ յանդիմանութիւնները:

—Ժակը, ասաց նա մեղմ, ինձ պատուոյ խօսք էր տուել որ իր յարաբերութիւնները կը խզէ իր սիրուհու հետ ամուսնութիւնից առաջ: Ես սպառնացել էի նրան որ ձեզ իմաց կը տամ:

—Դուք գիտէք թէ ինչ արժէն այդ տեսակ պատուոյ խօսքերը: Իսկ ժակը հաւատացնում էր ինձ որ դուք, դուք էք տիկին Ֆերրէզիի սիրականը!...

Նրանք նորից լռեցին: Նրանց տխրութեան մտածմունքները միացան դժբախտ Աննիի վրայ: Անտեղի ակսոսանքը շարժում էր նրանց սրտերը: Նրանք մտածում էին այդ տխուր ճակատագրի մասին:

Մէնթօն մտնելիս՝ կռքից իջնելուց առաջ՝ Մէրանը ասաց Լիւսիէնին.

—Այժմ ոչ մի բան մի ասէք աղջկանս կոմսի խօսքերից: Լիւսիէնը հարցրեց.

—Ինչ էր կամենում նա ասել, խօսելով անանուն նամակի մասին:

Բայց պ. Մէրանը բացատրութիւն չը տուեց. նա ձեռացրեց որ ոչինչ չը գիտէ:

Մնալով միայնակ, Լիւսիէն վերարտադրեց յիշողութեան մէջ իտալացու հպարտ խօսքերը և շնութեամբ ու դաւաճանութեամբ խառնուած այդ մահուան անգութ ֆաղիաները: Նա բազդատեց այդ մահուան սաստիկ դառնութիւնը ժիւլիէնի մահուան խաղաղ պայծառութեան հետ, որին մի քանի օր առաջ հանգիստես էր եղել: Նա մոռացաւ ինքնասիրութեան իր նախկին մտքերը և իր մարմնի կամ մտքի սպարզիւն քմահաճոյքները, ինչպէս կորսուած իրեր մութ ճանապարհների վրայ:

Եւ անցնելով իր կալուածը մտքնող անտառի միջով, նա չնչում էր ուրախ ծառերի և հողի հոտը, որոնց վրայ ընկնում

էր առաւօտեան ցօղը: Նա քաղում էր, իբրեւ նոր թարմ ծաղիկներ, ամեն տեսակ պարզ և ուժեղ մտքեր: Բնութիւնը թափում էր նրա մէջ մի առողջ և բարեբար կեանքի սուստիկ փափազը, որպէս զի մահը ամոքուած լինի: Սակայն մի փոքր անձկութիւն մտնում էր նրա սրտի մէջ, որն դեռ չէր փորձել սիրոյ երջանկութիւնը—երջանիկ սէրը, որն ոչ մի սիրուած եակի ազատ չէ կայունցանում սիրելուց:

V

Պ. Մէրանը և Լիւսիէն Հալանդը հանդիպեցին իրար նահանգապետութեան մեծ սանդուխների վրայ, Աննէսիում: Առաջինը ժպտաց նկատելով երիտասարդին, բայց Լիւսիէնը տեսաւ այդ ժպտի ախրութիւնը:

—Մէնթնի տանուտէրը իբրեւ ինդրատու է գալիս, հարցրեց պ. Մէրանը:

—Նոյնպէս, ինչպէս և Աննէսիի ընդհանուր խորհրդականը: Նա ամենեւին չնորհներ չեմ ուզում. ես եկել եմ պաշտպանելու իմ ելեւմտացոյցը, որն այս պարոն պաշտօնեաները յօշոտում են առանց քաջուելու ջնջելով ամենակարեւոր յօդուածները: Մեր համայնական տունը պէտք ունի կարեւոր նորոգութիւնների, նստած իրանց բազկաթոռների մէջ, նրանք գտնում են, որ նա լաւ վիճակի մէջ է:

—Իսկ ես այս բոպէիս յայտնեցի նահանգապետին, որ հրաժարական եմ տալիս:

—Ահ, ասաց Լիւսիէնը զարմացած:

Պ. Մէրանը ընդհանուր խորհրդական էր տտանեւինդ տարուց ի վեր:

—Այո, իմ Աննի աղջկայ առողջութիւնը անհանգստութիւն է պատճառում ինձ: Մենք ամենքս կը գնանք ձմեռն անցկացնելու հարաւում:

—Տիկին Ալվարը չէ առողջանում:

Նա կարողացաւ կարգալ իր հարցմունքի պատասխանը: Պ. Մէրանի աչքերի մէջ, քօղարկուած այն համբերատար մեղամաղձութեամբ, որ տալիս էր նրա դէմքին մի քիչ կանացի մեղմութիւն: Նա որովհետեւ նա չէր հանդիպել նրան բաւական երկար ժամանակ, ուստի աւելի պարզ նկատեց նրա դիմադրածերի այլափոխութիւնը, ինչպէս և նրա գեղեցիկ ալեխառն մօրուքի ճերմականալը:

—Ժակը այստեղ չէ, հարցրեց նա դարձեալ:

—Ոչ, նա սեպտեմբեր ամիսն անցրեց որսորդութեան մէջ,

նախկին արմատական միներստր Րօզիէրի հետ: Այժմ, կարծեմ, նա Պարիզումն է. պարլամենտը չուտով գումարուելու է, և նա մտադիր է հարցապնդումն անել ընդհանուր քաղաքականութեան մասին: Ես աւելի լաւ եմ համարում որ նա բացակայ լինի:

Եւ որովհետեւ Լիւսիէնը, որ իրան համակրելի էր, գիտէր ընտանիքի տխուր գաղտնիքները, նա այս վերջին խօսքերն եւս ասաց.

—Աննիի հանգստութեան, իմ հանգստութեան համար: Ապա տեսնելով որ երիտասարդը լուռ է, նա շարունակեց.

—Ինչո՞ւ էլ չէք պալիս մեզ տեսնելու: Ահա երկու ամիս կը լինի որ, վիակուած ձեր կալուածում, դուք չը հաճեցիք այցելել մեզ, պ. Ֆերրէզիի թաղումից ի վեր, կարծեմ, անցեալ օգոստոս ամսին. իսկ այժմ մենք հոկտեմբերի մէջն ենք:

—Ճիշտ է. ես աշխատում էի. ես երկրագործական և համայնական լայն ծրագիրներ ունեմ, պատասխանեց Լիւսիէնը մի ժպիտով, որի հեգնութիւնը ինքն իր համար էր սահմանում:

—Վերջապէս դուք հետաքրքրուում էք ձեր հողերով, ձեր երկրով: Պարիզեցին վերադառնում է իր հին գաւառը և արմատազուրկը արմատ է բռնում: Ձեր հայրը, որ անշուշտ, Աստըծու աջ կողքին է նստած, որովհետեւ նրա բարութիւնը առասպելական էր, ծափահարում է ձեզ. ես ասլանով եմ, եթէ միայն երկնային սովորութիւնները թոյլատրում են այդպիսի շարժումներ: Եւ ես, որ մի քիչ ձեր հօր պէս եմ, ուրախանում եմ, որ դուք որոշել էք ապրել մեր մէջ:

Նա շարունակեց աւելի ծանրութեամբ, քանի որ նրա սրտին շատ մօտ էր այդ առարկան.

—Հողը կը սպառուի, կը ծիւրուի, բարեկամս, եթէ գիւղացիներին օգնութեան չը հասնենք: Համայնքները, վատ կառավարուելու պատճառով, պարտքի տակ ճնշւում են: Փոքր սեպհականութիւնները, չը կարողանալով տեսել, տեղի են տալիս խոշոր սեպհականութիւններին: Հողը, կտոր կտոր եղած, չէ կերակրում և չէ կապում իր հետ գիւղացուն: Ձուր տեղ ընտանիքը, որ պահպանողութեան բնադրումով համայնական է դառնում, աշխատում է չը բաժանուել, չը բաժանել հողը իր անդամների մէջ, բայց միշտ գտնւում է մի եսասէր զաւակ որ պահանջում է բաժանումն: Միտեղ լաւ էին ապրում, բաժանուած՝ թշուառ: Գիւղացին կորած է հէնց որ սկսում է պարտք՝ անել: Հողի այն կտորը, որ նա պարարտացնում է իր քրտինքով, պէտք է վճարի նրա պարտք առած

փողի տոկոսիքը, հարկերը, դրոշմական ծախքերը և նրա ապրուստը, մինչ երաշխաւոր փոխատուն առանց աշխատելու իր գրպանն է դնում նրա փողն, որից պետութիւնը ոչ մի բաժին չէ ստանում: Նա երկինքն է նայում առատ հունձ ունենալու յոյսով: Վատ եղանակը՝ տնաքանդութիւն է, սեպհականութիւնից զրկուել է, աճրդով ծախելու Գիւղացու ծախքերը հարստացնում են գործակալներին, իսկ այդ ծախքերը ծածկելու համար վաճառում են պապերի թողած փոքրիկ ժառանգութիւնը, որի համար գիւղացին տարիներով կռուել է: Վաճառականը գնում է և մեծ կալուածներ կազմում: Ոչ ոք չէ իմանում, պարոն Լիւսիէն, իր հողը պաշտպանող գիւղացու հերոսական պայքարները: Նա կը յոգնէ, եթէ մենք չը հիմնենք երկրագործական կրէդիտի հաստատութիւններ, որոնք չափաւոր տոկոսիքով զրամ փոխ տան գիւղացուն, եթէ մենք չը վճռենք դէն ձգել աշխատութեան հին բուտիները և չը գործադրենք մշակութեան համար նոր արդիւնաբերութիւնը և եթէ, չը վերահաստատենք ընտանիքի համար կտակելու ազատութիւնը:

Լիւսիէնը, որ ուշադրութեամբ լսում էր պ. Մէրանին, որի փորձառութիւնը և դատողութիւնը վաղուց զարմացրել էին նրան, հարցրեց.

— Դուք, որ կարող էք այդքան ծառայութիւններ մատուցանել, ինչի համար թողնում էք ընդհանուր խորհուրդը:

Պ. Մէրանը նայեց չեչտակի երիտասարդին այն բարի վշտալի նայուածքով, որ սա արդէն նկատել էր:

— Աննիի տխրութիւնը ինձ ձերապրեց տասն տարով...

Եւ աւելի չը խօսելու համար այդ տանջանքի մասին, որի գաղտնիքը պատահմունքը յայտնել էր Լիւսիէնին, նա անմիջապէս յարեց.

— Ես այս բոլորիս ասում էի նահանգապետին, ծանուցանելով նրան հրաժարականս, որ դուք պէտք է իմ տեղը բռնէք:

— Ես, որտեղից ձեր մէջ մտել է այդ միտքը:

— Ձեր ընտանեկան վիճակը, ձեր պատուաւորութիւնը, ձեր իմացականութիւնը ուղղակի մատնացոյց են անում ձեզ:

— Բայց ես գրեթէ մի նոր եկուոր եմ այս նահանգում:

— Ամենեւին. ամեն մարդ յիշում է ձեր հօրը, որին դեռ ընտանեքար կոչում են պարոն Հանրի:

— Նրա նրա մասին խօսք է լինում: Մեռեալները չուտով մոռացւում են, նայն իսկ մեզ շատ սիրելի եղածները և նրանց յիշատակը հետզհետէ քնքւում է:

— Ոչ, պարոն Լիւսիէն, Հայանդի ամբողջ սերունդներ դե-

կալարել են այս երկիրը: Դուք կը վերսկսէք մի աւանդութիւն, որ դեռ մոռացուած չէ:

— Բայց ընդհանուր խորհրդում քննուող խնդիրները անծանօթ են ինձ:

— Դուք շուտով կ'ընտելանաք նրանց: Ես գիտեմ երկու զեկուցագիր, որ դուք ուզուել էք նահանգապետի խորհրդին ձեր ջրերի և ճանապարհների համար. դրանք գեղեցիկ կերպով լուսարանուած են:

— Վերջապէս ոչ մի բան սիրտս չէ քաշում դէպի այդպիսի պաշտօնները:

— Պէտք է որ քաշի, պէտք է որ դուք ներկայանաք: Դուք ինձ հաճոյք կը պատճառէք և օգտակար կը լինէք: Ես հասակս առել եմ և չունեմ այլ ևս նուիրական հուրը: Դուք գիտէք ինչու: Միթէ դուք թոյլ կը տաք որ իմ նահանգի վարչութիւնը ընկնի անխզճահար փառասէրների և պօլիտիկանների ձեռքը:

— Ես ասում եմ ընտրողական պայքարները, ուր պարտ կեշտ մարդը կորցնում է իր արժանիքը:

— Ես ձեզ կը ներկայացնեմ. այդ աւելի պարզ կը լինի....

Այդ միջոցին մի դուռ բացուեց շոինդով և Վօթընիէ գիւղացին, Վիկտօր Հիւզօի սեղանակիցը, երեսաց սանդուխների վրայ, հրուելով նահանգապետութեան քարտուղարից:

Տրեխաւորը ուժգին կերպով ճխտեց իր ճմլած գլխարկը գլխին և ոչ առանց ազնուութեան.

— Պարոն, գոռում էք նա, ևս սիրում եմ կոխը: Բայց ես սիրում եմ կոխը մինխտրների հետ և ոչ ձեզ պէս սսահակների հետ:

Պետական պաշտօնեան, առանց զայրանալու այդ անարգանքից, փակեց դուռը և Վօթընիէն եկաւ գիպաւ պ. Մէրանին:

— Պարոն, ես ներկայացրել եմ ֆրանսիական պրօլետարիատը Վէրսայլի կօնգրէսում, իսկ այժմ մի անամօթ անպիտան կամենում է ինձ խրատ կարդալ:

— Ախր ի՞նչ գործ ունէք այստեղ, հարցրեց պ. Մէրանը:

— Ես հիմնել եմ Թօնում, ուր ես փայտ եմ սղոցում, մի բանուորական ընկերութիւն: Կանոնադրութիւնը պատրաստ էր, իսկ այժմ ինձ ասում են, որ իմ ընկերութիւնս ապօրէն է: Այդ եօթանասուներկրորդ ընկերութիւնն է, որ ևս հիմնում եմ: Նրանք բոլորն էլ խափանուեցին:

Նա բարձրացրեց ձեռները դէպի երկինք, վկայ կոչելով Աստծուն ժամանակի անարդարութեան դէմ:

—Ազատութիւնը, պարոններ, աքսորուած է Ֆրանսիայից. ես նրա սուգն եմ կրում:

Լիւսիէնը նկատեց նրա կապոյտ բլուզը, բամբակեայ վարտիքը և գորշ գլխարկը. նա մտածեց որ, յիրաւի, այդ սուզը ներքին էր Վօթնիէն արդէն իջնում էր սանդուխներից, արտասանելով այս վեհ խօսքերը:

—Ես կը հիմնեմ եօթանասուն-երրորդ ընկերութիւնը. ես խօսեցնել կը տամ իմ մասին:

—Նա վրէժխնդրութիւն է յղանում, ասաց Լիւսիէնը: Բայց պ. Մէրանը պատասխանեց.

—Ոհ, ոչ. նա արդէն մոռացաւ. նա աւելի խաղաղասէր է, քան բիրտ. նրա բրտութիւնը նոյն իսկ նրա սիրոյ արտայայտութիւնն է. նա սիրում է մարդկանց. նա ապրում է ոչ ընչով և տալիս է ինչ որ ունի: Նա մի բարեգործ յուզիչ է. նրա հպարտութիւնը անգամ պարզամիտ է. Այնպէս ինչպէս կայ, նա ինձ դուր է գալիս իր նահապետական բարութիւնով, և այն օտարոտի իգէալականութեամբ, որ երբեմն յեղաշրջում է մեր գիւղացի կոպիտ ուղեղները: Ծնուած կարող ծնողներից, նա թափառաշրջիկ է. Սերուած անտես ու իր հողին յարած յեղից, նա զրկուած է ամեն բանից և նրա առաջին շարժումն՝ ձեռք մեկնելն է ողորմութեան համար: Արդեօք սխալուում եմ, բայց այդ արկաղիական առաքինութիւնները ես վերագրում եմ մեր Սալոմայի դեղեցկութեան: Սակայն թողնենք այդ Կամենում էջ գնանք աղջկերանդս մօտ. նրանք սպասում են ինձ այստեղ այգում: Մենք ապա միասին Մէնթօն կը վերադառնանք:

Լիւսիէնը յօժարեց. նա չէր տեսել Աննին այն երեկոյից ի վեր, երբ Վօթնիէ գիւղացին հաւաքել էր նրանց՝ դատախօսութեան սրահի վերածուած շտեմարանի մէջ: Չը կամենալով հանդիպել ժակին, որի մեկնումը նա չը գիտէր, չիմանալով ինչպէս բացատրել իր զգացումը՝ կարեկցութիւն թէ սէր, նա հաճոյք էր զգայել առանձնութեան մէջ, ուր սաստկանում էր այն զգացումի ոյժը, որի անունը նա չէր որոնում, բայց ճաշակում էր նրա արբեցուցիչ դառնութիւնը:

Այն այգին, ուր նրանք դնացին, գտնւում էր քաղաքային տան ետեւը և տարածւում էր մինչեւ լիճը. նա գրեթէ երեսի վրայ է ձգուած և անխնամ թողնուած և իր այդ լքուած դրութեան մէջ աւելի յանկուցիչ է, ուստի և երեկոյեանները սիրահարները դալիս են այգտեղ որոնելու ընտելեան ազգած խորհրդաւոր գաղտնիքը:

Աննին և ժանսին լճի ափին սպասում էին իրանց հօրը:

Գնալով դէպի նրանց պ. Մէրանի հետ, Լիւսիէնը նկատեց այն տարբերութիւնը որ տեսնուում էր երկու քոյրերի մէջ. Աննին՝ բարակ և վտիտ, Ժաննին՝ աւելի բարձրահասակ և առոյգ, կլորիկ թշերը վարդագոյն և ընթացքը ու կազմուածքը ճկուն:

Նրանք ողջունեցին: Եւ չորան էլ, զմայլուած օրուայ հիանալի գեղեցկութեամբ, զիտում էին բնութիւնը զրեթէ առանց խօսելու:

Հոկտեմբերը զարդարում էր երկիրը ոսկեճաճանչ փայլով: Երփներանգ տերեւները առանձին գոյն էին տալիս հորիզոնին: Օղը այնքան թեթև էր, որ չնչելով նրան մարդ կարծում էր թէ զգուանքի կարիք է զգուում:

Պարզ երկինքը այն մեղմ գոյնն էր ստացել, որ արեւաշատ երկիրներին անձանօթ է և որն, գեղեցիկ օրերին, տալիս է հիւսիսի երկրներին մի անսման քնքշութիւն: Հորիզոնի ծայրերում ծփացող փրփրուն շողիները, որոնք իջնում էին մինչեւ լիճը, անորոշ գծագրութիւն էին տալիս սարերին և զրանով մի անսահման հմայք էին առաջ բերում:

Արեգակը կենդանացնում էր ծփուն ջրերը մանր և անհամար կայծերով: Ահա կարապների մի սպիտակ երամ սահեց կամացուկ լճի փայլուն մակերևոյթի վրայ և նրա թռիչքը հազիւ տեսանելի հետք թողեց: Նրանցից մինը կամեցաւ բարձրանալ երկինք: Նա խփեց թևերը ջրերին մեծ աղմուկով: Շատ ծանր լինելով, նա չէր կարող իսկոյն ճախրել. չուտով նա մտաւ լոյսի մէջ և իր շողշողուն փետուրներից ջրի կաթիլները թափւում էին գոհարեղէնի նման:

Լիւսիէն ծծում էր աչնան քաղցրութիւնը, որ չուտով պէտք է անհետանար: Նրա սիրտը, որ կակղել էր այդ վաղանցուկ գեղեցկութեամբ, տրաքում էր գորովանքից: Խոնարհեցնելով աչքերը գետնին՝ իր բաղմաթիւ զգացումներից հանդրստանալու համար, նա տեսաւ որ ման է գալիս մեռած տերեւների վրայ, որոնց ոտնակոխ եղած ոսկէ գոյնը դեռ նմանում էր ծառերի դեղնած տերեւների գոյնին: Եւ նրան այնպէս թուաց, որ բոլոր այդ տերեւները, որոնց փայլը նրան հիացնում էր, արդէն մեռած էին, ներկայացնում էին մահուան այդ պայծառ գեղեցկութիւնը, որ վերջնական այլակերպութիւնից յետոյ տեսնում է էակները և իրերը մի գերագոյն մեծութեան մէջ:

Նա մտածեց.

—Այս տերեւները չեն թափւում և մնում են ճիւղերի վրայ անուշ և զսպնակի չնորհիւ: Առաջին քամին փչեց թէ ոչ,

Նրանք կը թօթափուեն: Նրանք փողփողում են այժմ, բայց մենեկու վրայ են:

Նրա նայուածքը հանդիպեց Աննիի պրօֆիլին: Արեւը ոսկեզօծում էր մանկամարդ կնոջ մոխրագոյն վարսերը և ծոծրակը և տալիս էր նրա դէմքին մի վարդագոյն թափանցկութիւն, նման այն խեցիների թափանցկութեան, որոնց միջով զտւում է լոյսը: Մի խորհրդաւոր խաղաղութիւն սփռուած էր նրա հաճելի դիմագծերի վրայ, որոնք կարծես մահացու տաղտկութեան հարուած էին ստացել: Նոյն փայլուն գունատութիւնը լուսաւորում էր նրա փխրուն և անձեռնոյ ձեռքը, որ բաց էր թողել մարմնի երկարութեամբ: Հազիւ նոյն չափ կենդանի որպէս մի մարմարեայ արձան, նրա երիտասարդ գեղեցկութիւնը զարդարուած էր այն դիւրարեկ շնորհքով, որ աչնան շնորհքն է կազմում:

— Նա եւս ստացել է հարուածը, մտածում էր Լիւսիէնը: Ինչպէս այս ծառերի տերեւները, նա կապուած է կեանքին մի թեթեւ կապով: Ձմեռը բերող մի և նոյն քամին նրանց կը տանի:

Եւ որովհետեւ նա գեղեցիկ էր ու սիրոյ մի մտածմունք միանում էր մահուան այդ մտքին, նա ձեռքը տարաւ աչքերին, որ լացակումել էին:

Նա ամենեւին չը տեսաւ Աննիի կողքին լրջախոհ և մտածող Ժաննիին, եթէ ոչ նա զգացած կը լինէր այն զարմացքը որ առաջ է բերում խոր վշտի նախազգացումը երիտասարդութեամբ լի մի հոգու մէջ, որն այնքան հեշտութեամբ կառող էր բացուել երջանկութեան առաջ:

Աննին էլ նայեց նրան և ապա քրօջը, և նրան թուաց, որ այդ նայուածքը մի տարօրինակ բան ունէր: Ժաննին, տեսնելով որ Լիւսիէնը կամենում է զրուցել քրօջը հետ, ինքն հեռացաւ...

Մի քիչ յետոյ, կառքի մէջ, որ նրանց ամենքին յետ էր բերում Մէնթօն, մինչ արեգակը իր վերջին ճառագայթներով լուսաւորում էր նրանց, պ. Մէրանը, ընկղմուած մտածմունքների մէջ, այսպէս էր եղբայրակում անհանգստութեամբ այն տպաւորութիւնները, որ իր սրատեսութիւնը ներշնչում էր իրան:

— Իմ Ժաննի աղջիկը սիրում է Լիւսիէն Հալանդին: Սա չը գիտէ որ այդ այնքան արի և պարզ սիրտը բացւում է ինքնայոժար իր համար: Դժբախտ Աննիի յիշողութիւնը, որին գուցէ առաջ սիրում էր, նրան դեռ յետ է պահում: Իսկ վերջինս—ինդճ իմ, սիրեցեալ հիւանդ, որին ուրախութիւնը չը հպեց

անգամ—չէ նկատում, որ քոյրը խանդոտ է: Նա միայն կարող է կապել նրանց մտածմունքները: Պէտք է որ խօսեմ Աննիի հետ...:

Երկրորդ օրը, Մէնթօնի նաւահանգստի մօտ, երբ Լիւսիէնը լճի ափին կապուած նաւակի կապերը արձակելու վրայ էր, նա տեսաւ երկու քոյրերին այն փոքր շաւղի վրայ, որ ընկած է լճի երկարութեամբ: Առաջից եկողը Ժաննին էր. Լիւսիէնը ճանաչեց նրան նրա ճկուն, արագաչարժ ընթացքից և երբ մօտիկացաւ, զմայլունց ակամայ նրա թարմ դէմքով, նրա չէկ մազերով ու պայծառ աչքերով: Նա մտածեց.

—Երբ բնութիւնը կարծես մեռնում է, այս աղջիկը վերածնութեան տպաւորութիւն է ներշնչում. նա զարնան մի վարդ է:

Ջահիլ աղջիկը կարմրեց տեսնելով նրան և յանկարծ կանգ առնելով սպասեց Աննիին, որ գալիս էր դանդաղ և դէմ զնեւում իր ձերմակ ու թափանցիկ դէմքը արեւին, որ երբեք չէր թարմացնում նրա դալկութիւնը: Աննին անցաւ անչարժ կանգնած Ժաննիի առջեւից.

—Կամենում էք վեր առնել մեզ ձեզ հետ, պարոն Լիւսիէն. ես փափագ ունեմ մի անգամ եւս նաւարկել:

Նրա քոյրը չը լսեց ամենեւին այս վերջին խօսքերը, բայց Լիւսիէնը ըմբռնեց միաբը:

—Եկէք, ասաց նա: Արեւը գետ չէ անցել սարի ետեւը: Մենք կը գնանք Ալբիոնի մօտ և կը վերագառնանք արեւամուտից առաջ:

Աննին դարձաւ Ժաննիի կողմը.

—Գնանք, կամենում ես:

Ժաննին, որ տեղից չէր շարժուել, մերժեց: Նրա փքուած չրթունքները ցոյց էին աւելիս նրա տիրութիւնը, իսկ պայծառ աչքերը՝ վճռականութիւնը:

Աննին պնդեց.

—Ինչի՞ չես ուզում գալ:

—Ոչ, ոչ, ես պէտք է տուն վերագառնամ:

Եւ առանց սպասելու նա հեռացաւ: Նա փախաւ դաշտերի միջով, բռնելով չրջադղետի ծայրերը: Ինչպէս գալու. ժամանակ այժմ եւս Լիւսիէնը հիանում էր նրա թեթեւ շարժումներով:

—Ինչ է պատահել, հարցրեց նա. մեղսանից խոսվել է:

Աննին մի մատը դրեց չրթունքների վրայ.

—Իսկոյն, ես ձեզ կը պատմեմ:

Նա ունէր այն ծանրախոհ ժպիտը, որ գրեթէ երբեք չէր թողնում նրան և արտասուքի չափ կարեկցութիւն էր առաջ բերում:

Նա նստեց նաւակի ետքում, որ Լիւսիէնը հեռացրեց լճափից թիակները երկու հարուածով: Նրանք այլ եւս չէին խօսում: Լսում էր միայն թիակների հանած աղմուկը, ջրից դուրս հանուելիս և նրանց մէկի կոնչոցը իր երկաթէ յնէարանի վրայ: Նրանք նայում էին սլազղուն լիճը և ոսկեզօծ որթերը, որ ծածկում էին Վէրբէի կողերը: Առաջինը Աննին խզեց լսութիւնը:

—Յիշում է՞ք՝ այն հրեկոն, երբ մենք տեսանք լուսնի ծագումը, Տուբնէտի վրայ:

Նւ որպէս թէ առաջին անգամն էր մտածում այդ յիշողութեան մասին, նա յարեց.

—Դուք յիշում է՞ք Թերրէզի յանկարծական կերպով ընդհատուած երգը:

Անյեակի ամեն մի յիշողութիւնը կրկնապատկում էր նրա այն ստուգութիւնը թէ Ժակը սիրել էր այդ կնոջ իր ամուսնութիւնից առաջ. նա հարցրեց, վարանմամբ:

—Դեռ նա Տալուար է:

—Ոչ, ասաց Լիւսիէնը՝ նա զնացել է Իտալիա՝ Նրան Սափօյում պահողն իր ամուսնու անողջութիւնն էր. նրա մահից յետոյ, ի՞նչ հարկ կար որ այստեղ մնայ:

Բայց նրանք չուտով հասկացան՝ որ իրանցից ամեն մէկը գիտէ: Մի օտարոտի հետաքրքրութեամբ, Լիւսիէնը արտասասանեց այս խօսքերը.

—Իր մեռնելու դիչերը, պ. Ֆերրէզին, զստանցանքի մէջ, տակից գլխից խօսում էր: Նա խօսում էր մի ինչ որ անանուն նամակի մասին և ներողութիւն էր խնդրում ձեզանից, չը գիտեմ ինչ բանի համար:

—Ահ, ասաց նա, դուք ստոյգ է՞ք:

Լիւսիէնը նոր նկատեց որ նա աւելի գունաթափուեց, և յիշեց պ. Մէրանի աղաչանքը կոմսի խօսքերի առիթով: Համատարած լուսթիւնը բնութեան մէջ չըջապատեց նրանց: Աննիի աչքերը լցուեցին երազով: Լիւսիէնը նայում էր նրան: Այդպէս լրջախոհ և մտածող, ջահիլ կիներ կեանքից շատ հեռու էր երեւում: Նրա այտերի գոյնը նմանում էր այն մի քիչ գունաւորուած մարմարներին, ուր որդւում են քարի քնքոյշ երակները: Նա կախել էր նաւակի եզրին իր երկար ճերմակ ձեռները: Նա գեղեցիկ չէր մարդկային այն գեղեցկութեամբ,

որ գրգռում է մեր մէջ ցանկութիւն, այլ արձանների կամ մեռեալների խաղաղ գեղեցկութեամբ:

Լիւսիէնը բաց էր թողել թիակները:

Լուսաւոր ջրերի վրայ ձգւում էին այն վարդազոյն գծերը, որոնք իմաց են տալիս երեկոն և ափերի վրայ թափւում էր մի քիչ մանուշակազոյն մշուշ: Նա միշտ նայում էր Աննիին: Արտասուքի ցանկութիւնը խեղդում էր Գրան: Երբեք նա իր սիրտը չէր զգացել, ինչպէս այդ ժամին և չէր զգացել հոգու նուիրական գաղտնիքը: Նա փափագ ունէր ասել Գրան. «Խօսիր, խնդրում եմ. միթէ չես տեսնում, որ ես կա:մնում եմ լալ քեզ վրայ, իբր թէ այլ ևս կենդանի չեմ...»

Աննին դարձրեց գլուխը դէպի նրան և բարձրացնելով մի քիչ թեւը, պահեց օդում կախ և ժպտաց: Նա Վինչիի Յովհաննէս Մկրտչի պատկերի դիմագծերը և ժպտոն ունէր: Լիւսիէնը կարծեց, որ նա իրան երկինքն է ցոյց տալիս: Սակայն նա պարզապէս ցոյց էր տալիս նրան Աննէսի գիւղը, որ կարծես ընթանում էր: Նաւակը, որ տարւում էր քամու հոսանքով, առաջ էր բերում այդ միրաժը: Զգածուած՝ Լիւսիէնը շնջաց.

— Ես ձեզ սիրում եմ:

Թէ այն պատճառով որ Աննին չը լսեց և թէ այն՝ որ այդ խօսքերը հաճելի էին իրան իր շրթունքների վրայ, նա կրկնեց.

— Ես ձեզ սիրում եմ:

Ջահիլ կնոջ պաղ այտերը շառագունեցին արեան մի կողմով, որ չէր կարելի սպասել այդպիսի մի արիւնշագուրկ էակից և նրա աչքերը թաց եղան: Նա ասաց նրան մեղմիկ.

— Ինչո՞ւ այդպիսի խօսքեր էք ասում ինձ. այդ վատ է: Ես վստահացայ ձեզ այս երեկոյ իբրեւ մի բարեկամի: Ուրեմն կամենում էք զղջացնել տաք ինձ:

Նրա ոգեւորուած դէմքը յայտնում էր՝ որ նրա ամօթխածութիւնը վիրաւորուած է: Ոչ երկիւղ կար ոչ էլ պշրանք այն եղանակի մէջ, որով նա յետ էր մղում սէրը, այլ մի զարմացք՝ վիրաւոր մի և նոյն ժամանակ վշտալի:

— Ինչի համար վատ է, ասաց նա գգուանքի մի աջնալիսի ձայնով, որն Աննին նկատեց իբրեւ նոր և պատշաճ սիրոյ խօսքեր: Ինչի համար վատ է ասել ձեզ ինչ որ փոխել է կեանքս: Երբ ես նորից տեսայ ձեզ, ես նորից գտայ իմ մէջ այն ամենը, ինչ որ իմ մէջ կար երիտասարդ և բարի, որն ևս կորցրել էի: Ինձ համար էլք դուք սահմանուած: Ձեր մանկական դորովանքների զարթոնելը տեսնողն առաջինը ևս եղայ, գորովանքների, որոնք ուղղուած էին այն ժամանակ ծաղիկների, ծառերին, ամենքին. այնքան ձեր սիրտը խանդաղակաթ էր: Ես յանդաւոր եմ

որ դնացի: Մոռացումը եկաւ: Մի ուրիշն եւս եկաւ, որին գուցէ ես քաջութիւն ունենայի ներկելու, եթէ միայն նա ձեզ երջանիկ դարձրած լինէր:

Աննին թափ տուեց գլուխը: Նա մտածում էր ստկայն, որ այդ խօսքերը ճշմարիտ էին և ինքն անցել էր երջանկութեան կողքից:

— Եւ ես չեղայ ձեզ ասողն, որ երջանիկ չեմ: Դուք կարող էիք գուշակել իմ կեանքի զաղտնիքները. հարկաւորութիւն չը կար հարցնել ինձ նրանց ուրախութիւնների կամ տխրութիւնների մասին: Դուք ասում էք, որ ինձ սիրում էք: Նայեցէք ինձ: Ո՛հ, լաւ նայեցէք ինձ: Դուք լաւ տեսնում էք, որ ես կեանքի միայն մի մնացորդ ունեմ. ես անկարող եմ այլ եւս սէր ներշնչել: Դուք յետոյ շատ կ'ափսոսաք, որ չը յարգեցիք այս խեղճ մեռնողին: Մոռացէք ինչ որ ինձ ասացիք, ինչպէս ես կ'ամենում եմ մոռանալ: Երբ գուք վերադարձաք, ձեր երիտասարդութիւնն էր, որ զարթնեց հայրենի հողից: ձեզ գիմաւորելու համար: Դուք չէք կարողանում ուրեմն տեսնել նրան, այն երիտասարդութիւնը, որ նմանում է նրան:

Լիւսիէնը դարձրել էր գլուխը, որովհետեւ Աննիի գուշատութիւնը ցաւ էր պատճառում իրան: Արիւնը, որ ներկել էր նրա այտերը մի վաղանցուկ գոյնով, արդէն քաշուել էր իր ծանր, հնչիւն ձայնով նա շարունակեց.

— Ես կ'ամենում էի ձեզ հետ խօսել նրա մասին: Միթէ մինչեւ այժմ գլխի չընկաք որ նա սիրում է ձեզ, արդեօք մտպէսք է իմացնեմ ձեզ այդ բանը: Նա նախանձում է գէպի ինձ, որ չուտով կ'անհետանամ: Դուք չը հասկացաք փոքր ինչ առաջ: Ուրեմն ոչ ոք վստահութիւն չունի իմ վրայ: Ով, Աստուած իմ, խանդոտ նա, որ համակ երիտասարդութիւն է և կեանք: Նայեցէք նրան: Դուք երբեք նրան չէք նայել, ինչպէս հարկն է: Նա այնքան գեղանի է, նա աւետում մի երկար սպառաշու: Այնպիսի մի ոյժ կայ սիրոյ մէջ, որ նրանք, որոնք սիրուած են՝ յանձնում են իրանց սիրտը:

Առանց նրան նայելու, Լիւսիէնը մրմնջաց.

— Ինչի՞ ինձ հետ ուրիշի մասին էք խօսում...:

Բայց Աննին նորից խօսքը բերեց ժաննիի վրայ.

— Երբ մարդ այլ եւս չէ ցանկանում սպրկել, նա արդէն մեռածի պէս է: Ես այդպէս եմ ճշմարիտ մահը ինքն իր մէջ է լինում և այդ տեսակ մահը, ինչպէս դուք գիտէք, գիպել է ինձ: Պէտք է ուրեմն որ ես այստեղ չը լինեմ, որպէս զի դուք սիրէք ժաննին: Ես սպառնով եմ, որ դուք նրան կը սիրէք: Նա սպասում է ձեզ: Երկար սպասեցնել մի տաք նրան: Զահլի

աղջկերանց սրտերը շուտով են փչրւում: Մանաւանդ այդ սիրտը, որ աւելի քնքոյշ և աւելի զիրարքեկ է քան կարծում են: Նա երեւում է ուրախ և աշխոյժ, սակայն նա տանջւում է: Լիւսիէն, ես կը ցանկանայի տեսնել այդ երջանկութիւնը, դուք շատ սիրելի էք ինձ... երկուսդ էլ: Ինչի՞նչ էք լաց լինում: Ես գիտեմ ինչ պէտք է պատահի և չեմ զարհուրում: Այդ այնքան պարզ է...:

Եւ որպէս թէ կամենալով յոյց տալ որ դեռ յարած է կեանքին մի բանով, նա աւելալոյն մի թոյլ ժպտով.

—Դուք մի գեղեցիկ յիշողութիւն կը պահպանէք իմ մասին: Տեսէք որքան ուրախ եմ ես, այդ միտքը ինձ շատ հաճելի է:

Լիւսիէնը բարձրացրեց նրա վրայ իր թաց աչքերը և ասաց վերջապէս.

—Մի անհանգստանաք իմ խօսքերի պատճառով: Յետ մի մղէք այն զորովանքը, որ ունեմ ձեզ համար: Նա լաւագոյնն է ինչ որ ես ունեմ իմ մէջ. նա ոչինչ չէ ցանկանում, ոչ մի յոյս չունի. ո՛հ, ոչինչ չէ ցանկանում, երգւում եմ ձեզ, նոյն իսկ ձեր ձեռքի զգուանքը: Ես սիրում եմ ձեր մէջ ձեր առաքելութիւնը, աւելի շատ քան ձեր գեղեցկութիւնը: Զեր նաշուածքի տակ իմ մտքերս մեղմանում և մաքրւում են: Ես ապրում էի միւս մարդկանց պէս առանց ճանաչելու հոգիս: Ես անօգուտ էի: Այն օրից երբ սիրտս բարախեց ձեզ համար, ես հասկացայ բարի լինելու և մի քիչ բարութիւն գործելու ուրախութիւնը: Այդ է իմ սէրը—բարութիւն գործելու մեծ ցանկութիւն, մի խօսէք մահուան մասին, դուք դեռ այնքան երիտասարդ էք: Այնքան անակնկալ ոյժ կայ երիտասարդութեան մէջ...:

Աննին բացասական նշան արեց և նոյն իսկ հասկացաւ ոչ առանց մեղամաղձութեան այդ վերջին խօսքի կարեկցական նշանակութիւնը: Նա իրան դատապարտուած էր զգում, բայց չէր երեւակայում որ ժամանակն արդէն հասել է: Նրան թուաց որ Լիւսիէնի խօսքերը չքայնում էին իր տկար յոյսը:

Նաւակը դանդաղաչարժ տարւում էր քամուց դէպի Ալբիոնի թերակղզին, որի ոսկեզօծ կաղամախները և նոճիները ցոլանում էին ջրերի մէջ: Հեռաւոր ափունքը ծածկող մանուշակ մշուշը բարձրանում էր դէպի նրանց կատարները: Մի թեթեւ գեփիւռ սկսեց յուզել վճիտ մակերևոյթը: Հոկտեմբերի գիշերները վնասակար են, օդի յանկարծակի ցրտացման պատճառով: Լիւսիէնը տեսաւ որ արեգակը արդէն սարին մօտ է. նա անհանգստացաւ նրա համար:

— Զովութիւնը գալիս է, ասաց նա, պէտք է շտապել տեղ հասնել:

Եւ նա թիավարեց աշխոյժով դէպի Մէնթօն:

Երբ արեւը սկսեց մայր մտնել, Աննին ցուրտ զգաց և դողդողաց. Լիւսիէնը այժմ մտածում էր միայն պահպանել նրան մրսելուց:

— Լսեցէք, ասաց նա, կանգնելով նաւակի մէջ: Յոյց տուէք որ ներել էք ինձ: Ես չը պէտք է ձեզ այդքան երկար պահել լճի վրայ: Ես թիավարելով տաք եմ զգում. կը հանեմ վերորկուս և զուրկ կը ձգէք ձեր ուսերի վրայ: Կամենում էք:

— Բայց այն ժամանակ դուք կը մրսէք:

— Ոչ, հաւատացնում եմ ձեզ: Ես արագ արագ կը թիափարեմ:

— Այն ժամանակ, տուէք ինձ վերարկուն:

Նա ծիծաղելով ձգեց երիտասարդի վերարկուն իր վտիտ ուսերի վրայ:

— Ես պէտք է շատ ծիծաղելի թուամ այսպէս հագնուած, չնորհակալ եմ:

Մի նոր քաղցրութիւն համակեց Լիւսիէնի սիրտը: Նա չը գիտէր արդեօք սէրն է ապլիս իրան այդ քաղցրութիւնը: Եւ անշուշտ դա սէրն էր, եթէ անուանենք սէր այն աստուածային աղբիւրը, որից բղխում են գոհաբերութեան և անձնուիրութեան մեր շանկութիւնները: Նա մտածում էր, «Ինչ հարկ կար վիրաւորել նրան մի անօգուտ խոստովանութեամբ և ինչո՞ւ պէտք էր կորցնել մի անշահատէր ատիժ՝ նուիրել նրան անձս լուելայն: Միթէ մեր ամենասիրելի զգացումները աւելի ուժեղ չեն լինում, երբ մնում են մեր մէջ անյայտ»:

Աննին ընդհատեց իրանց երկարատեւ լռութիւնը.

— Գիտէք ինչ են խօսում գիւղացիները ձեր մասին. «Նա գոռոզ է, բայց նա քաջ է»: Թարգմանեցէք. «Նա մեզ համար շատ ընտրեալ է, բայց պարկեշտ մարդ է, որին կարելի է վրտահել»:

Լիւսիէնը պատասխանեց ժպտալով.

— Այդքան բան այդքան քիչ խօսքերով:

Գոհ որ իրանց խօսակցութեան առարկան փոխուեց, Աննին յարեց.

— Պէտք է հօրս տեղը բռնէք Աննէսիւում: Զեր պարտականութիւնն է:

Լիւսիէնը կատակի ենթարկեց նրա քաղաքական ճաշակը.

— Օ, ոչ, ասաց Աննին: Ես ամենեւին չեմ զբաղւում քաղաքականութեամբ: Ամուսինս ասում է որ դա փոքր աղջկերանց

խաղը չէ. ևս կարող եմ միայն սիրոյ քաղաքականութեամբ պարպուել. դա, կարծեմ, չասէլ գործածական չէ:

Նա աչքերը մեծ մեծ բացաւ մարդաստանները տեսնելով, կարծես կամենալով նրանց հոգին իրան քաշել:

—Այս երկիրը այնքան գեղեցիկ է, ասաց նա, որ չատ վատ կը լինի թողնել նրան, պարոն Լիւսիէն: Դուք կարող էք այստեղ այնքան ծառայութիւններ մատուցանել, այնքան բարիք կատարել: Պարիզում մարդ կորածի պէս է և անօգուտ:

Նրանք մօտենում էին Մէնթօնի նաւահանգստին: Փոքր ալիքները ծփում էին ափունքը, արեւը անհետացել էր սարի ետեւը, որ դեռ ոսկու պէս փայլում էր: Մշուշը և խոնաւութիւնը գալիս էին ամեն կողմից, լճից և ավերից:

—Ձեր հայրը այնտեղ է, ասաց Լիւսիէնը. ժամանակ է վերադառնալ:

Եւ երբ նրանք ափը հասան, Աննին վերադարձրեց Լիւսիէնին վերարկուն և բռնեց հօրը ձեռքը, որ սա պարզեց նրան՝ նաւակից ցատկելու համար: Նա լաւ նկատեց որ հայրը տխուր էր: Սա մեղմութեամբ յանդիմանեց աղջկան.

—Խոհեմութիւն չէ այդքան ուշ դուրսը մնալ: Աչքան օրերը կարճ են: Դու արդէն հիւանդ ես և քեզ ենթարկում ես մրսելու վտանգին:

Մի և նայն ժամանակ նա ինամքով վաթաթում էր նրան իր հետը բերած շալերով:

—Ծիչտ է, հայրիկ, մենք չը նկատեցիք խոնաւութեան դալը, բայց պ. Հալանդը ինձ փոխ տուեց իր վերարկուն:

Լիւսիէնը հասկացաւ որ պ. Մէրսնը ամենեւին գոհ չէր նրանց երկուսի առանձին հանդիպումից: Երբ նա թողեց նրանց Մէնթօնի ճանապարհի վրայ, նա ողջունեց արկին Ալվարին մեծ յարգանքով: Միայնակ մնալով՝ նա մտածեց.

—Երբ Աննին ներկայ է, ինձ թւում է որ ամեն բան կեանքի մէջ պարզ և պայծառ է և միայն բարի գործեր կարելի է կատարել: Արդեօք երբէք նորից կը դտնեմ նրա մօտ անցկացըրած այդ սուրբ ժամերի յուզմունքները:

Եւ սակայն նա բնաւ չէր կարծել որ Աննիին միւս անգամ միայն մոտած կը տեսնի...

Կաղամախների ճանապարհի վրայ պ. Մէրսնը ասում էր իր աղջկան.

—Փոքրիկ Աննի, պէտք է քեզ հետ խօսես: Մի քիչ առաջ ժամնին տուն եկաւ ըղորովին տալիս ու վրայ եղած: Ես նրան հարցրեցի քո մասին, տեսնելով որ հետը չես եկել, նա ինձ ասաց. «Ամեն մարդ զբաղուած է նրանով և ոչ ոք ինձ վրայ ու-

շաղրութիւն չէ դարձնում: Եւ նա սկսեց լալ հեծկտանքով: Նա ջղային է դարձել մի քանի ժամանակից ի վեր: Նա մի ցաւ ունի: Դժուար չէ գուշակել նրա գաղտնիքը: Ես չաա փափագում եմ որ նա երջանիկ լինի, որ դուք երկուսդ էլ երջանիկ լինէք: Պէտք է խոհեմ լինել, սիրելիս: Ես վախ չունեմ քո մասին. ես կատարեալ վստահութիւն ունեմ քո վրայ, բայց քո քրոջ պատճառով, խուսափիր պ. Հալանդի հետ առանձին մնալուց:

Աննին բարձրացրեց իր երկնային աչքերը հօր վրայ:

—Ո՛հ, հայրիկ, ես կարծում եմ, որ ինձ չէք կասկածի: Ես շատ լաւ գիտեմ մեր խեղճ ժամնիի գաղտնիքը: Հէնց իսկոյն այդ գաղտնիքն էր որ ես յայտնեցի նրան լճի վրայ: Թողէք ժամանակը դայ. նրանք կը սիրեն միմեանց, ես ապահով եմ: Մի օր նրանք կը մօտենան իրար: Բայց գուցէ ես այլ ես կենդանի չը լինեմ: Վստահութիւն ունեցէք իմ վրայ, հայրիկ, և հանգստացրէք ժամնիին: Ես նրանցից չեմ որոնց կարելի լինի նախանձել և ես երբէք չեմ մոտանում նրա երջանկութիւնը:

Պ. Մէրանը լռում էր: Նա երկիւղ էր կրում որ եթէ խօսելու լինի, իր ձայնը կը դողդողայ: Նա հանդիսատես էր իր դատեր զանդաղ մահուան և նա դիտէր, որ ոչ մի բան չէ կարող փրկել նրան: Նա բռնեց նրա փոքր ձեռքը իր ձեռներէ մէջ և պահեց: Աննիի ձեռքը սառած էր և ջահիլ կիներ դուռն էր:

—Ինչպէս, մրսո՛ւմ ես դու, ասաց նա:

—Այո, կարծում եմ, որ գիշերուայ խոնաւութիւնը մի քիչ յոգնեցրեց ինձ:

Մտնելով տուն, նա ստիպուեց սլառկել անկողնում: Ժամնին, տեսնելով նրա գալը, վազել թաքնուել էր իր սենեակում, բայց երբ իմացաւ որ նա հիւանդ է, եկաւ քրոջ մօտ: Աննին, սաստիկ յոգնած, փակել էր աչքերը. նա քնեց առանց տեսնելու քրոջը, որ հսկում էր նրա վրայ:

Թարգմ. Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

*
* *

Ես որ մեռնիմ, ինձի թաղէք
Ալագեազի լանջերում,
Որ Մանտաշից հովերը գան
Վերաս հեւան ու երթան...

Գերեզմանիս չորս դին փռուին
Վայրի գաշտեր ծփծփան,
Եւ ուռիներն՝ մաղերն արձակ՝
Վերաս ընկնին, անճշ լան:
—Ա՛խ, թէ տանջուած սրտիս խորքից
Մի ալ-վարդ էլ դուրս ելնէր,
Ու ընկերս հեռու տեղից
Գար, գերեզմանս այցելէր,
—Ա՛խ, թէ նրա խոր աչերից
Մի ցօղ վարդիս մէջ կաթէր,
Այն սուրբ ցօղը սիրտս կ'երթար,—
Վէրքս, վէրքս կը բուժէր...

*

Թէ իմ բախտը աստղիկ լինէր
Աստղերի մէջ խոր երկնի,—
Կը թռնէի ամպերից վեր,
Որ նրան տէր դառնայի:
Ու երնէի չէր, որ իմ բախտը
Մարշան լինէր ծովերի,
Կը սուզուէի էն մութ խորքը,
Որ նրան տէր դառնայի...

Բայց իմ բախտը դուն ես, սիրունս,
Քու ժէռ սիրտը անդգայ,
Որ օձ ունի իր ձերպերում,
Դալար կեանքիս թոյն կուտայ...

*

Պանդ-պանդ փչեց տշնան քամին,
Ուռի, լորի դող առան.
Տերեւները՝ չոր ու դեղին,
Տըխուր խըշշան, վար ընկան:
Մենակ սհակն ծառի ճիւղքին
Լուռ ծուարաւ՝ սե հագած.
Ա՛խ, մէկ էլ ես ձեռքս ծոցիս,
Աչքս ձեր գըռան մընաց...

*

Այս ուռու տակ մենք երգեցինք՝
Սիրոյ չընաղ երգերից.
Մենք երգեցինք ու չընչեցինք
Բուրմունք, ժըպիտ ու թախիծ:
Այս ուռու տակ, ընկեր անդին,
Դուն ինձ սիրել խոստացար...
Անցան տարիք—չոր'ցաւ ուռին,
Ու դուն էլ ինձ մոռացար...

*

Երազիս տեսայ, որ ծովի ափին
Ես ընկած էի խոր վերքը սրտիս.
Եւ ալիքները մեղմ՝ երգում էին՝
Անուշ օրօրով ինձ անդորր տալիս:
Երազիս տեսայ, որ ընկնրներս
Ուրախ ու ժպտուն անցան ծովափով...
Բայց ա՛խ... ոչ մէկը ինձ ձայն չը տուեց,
Իսկ ես լուռ էի մահուան խոր վշտով...

*

Ա՛խ, անհուն սէր ես ունէի սրտիս մէջ.
Եւ վառ հաւանտ ու բիւր յոյսեր ունէի.

Բարձրաթուիչ, ինչպէս արծիւ վեհափառ,
Կը սուրայի վէս թւերովս երկնի մէջ:

Եւ ունէի չքնաղ ցնորք հոգուս մէջ.
Կը սիգայի մարդկանցից վեր, երկրից վեր.
Սաւառնաթեւ, ինչպէս արծիւ սեւաթոյր,
Շքեղ ցնորք ես ունէի հոգուս մէջ:

Բայց ցնորքս մնաց մենակ կեանքիս մէջ,—
Քանզի մարդիկ, որ դժմիտ են ու դաժան.
Խորտակեցին, յօշոտեցին իմ սիրաը.
Եւ ցնորքը սոսկ թողին ինձ կեանքի մէջ...

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Զ Հ ՈՒ Դ - Ք ՈՒ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէասպանութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

XI

Ձը նայելով որ բամազան ամիսն էր և իսկական, բարեպաշտ միւսլիմները պարտաւոր են այդ նուիրական ամսուամ կատարեալ ողջախոհութիւն պահել, այնուամենայնիւ բաղնիքների բուրդուն ¹⁾ իր սովորական ժամանակին սկսեց փչել դրեթէ բոլոր թաղերում մեր նկարագրած դէպքերի գիշերը, արշալոյսից առաջ: Բուրդուն հրաւէր և ազդարարութիւն է հաւատացեալներին. ով գիշերը անցրել է սիրոյ ծոցում և հերկել է կենդանի արտը, բարի և առատ պտուղ հասցնելու համար ի փառս Ալլահի և Մեծ Մարգարէի ²⁾, նա պարտաւոր է մաքրուել, սրբուել առաւօտեան նամազը կատարելուց առաջ:

Արշալոյսը դեռ նոր էր սկսել ծագել. առաւօտեան էզանը, որից սկսւում էր ծոմապահութիւնը, դեռ մի-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 6.

¹⁾ Մի երկար շնփոր, որ փչում են բաղնիքների տանիքից և որից ժողովուրդը իմանում է թէ բաղնիքը պատրաստ է արդէն, տաքացրած է:

²⁾ Ղուրանում ասուած է. «Ի՞նչը արտ է, որ պէտք է հերկել, սերմանել»: Շարիաթը պարտաւորեցնում է մուսուլմանին ամեն անգամ կնոջ հետ չարարելութիւն ունենալիս բաղնիք գնալ և լուացուել, մաքրուել: Բամազան ամսում կնոջ մօտենալը թէ՛ և արգելուած չէ, բայց առաքինութիւն է չը մօտենալը:

նարէթներից չէր հնչուել: Շահի պալատի կողմից, հարէմխանայի ետևի փոքրիկ բաղնիքի տանիքից հընչեց բուրդուն, այդ նշան էր, որ Աշխարհի Բեռը բաղնիք պէտք է գնայ: Հարէմխանայի փոքր դուռը բացուեց և մի կարճահասակ ներքինի դուրս եկաւ ձեռքին բռնած մի մետաքսէ բօխչա, մի արծաթեայ սաթիլ¹⁾ և մի ոսկէ ջամ²⁾, մի այլ մանչ — ներքինի ետեւից տանում էր դուլարգանը³⁾ և խինայի ամանը: Շահը սովորութիւն ունէր բաղնիքում խինայ գնել մօրուքին և խինայել սաքի ու ձեռներէ եղունգները: Ներքինիները ուղղուեցին դէպի բաղնիքը:

Երկու ընկերացիներու շարէմխանայի դուռը նորից բացուեց և փոքրիկ բակը մտաւ ծերունի ներքինի նապետը, սպիտակ փոխանով, անդուլայ և շապկի թևերը կոճկելով: Նրա խորշում, թառամած դէմքը խոր յուճուներ էր արտայայտում: Փոքր կլորիկ աչքերը, փայլելով ֆոսֆորական կրակով, կատաղի զայրոյթ էին ցոյց տալիս: Նա ինքն իրան խօսում էր, ձեռներով տարօրինակ չաթուճներ անելով. «Նահլաթ քեզ չար շէյթան⁴⁾, դիւիս ինչ բայա⁵⁾, ինչ կրակ բերեցիր, ով Ալլահ, դու ինձ ողորմիր, ի սէր քո առաքելի»: Նա շտապով մօտեցաւ բակի երկրորդ դռան, որ բացւում էր բիրունի փոքր պարտիզի վրայ և տնտեց արգեօք նիւերը լաւ արմաքրած են: Ապա վերադառնալով դէպի հարէմխանէն տանող դուռը, նա բացեց և ձեռներով նշաններ արեց: Երկու խափշիկ ներքինիներ դուրս եկան հարէմխանայից, բռնած մի մեծ բրդէ չուալի ծայրերից, այդ չուալը, որ դրին բակի մէջ տեղ, տողած էր և նրա ծակերից արիւն էր հոսում: Երբեմն երբեմն շան խուլ ոռնոց և կատուի մլաւիւն էր լսւում: Դնելով չուալը ներքինապետի առաջ, բակի մէջ տեղ, խափշիկները հեռացան և մտնելով հարէմխանէն մի երկու ընկերացիներու դուրս բերին մի երկ-

1) Զրաման. 2) Սկառաակ. 3) Վարդեջրի սրտակ. 4) Անիծեալ լինիւ, չար սատանայ. 5) Պատուհաս:

կրորդ չուալ, որի ծակերից նոյնպէս կաթում էր արին. այս չուալը ևս դրին առաջինի կողքին, որ շարժուում էր և որից լսուում էր շան կաղկանձին ու կատուի մլաւիւն: Խափշիկները, վայր դնելով չուալները, կանգնեցին, ձեռները դրին կրծքերի վրայ և խոր գլուխ տալով ներքինապետին, լուռ մնացին, սպասելով նրա հրամանին: Նրանք այնպէս անշարժ, արձանացած կանգնած էին, որ ոչ մի մկանունք չէր շարժուում նրանց երեսին և կիսամթութեան մէջ նրանց սև կերպարանքները աւելի ահուելի էին դարձել:

Խոր երկնքի մէջ դեռ փայլում էին հեռաւոր աստղերը. միակ վկաները այդ սոսկայի տեսարանի:

Այդ միջոցին հնչեց մինարէթից մուաղղինի ձայնը. ներքինապետը, որ մտածմունքների մէջ խորասուզուած, վերին աստիճանի շուարուած մարդու դէմք ունէր, գլուխը դարձրեց դէպի խափշիկները և միմիկայով ինչ որ մի բան պատուիրեց: Անմիջապէս խափշիկներից մինը մտաւ հարէմխանէն և մի բանի բոպէից յետոյ մի ղէյլան ձեռքին վերադարձաւ: Ծերունին շտապով բռնեց ղէյլանը, պղղեց չուալների առաջ և սկսեց ագահաբար ղլլացնել ղէյլանը, մինչև որ էզանը չէր վերջացել:

Երկու խափշիկները լուռ, անտարբեր, կանգնած էին, առանց որ նրանց դէմքի վրայ կարելի լինէր որևէ յուզմունք, անձկութիւն կարգալ:

Կատուի աղիողորմ մլաւիւնը, շան խռպոտ կաղկանձները նորից լսուեց չուալից:

Յանկարծ բիրունի կողմից դուռը կոփեցին:

Ներքինապետը վեր կացաւ, սաստիկ զարմացած և զայրացած. այդ ո՞ր մահկանացուն է յանդգնում վրդուվել այս ժամին հարէմխանայի խաղաղութիւնը: Նա մեկնեց ղէյլանը խափշիկին և ասաց. «հարցրու, տես ով է»: Բայց նկատելով խափշիկի երեսին ժպիտ, նա ուշքի եկաւ և ասաց ինքն իրան:

— Ես մոռանում եմ, որ նրանք խուլ և համր են: Եւ թփթխալով իր կարճ ոտներով, նա մօտեցաւ դռան:

— Ով է համարձակում այս ժամին խփել դուռը, սպառնալից դռչեց նա:

— Այդ դուք էք, Խօջա-բաշի, լսելի եղաւ մի բարակ, տկար ձայն:

— Սադրազամը, Հաջի Միրզա-Աղասին, վախեցած և ապշած ձայն տուեց ներքինապետը և, շտապով, սկսեց քաշել դռան նիւթերը:

— Այո, ես եմ, Խօջա-բաշի. մեծ դժբախտութիւն է պատահել, որտեղ է Շահը. հարկաւոր է իսկոյն տեսնել նրան: Բայց ինչու ես այստեղ այս ժամին, ինչո՞ւ է դէմքդ այսպիւլուած.

— Ուրեմն երկրորդ դժբախտութիւն! Ալլահը ազատէ մեզ երրորդից:

— Ի՞նչ, հարէմխանայում դժբախտութիւն է պատահել. երբ և ի՞նչպէս: Արդեօք Աշխարհիս Ազօթարանի նուիրական ստամոքսը խանգարուել է:

Եւ յանկարծ նկատելով բակի մէջ տեղ ցրուած երկու տուզած չուախները ու խափշիկների անտարբեր, անկարեկից դէմքերը, ծերունի սադրազամը հասկացաւ թէ ինչ դժբախտութիւն է պատահել...:

— Դարձեալ, հարցրեց նա միայն. ո՞վ է այդ դժբախտը:

Ներքինապետը ձեռացի շարժում արեց և խափշիկները մօտենալով բացեցին չուախների բերանները:

Քստմնելի տեսարանը, որ ներկայացաւ ծերունի սադրազամի աչքերին, ցնցեց նրան, որ վաղուց սովոր էր այդ տեսակ տեսարաններին: Չուախների առաջինից դուրս թռան մի շուն և մի կատու. ամբողջովին արիւննոտած, մաղերնին գդգդուած, շնչասպառ, խածոտուած: Իսկ չուալի մէջ մի ջահիլ կին, մերկ, անկենդան. երեսի, կուրծքի, ստամոքսի, թեքերի վրայ ահռելի խոցերով, որ, անշուշտ, գործել էին շան և կատուի խա-

ժողովները: Սոսկալի էր թշուառ կնոջ արիւնաթաթախ դէմքը, նրա երկար վարսերը փաթաթուած պարանոցով և ներկուած արիւնով, կոկորդը կրծոտուած: Աչքերը միայն մնացել էին անարատ, բայց ապակեացած և չուած զարհուրանքից:

Խափշիկները քակեցին երկրորդ չուալի կապը և սադրաղամը, տեսնելով լծացած արեան մէջ մի մարմին և նրանից բաժանուած մի գլուխ, կարողացաւ միայն արտասանել.

—Դժբախտ Սէլիմ-խան, դժբախտ քո հայր, ահա որտեղ է հասցնում մարդուս ջահիլութիւնը: Բայց ինչպէս պատահեց այդ:

—Ես ինքս դեռ լաւ չը գիտեմ, թէ այս անդգամը—և նա ուքով հրեց կնոջ գիակը—ինչպէս յանդըդնել և կարողացել էր թագցնել Սէլիմ-խանին իր սենեակում, եօրղան-դեօշակի ծալքում: Բանից դուրս է գալիս, որ երեք ամսից ի վեր այդ յանցանքը գործում էին նրանք և սա նոյն իսկ յղիացել էր այդ լակոտից: Քիչ էր մնում այդ լրբերի պատճառով ես ևս ենթարկուեմ Շահի արդար բարկութեան և դահճի ձեռքն ընկնեմ: Թո՛ւ ձեր երեսին, աւարտեց ներքինապետը մի պինդ թքելով երկու դիակների վրայ:

Գլխատուած տղամարդը մի երիտասարդ էր՝ հազիւ 20 — 22 տարեկան:

Այդ գիշեր հարէմխանայում կատարուել էր մինը այն արիւնդուշտ և ողբերգական տեսարաններից, որ սովորական երեւոյթ է կազմում արեւելեան, մուսուլման բռնակալների պալատական կեանքում: Վեց ամիս առաջ կուսակալ խաներից մինը նուէր էր ուղարկել Շահին մի գեղեցիկ, 16 տարեկան աղջիկ: Շահը սիրա էր արել և նա մտել էր հարէմխանայի կանանց շարքը, այն գերուհիների շարքը, որոնց կեանքը անցնում է չորս պատերի մէջ, տաղակալի ձանձրութեան մէջ, որոնք ծաղկում են, իբրեւ ծաղիկներ, բայց ոչ ազատ օդում, կենսատու արեւի ազդեցութեան տակ: Այլ ջերմանոցում, հեռու սիրելի-

ներից, հայրենի հողից, հայրենի օգից, ջրից: Նրանք սահմանուած են երբեմն երբեմն, երեք-չորս-վեց ամիսը մի անգամ գոհացնել Շահի վաւաշոտ ցանկութիւնը: Ոչ թանկագին զարդերը, ոչ գոհարեղէնները, ոչ պարերը, զուարճութիւնները, որ առատութեամբ չըռայւում է նրանց հարէմխանայում, չեն կարողանում մեռցնել նրանց մէջ այն բնական ցանկութիւնը, որ ունի ամեն մի դեռափթիթ էակ—սիրել և սիրուել, գըգուել և գգուանք ստանալ, իր հոգին խառնել իր սիրեցեալի հոգու հետ: Եւ պատահում է այն՝ ինչ որ անխուսափելի է. չը նայելով բանտի ամուր պատերին, չը նայելով վայրագ և անսիրտ ներքինիների հսկողութեան, չը նայելով սոսկալի պատիժներին, որ սպառում է անհաւատարմութեան համար, ջահիլ և գեղեցիկ գերուհիները հնարք են գտնում հասնել իրանց մուրազին, սիրել ու սիրուել: Սէրը կոյր է, ասել է պարսիկ բանաստեղծը, նա սահման, խոչընդոտ չը գիտէ. մահը քաղցր է նրա համար, եթէ սիրեցեալի համար է:

Ընկնելով Շահի հարէմխանէն, դեռատի և գեղանի Այիշէն, այժմ Այիշանէ խանըմ, չէր կարող մոռանալ սիրուն Սէլիմին, որ իրանց դրացի էր, որի հետ երեխայութեան ժամանակ խաղացել էր և որը վառել էր նրա մէջ դեռ մի տարի առաջ սիրոյ կրակը, երբ մի օր, իրանց քաղաքում, պատահմամբ, ուրբանդի տակից, թօքիայում ¹⁾ կարողացել էր տեսնել նրան:

Որքան գեղեցկացել էր Սէլիմը. թաղի բոլոր աղջիկների երազն նրա հետ քեաբին կապելն էր: Բայց մի քանի ժամանակից յետոյ Սէլիմին հայրը տարաւ Թէհրան և շուտով իմացուեց, որ նա դարձել է Շահի փիշխըդմէթ՝ Սէլիմ-խան անունով: Սակայն Սէլիմի մայրը խօսք էր կապել Այիշայի մօր հետ, որ անպատճառ սիրուն Այիշային իր միսուճար տղի համար կ'ուզէ, իր տունը հարսն կը բերի. «այդպիսի նազելի աղջիկ, ասել էր նա. միայն իմ Սէլիմին է լայեղ» ²⁾: Այդ պատճառով

¹⁾ Թատրոն, ուր կատարում են կրօնական միատէրիաներ: ²⁾ Արժանի:

Այիշայի ծնողները մերժեցին իրանց թաղի չատ տղաների առաջարկը և չը կամեցան նրան տալ նոյն խակ իրանց անուանի խանի որդուն, սպասելով Սէլիմ խանի վերադարձին: Եւ ահա մի օր խանը կանչեց Այիշայի հօրը և յայտնեց, որ Ալլահը—թող յաւիտեան փառաւորուի նրա անունը—իր ողորմած աչքը դարձրել է նրա տան վրայ և աշխարհի աղօթարանը, Մէհմադ Շահը, լսելով Այիշայի աննման գեղեցկութիւնը, հաճել է նրան իրան սիղա¹⁾ կին առնել, ուստի պէտք է հէնց այս գիշեր քաջավանները²⁾ պատրաստուեն և հայրը տանի աղջկան թէհրան հարէմխանայի ներքինպետին յանձնելու: Խեղճ հայրը ստիպուած էր, ի հարկէ, հազար ու մի տեսակ շնորհակալութիւններ անել խանին, մի այդպիսի մեծ պատուի համար, որին Շահը արժանացնում է նրան. նա լաւ հասկացաւ, որ այդ խանի սարքած բանն է, իբրեւ վրէժխնդրութիւն:

Այդպէս Այիշան ընկաւ Շահի հարէմխանան. դարձաւ Շահի սիղա կանանց չորս հարիւր քսաներորդը և կոչուեց Այիշա խանում, տիտղոսով՝ Շէմս-ուլ-Դօվլէ³⁾: Ծերունի, հիւանդոտ Շահը նրան մի հրէշ երեաց և նա գիշեր ցերեկ ախ ու վախ էր քաշում իր հոգու հատորի, սիրելի Սէլիմ խանի ետեից: Մայրը, որ եկել էր թէհրան, մխիթարում էր նրան, յոյս տալով, որ մի քանի ժամանակից յետոյ, Այիշան կարող է խնդրել Շահին, որ սա իր ձեռքով քեաբինի կնութեան տայ իրան Սէլիմխանին և փիշիւղդմէթը, ի հարկէ, մեծ պատիւ կը համարէ իր համար ընդունել Շահից մի այդպիսի ընծայ, բայց խեղճ Այիշա խանումի սիրտը անդադար հալ ու մաշ էր լինում, չը լինի Սէլիմ խանը թէհրանի մեծամեծների մինի աղջիկն ուզի և ինքն մնայ յուսահատ, մուրազլին չը հասած: Վերջապէս հարէմի փակ կեանքը, տաղտկութիւնը, երիտասարդական վառ ցանկութիւնները իրանց գործը կատարեցին:

1) Օրինատուր կամ քեարինատուր կանանցից բացի, որոնց թիւը եօթն է, մահմեդականը կարող է սիղա, կամ ժամանակատուր կին ևս ուզել, որքան կամենայ: 2) Պատգարակ: 3) Արեգակ տէրութեան, մականուն:

Այիշան դալալ¹⁾ կանանց միջնորդութեամբ կարողացաւ նամակ հասցնել Սէլիմխանին և մի քանի հաւատարիմ, առատ վարձատրուած աղախինների շնորհիւ, վերջապէս Սէլիմ խանը մի երեկոյ, դալալ կնոջ ծըպտեալ կերպարանքով, իրան դտաւ Այիշա խանըմի սենեակում, և այդ գիշեր սիրահարները հասան իրանց մուրազին: Ի հարկէ, անկարելի էր, որ ընդարձակ հարէմխանայի մէջ մի քանի կանայք չիմանային Այիշա խանըմի գաղտնիքը, բայց սրովհետեւ այդպիսի գաղտնիք միայն սա շունէր, ուստի և չէր մերկացուած: Սէլիմը և Այիշան որոշեցին իրադործել իրանց ծրագիրը: Այիշան, երբ որ Շահը այցելէր իրան, պէտք է ընկնէր Շահի օտնները և խնդրէր որ իրան քեաբինը կապի Սէլիմ խանի հետ: Սիրով արբշիւ երէ տասարդը հետը հետէ աւելի յանդուգն դարձաւ և զգուշութիւնները բաց թողեց ձեռքից. ներքինապետը իմացաւ և զարհուրած, դողալով իր կեանքի համար, պատմեց Շահին: Հիւանդոտ, տկար Շահը, որին արդէն մի անգամ Այիշան յայտնել էր իր ցանկութիւնը, չը կամեցաւ երիտասարդների արիւնը թափել տալ, տրամադիր էր նոյն իսկ արձակել նրա սիղալութիւնից և տալ Սէլիմ խանին, բայց ներքինապետը, տիկնանց տիկիներ²⁾ հետ այնպիսի մուայլ, սև գոյներով նկարագրեցին այդպիսի թուլութեան և ներողամտութեան աղետալի հետեանքները ամբողջ հարէմխանայի համար, որ Շահը ստիպուեց հրաման տալ, որ գործադրուի սովորական պատիժը—գլխատել տղամարդին, իսկ կնոջ ձգել չուալի մէջ, զենել նրա հետ շուն և կատու և չուալի բերանը փակելով, փայտով այնքան խփել, որ կենդանիները կատաղելով կրծեն խեղճ զոհին:

Եւ անողորելի, անդուլթ, գազանային օրէնքը դործադրուեց խեղճ երիտասարդ ամուսնի վրայ, ճիշտ այն րոպէին, երբ նրանք սիրոյ գրկախառնութեան մէջ, հազար

1) Միջնորդ. դալալ կանայք աղատ մօտք ունեն հարէմխանաներում, ուր ծախում են զանազան կանացի իրեր: 2) Շահի կանանց մէջ մինը, տարիքով աւելի երէցը, աւագը, տիկնանց տիկին է համարւում:

ու մի աեսակ երջանիկ ծրագիրներ էին կազմում ապագայի մասին: Նոյն իսկ յղիութիւնը չազատեց խեղճ Այիշանին զարհուրելի ճակատագրից:

Այդ պատիժը պէտք է սարսափ տարածէր ամբողջ հարէմխանայի վրայ և նրա մէջ փակուած գեղեցիկ գերուհիները պէտք է կենդանի օրինակով համոզուէին, թէ ինչ է նշանակում մտածել ապօրէն սիրոյ մասին... Նոյն իսկ զոհերի մասին խօսելը սաստիկ արգելուած էր. ոչ ոք չը պէտք է գիտենար ինչ են եղել նրանք, որտեղ են թաղուել: Նրանց գերեզմանը անգամ անյայտ պէտք է փնար: Սովորաբար խեղճ զոհերը թաղուում են ընդարձակ պալատի խուլ պարտիզներէից մէկի ծառերի տակ պեղուած փոսերի մէջ և դրա համար դորժագրուում են խուլ ու համր ներքինի խափշիկներ, որոնք նոյնպէս մի մի գերեզմաններ են ամեն մի դադտնիքի համար:

Ներքինապետը աչքով արեց և խափշիկները նորից կապեցին չուախների բերանը. շունը ու կատուն դեռ աղիսողորմ ձայներ էին հանում:

—Բայց ինչ դժբախտութիւն է ձեզ պատահած, աղա սադրաղամ:

—Էլ մի հարցնի. Բէհման Միրզան փախել բէստ է մտել ռուսաց դեսպանատանը:

—Վայ, վայ, վայ, բացագանչեց ներքինապետը. ուրեմն այդ անիծեալ ռուսները պաշտպանում են նրան. ուրեմն նրանք չար գիտաւորութիւն ունեն. ախր, ես քեզ ասացի, աղա սադրաղամ, որ աղեղը շատ մի լարիւր. նեաը դուրս կը պրծնի և կը վիրաւորի քեզ. դու ինձ չը լսեցիր. հիմա ի՞նչ ես անելու:

—Ամենից առաջ պէտք է իմաց տալ Շահին:

—Մտքովդ անգամ մի անցրու, այժմ նա սաստիկ դրդուած է և վատ տրամադրութեան մէջ այս անիծեալների պատճառով—և ներքինապետը նորից թքեց չուախների վրայ—այսօր չը պէտք է նրան ոչինչ յայտնել: Լաւ. կը լինի որ այստեղից ևս հեռանաք, որ ձեզ

Շահը չը տեսնի, որովհետեւ նա շուտով կը գայ բաղնիք գնալու: Ես ևս ազատուելով գործերից, բաղնիքից յետոյ, երբ Շահը քնանայ, կը գամ՝ խորհրդակցենք միասին թէ ինչ անենք: Այժմ պէտք է այս լէշերը ¹⁾ պարտըկեմ:

—Շատ լաւ, ես կը գնամ կը սպասեմ ձեզ սագարաթի ²⁾ խորհրդարանում: Իսկ այս խեղճերի դիակները ինչ պէտք է անէք:

—Այժմ արդէն ուշ է, արեգակը շուտով դուրս կը գայ. կ'ուղարկեմ սառցատանը պահեն մինչեւ այս գիշեր:

Եւ ներքինապետը ձեռքի շարժումներ արեց խափշիկներին, որոնք հասկացան նրա նշաններն ու շուտները մէկ մէկ բռնելով տարան ձգեցին սառցատան խորքը: Դիշերը, յարմար ժամանակ, խեղճ Սէլիմ խանի և Այիշա խանըմի մարմինները յաւիտեան հանգիստ պէտք է գտնէին դարաւոր ծառերի շուաքի տակ և ոչ ոք չը պէտք է կարողանար իմանալ թէ ինչ եղան նրանք: Լուռ կը մնան ծառերը, լուռ կը մնան համր ու խուլ խափշիկները...

Ծերունի սագրազամը, ի մեծ զարմանս արդէն քնելու պատրաստուող սպասաւորների, մտաւ նախարարապետութեան առանձնասենեակը և պատուիրեց առաջնորդել ներքինապետին, հէնց որ սա կը գայ, ու ոչ ոքի ներս չը թողնել: Արեն արդէն սկսել էր ծագել. պալատում ամեն տեղ խոր լուռութիւն էր թագաւորում. ամեն տեղ քուն էին մտել րամազանի պատճառով:

Մի ժամից յետոյ առանձնասենեակի վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ ներքինապետը, որի խաշած խնձորի նման խորշումած, կնճռոտած գէմքը աւելի ևս զզուելի էր թւում ցերեկի լոյսով: Սագրազամը ոտքի

1) Դիակ 2) Նախարարապետութիւն:

կանգնեց և իրանից բարձր նստացրեց: Նստելով, ըստ ընդունուած սովորութեան երկուսն նորից ոտքի կանգնեցին և նորից նստեցին:

— Փառք Ալլահին, Շահը բաղնիքից փոքր ինչ զուարթ դուրս եկաւ. նա գնաց քնելու և ասաց, որ այսօր միայն իֆթային դուրս կը գայ բիրունին: Մենք բաւական ժամանակ ունենք, Հաջի, պատրաստուելու և մեր կարգադրութիւններն անելու:

Եւ նա իր փոքրիկ սուր աչքերով նայեց սադրազամին ու աւելացրեց.

— Բայց դուք մոռացաք ինձ ասել, ձեր մարդիկը կարողացել են ձեռք դնել շահզադէի գոհարեղէնի վըրայ:

— Ոհ, հառաչեց սադրազամը, անիծեալը իր գոհարեղէնն ևս հետը թռցրել է:

Զայրոյթի, կատաղութեան կայծակներ ցայտեցին ներքինապետի փոքրիկ կլորակ աչքերից:

— Ուրեմն մեր ձեռքը դատարկ մնաց. բայց ոսկիները, փողերը հօ հետը տանել չէր կարող:

— Փողերը, ի հարկէ, հետը տանել չէր կարող. երևի մի օրէէ սարբաֆի¹⁾ մօտ են կամ մի վաճառականի մօտ պահ տրուած, բայց այժմ, քանի որ նա իր մէջը խփել է ռուսներին, ոչինչ անել չենք կարող. նրա գոյքն ևս ռուսների պաշտպանութեան տակ է:

— Այդ ճիշտ է, բայց պէտք է անմիջապէս բանտարկել նրա հաշուապահին և գանձապահին. եթէ չը կամենան ցոյց տալ որտեղ է պահուած շահզադէի հարստութիւնը, և լուռ մնան՝ տանջանքներով կարելի է բանալ նրանց լեզուն: Ախ, հաջի, հաջի, ինչքան վատ տարիւր գործը, ոչ Շահի ջիւղը մի բան ընկաւ, ոչ մերը:

Եւ ներքինապետը չափեց սադրազամին մի ականարկով, որի մէջ պարզ արհամարհանք էր կարդացուած դէպի Իրանի առաջին պաշտօնեան:

¹⁾ Սեղանաւոր:

Երկու ծերունիները մի քանի րոպէ լուռ մնացին։ Սկսեցին համրիչների հատիկները չխչխկացնել, աղօթքներ չշնչալ, երբեմն երբեմն աչքի տակից միմեանց վրայ անվտանգ ակնարկներ ձգելով։

Այդ երկու զառամեալ ծերունիների ձեռքի մէջ էր կենդրոնացած իսկապէս ամբողջ կայսրութեան—Իրան-Թուրանի կառավարութիւնը, միլիոնաւոր ժողովուրդների բախտն ու ճակատագիրը։ Շահը, թոյլ, հիւանդու, խաղալիք էր դրանց ձեռքում և ամեն բան վրճրուում էր, իրագործւում էր այդ երկուսի կամքի և հրամանի համաձայն։ Նրանց միացնում էր այն հանդամանքը, որ երկուսն ևս համահաւասար ազդեցութիւն ունէին Շահի վրայ։ Խօշաբաշու կամ զզլարազասու պաշտօնը սադրազաւի պաշտօնի չափ կարեւոր է, երբ Շահը զուրկ է ինքնուրոյնութիւնից և անձնատուր է հարէմական զուարճութիւններին։ Շատ կարելի է որ ներքինապետը չը յօժարէր իր պաշտօնը փոխել սադրազասութեան հետ, եթէ առաջարկէին նրան, բայց սադրազամը, յամենայն դէպս, շարունակ վախ ու երկիւղի մէջ էր, որ ներքինապետը կարող է իր տեղն բռնել, մինչ ինքն նրա տեղն բռնելու կարող չէ։ Սադրազամի մէջ դեռ անհետացած չէին մարդկային զգացումները, մանաւանդ որ նա ընտանիքի հայր էր. շատ անգամ ազահութիւնն և ընչաքաղցութիւնն չէին նրա մէջ միակ շարժառիթները անդուծ և անարդար դործողութիւնների, այլ մոլեռանդութիւնը, վրէժխնդրութիւնը, ինչպէս Բէհման-Միրզայի դէպքում և տգիտութիւնը, երբեմն երբեմն նա ցոյց էր տալիս և արդարադատութեան, կարեկցութեան զարմանալի գործողութիւններ, որով և ընդհանուր առմամբ, ժողովրդական համբաւ ունէր։ Նա ունէր և մի անգնահատելի առաքինութիւն, անկեղծ կերպով սիրում էր Մահմեդ Շահին և հաւատարիմ էր նրան, ինչպէս շունը իր տիրոջ։

Բայց այդպէս չէր ներքինապետը. նրա հոգին, սիրտը, միտքը բոլոր զգացումները ղեկավարողը՝ մի

շարժառիթ էր—ոսկին: Նա սարսափելի ժլատ էր և ագահ. մարդկային ամեն զգացումն, ամեն կարեկցութիւն մեռած էր նրա մէջ այն օրից, երբ մարդիկ այնքան անգութ և անկարեկից էին գտնուել գէպի նա, զրկել էին նրան սիրելու և սիրուելու զգացումից, ընտանիքի, զաւակների տէր լինելու իրաւունքից: Ում համար էր դիզում նա դեղին օսկիները—նա այդ հարցն չէր տալիս իրան, բայց անդադար դիզում էր: Նա նայնչափ հեշտութեամբ հրաման տուեց դահճին՝ գլխատել պատանի Սէլիմին, որքան հեշտութեամբ և զուարճանքով ծխում էր ղէյլանը: Ներկայ դէպքում նրա զայրոյթը գրգռողն, նրան վշտացնողն ոչ թէ այն հետեւանքներն էին, որ կարող էին առաջ գալ Շահի և երկրի համար Բէհման-Միրզայի փախստից, որքան նրա հռչակաւոր զոհարեղէնին տիրանալու անկարողութիւնը: Եւ ոչ միայն չորս հարիւր և աւելի գեռափթիթ, նազելի էակների կեանքը, ճակատագիրը այդ անքնակա-նացած ծերունուց էր կախուած, այլ և շատ անգամ ամբողջ նահանգների բախտը նա էր տնօրինում, ստանալով Շահից ուղղակի կամ սիրեցեալ կանանց միջնորդութեամբ այս և այն նահանգի կուսակալութեան պաշտօնը նրա համար, ով ամենից շատ դեղին օսկիներ էր ներկայացնում իրան:

—Մեր դրութիւնը շատ ծանր է, խղելով լուութիւնը ասաց ներքինապետը: Ես վախում եմ, որ այդքեաֆիր ¹⁾ ռուսները մեր գլխին մի օյին չը խաղան: Բացի դրանից, բաղաքում ևս կարող են խռովութիւններ ծագել. նահանգներում, մանաւանդ Սպահանում և Թաւրիզում կարող են գլուխ բարձրացնել Ժողովուրդը սիրում է Բէհման-Միրզային: Պէտք է ազդու և խիստ միջոցներ ձեռք առնել, սարսափեցնել ամենքին: Ամենից առաջ պէտք Շահը պահանջէ ռուսաց գեսպանից որ Բէհման-Միրզային յանձնեն իրան և

1) Անհատաւոր:

երբ յանձնեցին, պէտք է իսկոյն խեղդել տալ նրան:

— Իսկ եթէ ռուսները չը յանձնեցին, ինչ անենք:

— Ինչպէս կը համարձակեն բեաֆիրները ընդդիմանալ աշխարհի աղօթարանի հրամանին. մենք այն ժամանակ պատերազմ կը հրատարակենք. մեզ ինգլիզները կ'օգնեն:

— Ախ, Խօջա-բաշի, ես զարմանում եմ որ դու քո այնքան փորձառութեամբ և խելքով այդպիսի բաներ ես ասում. բայց ինչո՞ւ ինգլիզը չօգնեց մեզ Ղարաբաղի, Երևանի, Նախիջևանի խանութիւնները յետ առնելու: Ինգլիզն էլ հօ իր հօր վարձքի համար մեզ չի օգնի, նա էլ կը պահանջի որ մի բան տանք: Վերջապէս, ինչի պէտք է Բէհման-Միրզայի համար մեր Շահի թագը և գահը վտանգի ենթարկենք: Ես ուրիշ խորհուրդ ունեմ:

— Ասա տեսնեմ ինչ է:

— Ռուսները չեն կարող Բէհման-Միրզային մեզ յանձնել. առաջին նրանք դրանով խախտած կը լինեն բէստի նուիրական օրէնքը և իրանց համարումը կը ձգեն բոլոր ազգերի աչքում. միւս կողմից նրանք չեն կամենայ Բէհման-Միրզայի պատճառով լարել մեզ հետ իրանց յարաբերութիւնները և թշնամացնել Շահին. ես կը սպառնամ որ կը դիմեն ինգլիզների օգնութեան, իսկ այդ ամենէին ձեռնտու չէ նրանց, որ մենք բարեկամանանք ինգլիզի հետ:

Ես խորհուրդ կը տամ նրանց որ Բէհման-Միրզային ուղարկեն Ռուսաստան և այնտեղ պահեն միշտ, թոյլ չը տալով երբէք Պարսկաստան վերադառնալ: Դրանով թէ նրանք ապաստարանի օրէնքը յարգած կը լինեն, թէ մեզ գոհացրած. Շահն էլ կ'աղատուի իր փառասէր եղբորից և վախից՝ թագը կորցնելու: Ժողովուրդն էլ տեսնելով որ մուսուլմանը գնաց քեաֆիրի պաշտպանութեան տակ մտաւ, սիրելու փոխարէն կ'անիծէ նրան:

— Լաւ միտք է, բայց կը կատարեն ռուսները:

—Կը կատարեն. ես դեռ չեմ ստորագրել Կասպից ծովի մասին մեր արած զիջողութեան թուղթը. դրանով և անգլիացիների երկիւղով կը ստիպեմ նրանց իրագործել այդ միտքը: Շահն էլ վախենալու ոչինչ չի ունենայ և կը հանգստանայ:

—Բայց դարձեալ դու քեաֆիր ինգլիզներին ձեռքից մի թող. խօսիր նրանց դեսպանի հետ:

—Միամիտ մնա, նրանք հէնց իրանք կը գան այսօր ինձ մօտ և կ'առաջարկեն իրանց բարեկամութիւնը ու աջակցութիւնը:

Եւ խփելով ներքինապետի ուսին, սաղարագամն ասաց.

—Յիշում ես, ես մի քանի անգամ Շահի ներկայութեամբ յայտնել եմ, այժմ ևս կրկնում եմ, իբրեւ կտակ, որ Իրանը ոչ ինգլիզի, ոչ ռուսի հետ ճակատ ճակատի դնել չէ կարող, բայց նա կարող է երկար հաստատ մնալ, օգուտ քաղելով այդ երկու քեաֆիրների մրցութիւնից, թշնամութիւնից: Մենք պէտք է միշտ երկուսին էլ մեր ձեռքումն պահենք, առանձին առանձին բարեկամ ցոյց տանք մեզ և ինգլիզով ռուսին վախեցնենք, ռուսով՝ ինգլիզին:

—Ինձ համար երկուսն էլ քեաֆիր են, երկուսն էլ անիծեալ լինեն, դժօրքի փայ դառնան, պատասխանեց ներքինապետը, և յարեց. «Երբ Մէհտին կ'երևայ, դրանք ամենքն էլ շանսատակ կը լինեն. բայց ափսոս, որ մենք չենք տեսնի. մեծ է Ալլահի զօրութիւնը»:

—Այո, մեծ է Ալլահի զօրութիւնը, բայց Ալլահն ևս կարծես մեզ թողել է քեաֆիրների ձեռքում: Ո՛ւր է Իրանի նախկին զօրութիւնը: Այսօր, քեաֆիր ռուսից, ինգլիզից ենք վախենում:

—Լաւ, թողնենք այդ. ինչ որ մեր նեասիբն ¹⁾ է, այն կը լինի: Երբ է լինելու ջհուդ-բուշան:

—Ի՞նչ. ջհուդ-բուշան. ամենեւին, մանաւանդ այժմ, երբ մենք չը պէտք է գրգռենք ռուսաց և ինգլիզի դեսպանների բարկութիւնը. նրանք չէ որ յայտ-

¹⁾ ձակառագիր:

նեցին անցեալ տարի, որ պէտք է այլ ևս ջհուդ-բու-
չան չը լինի. այդ խնդրում նրանք միացած են: Եւ
վերջապէս, ինչի պէտք է ջհուդ-բուչան լինի բանի որ
ջհուդ աղջկայ խնդիրը կարգադրուելու վրայ է:

— Ինչպէս:

— Ձը գիտես. ես կարողացայ համոզել ջհուդներին,
որ մի աղջկայ համար ամբողջ իրանց ժողովուրդը
վտանգի չենթարկեն և աղջկայ գործի քննութիւնը
յանձնեն Իմամ-Ջումին. ինչ որ նա վճռի, այնպէս էլ
լինի: Այժմ աղջիկն Իմամ-Ջումի տանն է:

— Բայց այդ բոլորովին առանձին գործ է, ասաց
ներքինապետը. ես խօսում եմ սովորական ջհուդ-բու-
չանի մասին. մեր ժողովուրդի նախնաւանդ սովորու-
թիւնն է տարին մի անգամ ջհուդ-բուչան սարքել, այդ
անիծեալ ցեղի բազմանալը արգելելու համար, նրանից
մի քիչ արիւն բաց թողնելու և նրանց կուտա-
կած հարստութիւնը մի քիչ նուազեցնելու համար: Ինչ
գործ ունեն ոռոսի և ինգլիզի դեսպանները որ խառ-
նըւում են. մենք գիտենք մեր հպատակները: Վերջա-
պէս, ես ամեն տարի բաւական մեծ բաժին էի ստա-
նում կողոպուտից. ինչի պէտք է զրկուեմ:

— Ես կ'ասեմ ջհուդներին բեզ հասնելիքը բերեն
տան, միայն, ի սէր Ալլահի, այդ խորհուրդը թող: Ես
այսօր իսկ կը տեսնեմ Իմամ-Ջումին և կը համոզեմ,
որ հրապարակական աղօթքի ժամանակ մեծ մղկիթում
յորդորէ ժողովրդին հանդարտ կենալ ե բացատրէ
ջհուդ-բուչանի վտանգը: Գալով միւս խռովութիւննե-
րին, ես ևս համաձայն եմ, որ պէտք է ժողովրդի վրայ
սարսափ տարածելու համար, խիստ միջոցներ գործա-
դրել: Սպահանից արդէն մի բանի օր է բերել են լու-
թիներին և խռովարարներին. Շիրազից բերել են այն
նոր քեաֆիրներին, որ իրանց բաբլ են կոչում: այստեղ
բանտում ևս շատ յանցաւորներ կան, Հէնց որ ըամաղանի
այս մի քանի նուիրական օրերն էլ անցնեն, պէտք է
դրանց ամենքի պատիժն տալ ժողովրդի առաջ: Այժմ

գնացէր մի քիչ քնեցէք մինչև կէսօր, ես էլ այստեղ կը քնեմ մի քիչ:

Ճանապարհ դնելով ներքնապետին, սադրազամը հրամայեց ֆէրրաշին անմիջապէս կանչել ֆէրրաշբաշուն: Վերջինս մի երկու րոպէից յետոյ երեւաց քնաթաթախ և գոգոն գէմքով, բայց խոնարհ գլուխ տալով, կանգնեց:

— Փէրրաշ-բաշի, ասաց սադրազամը, իսկոյն կը գնաս կը բանտարկես Բէհման-Միրզայի գանձապահին, միրզաներին, ծառաներին և շղթայակապ բանտը կը ձգես, պատուիրելով պահապաններին, որ խիստ հսկողութիւն ունենան:

— Չէշմ, գլուխ տալով դուրս եկաւ պաշտօնեան: Հաջի-Միրզա-Աղասին հէնց այդտեղ էլ, աբան գլխին բաշելով, պառկեց քնելու:

Պալատում տիրում էր խորին լռութիւն. լռութիւն տիրում էր և փողոցներում:

XII

Միջօրէի եղանները թնդում էին մինարէթներից, փոշոտ փողոցները սկսել էին կենդանութիւն սափնալ, բազարներում, թիւղաներում խանութները հետզհետէ բացւում էին և հանդիպելով միմեանց, դրացիների ու ծանօթների առաջին խօսքը, սէլամ տալուց յետոյ, այս էր. «Լսել էք, ինչ է պատահել. Բէհման-Միրզան փախել բէստ է մտել ռուսաց դեսպանատանը, Շահը հրամայել էր նրան կուրացնել. ջհուդները տուել են իրանց աղջիկը Իմամ-Ջումայի դատաստանին»:

Ամբողջ Թեհրանը ծայրէ ծայր այդ լուրերով էր զբաղուած. ամենքը շտապում էին գէպի Շահի մզկիթը, ուր փիշ-նամէզ էր Իմամ-Ջուման, նոր տեղեկութիւններ ստանալու յոյսով: Սէլիմ-շաթիրը հազիւ իր բազուկների և շաթիրական նշանի շնորհիւ կարողացաւ ճանապարհ հարթել իր համար և մտնել մզկիթը, որ-

տեղ ասել գցելու տեղ չը կար: Նա կամաց կամաց մօտեցաւ կանանց բաժնին և ծալապատիկ նստեց խնայի վրայ, սիւներից մէկի մօտ, որի մօտ նստած էր և մի կին ոսկէ չափրաստ ունեցող ուրբանդով: Նա արդէն նկատել էր Եասամանի սև դէմքը և նրա խորամանկ ժպիտը:

Իմամ-Ջուման սկսել էր հրապարակական աղօթքը. նրան հետեւեց թաղիա, և մի երիտասարդ մօլլա բարձրանալով ամբիոնի վրայ իր զիլ ձայնով սկսեց ողբը. կանայք արդէն անհամբեր սպասում էին այդ րոպէին և ամեն անգամ, երբ երգիչը աւարտում էր ողբը, շարունակում էին կանայք, առատ արտասուք թափելով:

—Վայ, վույ, լաւում էր մզկիթում:

Գլուխը յետ ու առաջ տանելով, Սէլիմը լսեց Լէյլա խանըմի այս խօսքերը. «Գիտես, ջհուդի աղջիկը այժմ ինձ մօտ է»:—Ինչպէս, քեզ մօտ:—Իմամ-Ջուման յանձնել է ինձ, որ ինձ մօտ մնայ մինչեւ քննութիւնը կը վերջանայ. ախ, անիծած աղջիկը որքան գեղեցիկ է Սէլիմ-ջան. ազան տեսաւ նրան թէ չէ, խելքը գլխից թռաւ, իսկ աքջիկը շարունակ լացում է. իր նշանածին Սաւուդին է յիշում:

«Վայ, վույ», դարձեալ թնդացին մզկիթում ողբալի ձայները:

—Լսիր, Լէյլա-ջան, դու ամեն կերպ աշխատիր որ ջհուդ աղջիկը ազային դուր գայ. դու ասա նրան, որ եթէ ուզում է իր Սաւուդին, իր հրէաներին աղատէ, սէյիդի կինը չը դառնայ, թող այնպէս ցոյց տայ, որ իբր պատրաստ է ազայի բոլոր ցանկութիւնները կատարել:

—Նա ասում է որ երբ ստիպուած լինի սէյիդի կինը դառնալ կամ մուսուլման դառնալ, իրան կը սպանի. նա երբէք ձեր Իմամ-Ջումայի կամքը չի կատարի:

—Ես չեմ ասում որ նա կատարի, բայց թող իրան այնպէս ձեւացնէ, որ պատրաստ է կատարելու և ա-

զայից ստանայ ֆիթվա, թէ հրէաները ոչ մի բանում մեղաւոր չեն, սէյիդն բռնութեամբ է իրան յափշտակել: Մնացածն ես ինձ վրայ եմ առնում: Մենք շուտով մեր մուրազին կը հասնենք:

«Վայ, վույ», շարունակում էր ողբը:

Սէյիմը մի քանի րոպէ էլ փսիսաց Եասամանի ափանջին. խափշիկուհին գլխով նշան արեց որ հասկացաւ և կը կատարէ:

Երգիչը աւարտեց ողբը և իջաւ ամբիոնից:

Նրա վրայ բարձրացաւ նորից Իմամ-Ջուման, իր ձիւնի պէս ճերմակ շալի ջուբբայի մէջ փաթաթուած:

—Մուսուլմաններ, ասաց նա, դուք գիտէք այն վարմունքը, որ ունեցել է Բէհման-Միրզա շահզադէն, Շահի եղբայրը. վարմունք անարժան մուսուլմանի. նա թողնելով իմամ Շահ-Աբդուլ-ազիմի նուիրական դուռը և դրօշակը, բէստ է մտել անհաւատների, քեաֆիրների դրօշակի տակ: Թող անիծեալ լինի այդպիսի մուսուլմանը:

—Բայց Շահը ուզում էր իր հարազատ եղբօր աչքերը կուրացնել, լսուեց ամբոխի միջից մի վախկոտ ձայն:

—Նա կարող էր ազատուել այդ պատժից նոյն պէս Շահ-Աբդուլ-ազիմի կամ մեր այս մզկիթի մէջ բէստ մտնելով: Շահը չէր կարող նրան հանել այստեղից:

Տիրեց խորին լռութիւն. ոչ ոք չը համարձակեց այլ ևս պաշտպանել դժբախտ շահզադէին: Նա անարգել էր հայրենի կրօնը, հայրենի սրբութիւնները և պատսպարուել էր օտարի, անհաւատների սրբարանում. նա նախատել էր իսլամը և իսլամը երեսը շուռ էր տալիս նրանից:

—Մենք ինքներս նախատում ենք մեր սուրբ դինը, մենք ինչ մուսուլմաններ ենք, պողաց դէպի ամբիոնը մօտենալով մի երիտասարդ սէյիդ: Ուր է իմ

կինը. ինչու ինձ չեն տալիս. միթէ այն օրին հասանք, որ մուռտառ ջհուղներն անգամ խլեն մեր կանանց մեր ձեռքից:

— Զհուդ-բուշան, ջհուդ-բուշան. թնդաց ամբողջ մզկիթը հազարաւոր աղաղակներով, մահ ջհուղներին. տուէք մեզ ֆիթվա, տուէք մեզ:

Սարսափելի ժխոր տիրեց, կանայք նոյն իսկ սկսեցին գոչել. «մահ ջհուղներին»:

Բայց Իմամ-Ջումայի ձեռքով արած մի շարժումը վերջ դրեց ժխորին և աղմուկը բիչ քիչ դադարեց ու դարձեալ խոր լռութիւն տիրեց:

— Մուսուլմաններ, ասաց նա, ջհուղները աման¹⁾ են բերել մեզ. նրանք յանձնել են ինձ աղջկան, որ ես բննեմ և ինչ որ շարիաթը կը հրամայի, այնպէս էլ լինի: Ես շուտով կը բննեմ գործը և եթէ աղա սէյիդի ասածներն կը հաստատուեն՝ ջհուդ աղջիկն, ի հարկէ, նրա օրինաւոր կինը կը դառնայ: Ես չեմ կարող ֆիթվա տալ ջհուդ-բուշանի համար, որովհետեւ այդպիսի ֆիթվան հակառակ կը լինի սուրբ խօսքին—դուրանին: Ղուրանում ասուած է, որ այն աղգերը, որոնք գիրք ունեն—Իսրայէլի որդիները ունին թովրաթը²⁾—եթէ հպատակութիւն յայտնեն, հարկ վճարեն Իսլամին, նրանք կարող են ազատ ապրել և իրանց կրօնը դաւանել: Զջհուղները հարկ են վճարում:.

— Հարկ վճարում են զաջարներին և ոչ մեզ, ասաց մի ծերունի սէյիդ:

— Նրանք հարկ են վճարում իսլամ թագաւորին, պատասխանեց Իմամ-Ջուման:

Եւ օրհնութիւն տալով արձակեց ամբոխը, որ սկըսեց դուրս գալ մզկիթից, տրանշալով: Այդ չարագէլեց նրան այնուամենայնիւ համբուրել Իմամ-Ջումայի հանդերձների բղանցքը, երբ վերջինս անցաւ ամբոխի մի-

1) Աման բերել—ապաստանել, պաշտպանութիւն հայցել: 2) Աստուածաշունչ:

ջով և դուրս գալով մզկիթի բակը, նստեց սալիտակ էշի վրայ ու բազմաթիւ մօլլաներից, սէյիդներից հետեւում, գնաց իր տունը:

Այն րոպէին, երբ երիտասարդ սէյիդը դուրս էր գալիս մզկիթից, մի ձեռք դիպաւ նրա ուսին և մի ձայն փսփսաց նրա ականջին. «Ձգուշացիր, աղա սէյիդ, ջհուդ աղջիկը այնքան գեղեցիկ է, որ գուցէ էլ դուրս չը գայ իմամ-Ջումայի տնից. իմամ-Ջուման սիրում է գեօզաներին¹⁾»: Սէյիդը յետ դարձաւ տեսնելու ով էր շինջում իրան այդ խօսքերը, բայց ամբոխի մէջ նա չը կարողացաւ իմանալ:

Կասկածը, եռանդը մոռաւ նրա սրտի մէջ: «Շէյթանը կամենում է ինձ փորձել», ասաց նա, և մռայլ, յուսահատ հետեւեց ամբոխին ու շուտով միացաւ իմամ-Ջումայի հետեւորդներին:

Ճանապարհին, իմամ-Ջումայի հետեւորդները հետը հետէ աւելանում էին: Կէսօրից արդէն երեք ժամ անցել էր, երբ իմամ-Ջուման հասաւ իր տունը: Ընդարձակ բակը, թալարը լի էր ահագին բազմութեամբ. դրանք ամենքը խնդրարկուներ էին, զանազան պահանջատէրեր, պարտապաններ, կալուածական, ժառանգական վէճեր վարողներ, ամուսնութիւն կնքողներ, ամուսնալուծութիւն պահանջողներ կամ թալաղ տուողներ, մարդիկ, որոնք եկել էին դատուելու, վկայութիւն տալու, ամբաստանելու կամ արդարացնելու իրանց ամբաստանութիւններից: Շարիաթը լինելով միակ հաստատուն օրէնքը Պարսկաստանում, հոգեւորականութեան ներկայացուցիչները դատում և վճռում են ոչ միայն կրօնական, այլ և քաղաքացիական գործերը, դատերը, վէճերը:

Ընդարձակ թալարի մէջ, որի երկու կողմից ևս

1) Գեղեցկուհիներին:

փէնջարաները բացուում էին երկու բակերի վրայ, գետնին, գորգի վրայ, չոքած էին բազմաթիւ գրագիրներ, որոնք անդադար գրում էին զանազան շաբալաներ¹⁾, իջարանամաններ²⁾, ագտնամէներ³⁾, վկայականներ և հրամաններ: Ամեն մի գրագրի առաջ հինգ վեց հոգի խնդրարկուներ էին չոքած, որոնք զանազան խօստումներ, ընծաներ վարձատրութիւններ փոփոխով գրագիրների ականջին աշխատում էին արագացնել գործը կամ իրանց ցանկութեան համաձայն վճիռ կայացնել տալ իմամ-Ջուլային: Այդ բոլոր թղթերը, վկայագրերը օրէնքի զօրութիւն էին ստանում միայն այն ժամանակ, երբ իմամ-Ջուլան թղթի ներքեւ կամ գլխին կամ կողքին դրոշմում էր իր կնիքը, երբեմն ևս արաբերէն մի բանի բառ աւելացնելով կնիքի վերեւ իր ձեռագրով:

Իմամ-Ջուլան մտնելով թալարը, ուր ամենքը ոտքի կանգնելով, պատկառանքով գլուխ տուին «սալամ ալէքիւմ» ասելով, որին նա պատասխանում էր «ալէքիւմ-սալամ»,—գնաց և նստեց թալարի վերեւում: Անմիջապէս աւագ գրագիրը չոքեց նրա առաջ և թղթերի մի ամբողջ կոյտ հանելով գրպանից, սկսեց կռացած, կամացուկ խօսել նրա ականջին: Ամեն մի ղեկուցումից յետոյ իմամ-Ջուլան հանում էր շալի փոքրիկ քսակից մեծ կամ փոքր կնիքը, մատի ծայրը թաթախում էր ղալամդանի թանաքի մէջ և լեզուով թրջելով թուղթը, դրոշմում էր թրջած տեղի վրայ ու տալիս աւագ գրագրին:

—Աղա, ասացին երկու վաճառական, գլուխ տալով և չոքելով առաջին, խնդրում ենք սիլա կարդա⁴⁾, ես զիջել եմ այս ընկերիս մեր ընկերական առեւտրի մէջ ունեցած իմ բոլոր իրաւունքները մի սիր⁵⁾ նաքաթով:

1) Կալուածագիր 2) Կապալագիր 3) Ամուսնագիր 4) Ամեն տեսակ թուղթ, պայմանագիր օրինաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ մօլլան կարդացել է սիլալ այդ առում է «թիլանարի շոք» 5) Մի օրը հաւասար է 5 մսխալի Կարելի է մի ամբողջ տուն, այդի, զիւղ ծախել մի սիր նաքաթով կամ, կամ մի հատ խնձորով, կամ մի հատ թաշկինակով:

— Ճշմարիտ է, Հաջի, զիջել է նա քեզ և դու ընդունել ես: Տուել ես սիր նաբաթը:

— Այո, աղա, ընդունել և տուել եմ:

— Ստացել ես դու, սիր նաբաթը:

— Այո, ստացել եմ:

Իմամ-Ջուլման միացրեց երկու վաճառականների ձեռները և ասաց. «սիղան կատարուեց»: Դէ գնացէք, գրագրին ասէք, թուղթը գրի:

Այդ միջոցին թալարը մտաւ Բէգլար-բէգի պաշտօնեաներից մինը և մօտենալով սէլամ տուեց: Իմամ-Ջուլման պատասխանելով սէլամին ասաց. «բիսմուլլահ, նստեցէք»: Պաշտօնեան յայտնեց, որ Բէգլար-բէգին իր խոնարհ ողջոյնները յիշելով, խնդրում է որ աղան, շարիաթի համաձայն, վճիռ տայ մի կռուի մասին, որ երէկ պատահել է: Երկու կալուածատէր կռիւ են արել մի արխի¹⁾ վրայ. նրանցից ամեն մէկը պնդում է, որ արխը իր գիւղինն է, թոյլ չէ տալիս միւսին ջրել արտերը: Խօսքից անցնելով կռուի, երկու կալուածատէրերի օգնութեան են վազել գիւղացիները. կռիւը սաստկացել է. զէնք են գործածել և երկու կողմից սպանուել են չորս հոգի, որոնց մէջ մի կին. վիրաւորուել են հինգ հոգի: Այժմ պէտք է որոշել ումն է պատկանում ջրի արխը և ապա որոշել, թէ յանցաւոր կողմը ինչքան դիյա²⁾ պէտք է վճարի սպանուածների և վիրաւորուածների արեան զնի համար:

— Ուղբեր են վկաները, հարցրեց Իմամ-Ջուլման:

— Տասը հոգի, որոնցից երկուսը հրէայ, երկուսը հայ և երկու էլ կին:

— Ձեզ յայտնի է, որ ամեն երկու ոչ-մուսուլմանի վկայութիւնը հաւասար է մի մուսուլմանի վկայութեան. նոյնպէս երկու կնոջ վկայութիւնը հաւասար է մի տը-

Բաւական է որ տէրը, վաճառողը յայտնի, թէ գոհ է այդ վարձատրութեամբ.

1) Առու, ջրանցք: 2) Հատուցումն:

ղամարդի վկայութեան: Կնոջ դիյան ևս տղամարդի գիյայի կէսն է:

—Շատ լաւ, աղա, այդ ինչպէս հրամայում է շարիաթը, վճռեցէք դուք, մենք կը գործադրենք վճիռը:

—Բարի է, թող ամենքն վաղը այստեղ պատրաստ լինեն:

—Մի խնդիրը ևս բերել եմ Բէգլար-բէգի կողմից, աղա, շարունակեց պաշտօնեան: Այս մարդը, Հաջի Ահադը, մի մուրհակով հինգ հարիւր թուման է պարտ այս մարդուն, Մաշադի Իբրահիմին—և մատով ցոյց տուեց թալարի մէջ տեղ կանգնած երկու վաճառականի—բայց պարտապանը չէ վճարում, տսելով որ մուրհակը խալի-էգ-վաջ¹⁾ է: Ի՞նչ է հրամայում շարիաթը:

—Ստացական կամ վկայ ունե՞ս, Հաջի Ահադ, դիմեց Իմամ-Ջուման պարտապանին, որ փողը վճարել ես:

—Ոչ, աղա, բայց հազրաթ Աբբասը վկայ վճարել եմ:

—Ոչ, ասաց Իմամ-Ջուման, կամ պէտք է երդումն ուտես որ պարտքդ վճարել ես կամ պէտք է վճարես: Այսպէս է հրամայում շարիաթը:

—Խնդրում եմ իմ գործս ևս վճռիր, աղա, թնդաց յանկարծ մի ձայն թալարի մէջ և մեզ ծանօթ երիտասարդ սէյիդը կանգնեց Իմամ-Ջումայի առաջ:

Վերջինս բարձրացնելով նայուածքը և նկատելով սէյիդին, ունքերը կիտեց, բայց շուտով անտարբեր դէմք ընդունելով, ասաց.

—Ի՞նչ է քո գործդ, աղա սէյիդ, այժմ ժամանակն ուշ է, երեկոյ է արդէն, բայց ասա տեսնեմ:

—Ես ջհուդ աղջկայ ամուսինն եմ, դուք այսօր հրամայեցիր մղկիթում, որ պէտք է բննէք. բննեցէք շուտով և կինս ինձ յանձնեցէք, երկար սպասել չեմ կարող:

¹⁾ Այն մուրհակներն են կոչում ալդպէս, որոնք վճարուած են կամ որոնց արժէքը չէ ստացուած:

Վերջին խօսքերը սէյիդը արտասանեց սպառնողական շեշտով։

—Ջհուդները պնդում են, աղա սէյիդ, ասաց մեղմ ձայնով կրօնապետը, որ դու փախցրել ես աղջըկան և քեաբինը զօռով, առանց աղջկայ հաւանութիւն ես կատարել տուել։

—Քեաֆիրների խօսքը ինչ նշանակութիւն ունի, աղա, ես քեաբինի թուղթ ունեմ։

—Տուր տեսնեմ։

Սէյիդը հանեց ծոցից մի երկար թուղթ և երկու ձեռքերով յարգանքով մօտեցրեց կրօնապետին, որ ուշադրութեամբ կարդաց։

—Ո՞վ է գրել այս քեաբինագիրը։

—Մօլլա Քեաղիմը։

—Ինչո՞ւ վկաներ չը կան։

—Միթէ մօլլա Քեաղիմը սուտ է գրել։ Սիղան նա է կարդացել։

Իմամ-Ջուման մտածումների մէջ ընկղմուեց։ Նա դեռ գտնուում էր այն չլացուցիչ տպաւորութեան տակ, որ նրա վրայ գործել էր Եսթերի հիանալի գեղեցկութիւնը. «Այսքան տարի ապրել եմ, մտածում էր նա, հարիւրաւոր կանայք եմ տեսել, իմ հարէմում ամենագեղեցիկ կանայքն եմ ունեցել, բայց այդ ջհուդի բաժի պէս գեղեցիկն դեռ չեմ տեսել։ Սփսոս է այդպիսի չքնաղ սրտը այսպիսի գռեհկին տալ։ Պէտք է մի հնարք մտածել...»։

Եւ բարձրացնելով գլուխը, նա մեղմ և կարեկցական ձայնով ասաց.

—Որդիս, դու ջահիլ ես. ես հասկանում եմ քո ցաւդ, բայց համբերութիւն ունեցիր. թող բամազանի այս նուիրական օրերն անցնեն և յետոյ իսկոյն ես քո գործդ կը վերջացնեմ։ Աղջիկը այժմ մեր ձեռքին է, էլ փախչել չէ կարող։ Եթէ մենք կարողացանք համոզել նրան, որ իր անարդ կրօնը դէն ձգէ ու մեր ճըշ-

մարիտ դինը ընդունէ, որքան մեծ փառք բեզ համար:
 — Եւ ամին, միաբերանասացին հանդիսականները:
 Եւ վեր կենալով Իմամ-Ջուլան մտաւ իր առանձ-
 նասենեակը:

Բազմութիւնը սկսեց քիչ քիչ ցրուել,

ՇԱՀՐԻԱՐ

(կը օտարուցակուի)

ԱԻԱԶ ԵՒ ԱՍՏՂԵՐ

(Ձուգից)

Հին ուխտի գլխում ես միշտ կարդում եմ՝ «Ազգ իմ
հարազատ,
Սխրագործական քայլերիդ համար սերունդդ ազատ.
Պիտի բազմացնեմ որպէս աստղերը երկնականարի,
Բիւր-բիւրոց դարձնեմ որպէս աւազը անհուն ծովերի»:

Օ՛, Աստուածաշունչ, Սուրբ Գիրք անդրանիկ՝ ստեղ-
ծագործութեան,
Քո հին էջերը երբ կարդում էի օրով մանկութեան,
Կամ տեսնում էի անցած-գնացած բախտը մարդկութեան,
Հրճւում էի ես յաղթանակովը վեհ արդարութեան:

Այժմ ասա, Տէր, էր չիրագործուեց կապիդ սուրբ էջ,
Տես, ժողովուրդդ հեծճւում, տնքում է հոգս ու ցաւի մէջ.
Աւազի տեղ ենք այժմ ծառայում աշխարհի համար,
Եւ ամեն երկրում, ամեն անցորդի լինում ոտնահար:

... Եւ այն աստղերը, որոց բազմութիւնն մեզ էր
խոստացած,
Ո՛ւր են նրանք, Տէր... մեզ համար նրանք վաղուց են
խամրած...

Թարգմ. ՅԱԿՈՒ ԾԱԿՈՒԵԱՆ

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

(Սկզբից մինչև մեր օրերը)

Ըստ պատմութեան, Նոր-Ջուղան հէնց իր հիմնարկութեան տարուց սկսած ունեցել է դպրոց: Առաջին դպրոցը հիմնուել է Ամենափրկչեան վանքում և առաջին ուսուցիչը եղել է նոյն վանքի առաջնորդ՝ Խաչատուր Կասարացին: Սրանից յետոյ իրար յաջորդել են ուսուցչութեամբ. Դաւիթ Լախակոպոսն, Ստեփաննոս Եպիսկոպոսն և Կոստանդ դպիրն: Վերջինիս ժամանակուայ աշակերտների թիւը հասել է մօտաւորապէս 250-ի: Սրա ժամանակն Նոր-Ջուղայի ոսկեդարն է եղել վաճառականութեան տեսակէտից, ուստի երեւելի իշխաններն ու վաճառականներն անհրաժեշտ են համարել իրենց երեխաների համար գրագիտութիւնը. նրանք բաւականացել են միայն հասարակ գրել-կարդալ, թուաբանութիւն և վաճառականական խրատներ սովորեցնելով: Այս Կոստանդ վարժապետը 1687 թուին հեղինակել է «Աշխարհածոյով» կոչուած մի գիրք, որի մէջ կան զանազան նիւթերի մասին գրուածքներ—թուաբանութիւն, վաճառականական խրատներ. Աղարիայի թուականի գործածութիւնը և այլն խառն նիւթեր: Բերենք այստեղ մի փոքրիկ նմոյշ վաճառականական խրատներից.

«Մի երթիցես միայն ՚ի ճանապարհ: Անփորձ և անճանանչ ընկերի հետ մի նստիցես և մի քնիցես, գուցէ սպանցէ զքեզ և առջէ զինչս քու Պաշարն ի տաշտէդ առ, ընկերն՝ ՚ի տանէդ: Քաղաթն (թուղթն) ՚ի ծոցդ պահեա, գրիչ-ղամբարն (գրիչ-թանաքամոնն) ՚ի ջուբդ (գրպանումը) պահեա: Կիսագաղն (արշինանոց չափ) ՚ի գօտիդ, խելքդ ՚ի գլուխդ, միտքդ առ Աստուած: Ինչ Աստուած չնորհեսցէ քեզ, նովաւ չատացիր... Անփորձ մարդույ ամանաթ (աւանդ) մի տար: Զամենայն առեւտուրդ գրեա և էս օրէն՝ վազն մի ձգեր»:

1710-ական թուականներում Մովսէս Զուղայեցի առաջնորդն աւելացրեց և ուրիշ երկու դպրոցներ. մէկն Մուրադենց ս. Յակովբայ եկեղեցում և միւսն ս. Ստեփաննոսի եկեղեցում, որոնց մասին տեղեկութիւն չկայ:

1750 թուին Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում բնակուող Աղա Պետրոս Ոսկանեան, նոր-ջուղայեցի երեւելի իշխանն, 26,000 ուռփի կտակեց Նոր-Ջուղայում մի դպրոց հիմնելու համար, ուր, պիտի դասախօսուէր հայերէն, պարսկերէն և լատիներէն. սակայն այն ժամանակուայ թէ՛ Հնդկաստանի և թէ՛ Պարսկաստանի խառն հանգամանքները արգելք հանդիսացան բարեբար աղայի նպատակը իրագործելու:

1825 թուին պ. Զօղէֆ Վօլֆ անունով մի անգլիացի գալով Նոր-Ջուղա, կամեցաւ իր ծախքով մի դպրոց բանալ, յատկապէս նոր-ջուղայեցի հայ երեխաներին կրթութիւն և լուսաւորութիւն տալու. սակայն, սրա բարի գիտաւորութիւնն եւս խափանուեց ինչ-ինչ քաղաքական աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ:

1833 թուին Մադրասաբնակ պ. Գրիգոր Սամեան երեւելի վաճառականն 20,000 ուռփի կտակեց Նոր-Ջուղայում իր անունով մի դպրոց հիմնելու համար: Յաջորդ տարում հաստատուեց դպրոցն Ամենափրկչեան վանքի ծոցում և ժամանակաւորապէս ուսուցիչ կարգուեց Յակովբոս ծ. վարդապետը: Մի քանի ամսից յետոյ, Յովհաննէս առաջնորդի հրաւերով ս. Էջմիածնից եկաւ յայտնի գիտնական Մեսրոպ Թաղիադեանը որպէս ուսուցիչ: Նոյն դպրոցի երկու տարի միայն մնալով պաշտօնում նա հրաժարուեց: Ապա մի առժամանակ եւս կաղէ-կաղ կառավարուելով՝ 1837-ին փակուեց դպրոցը:

1840 թուին կրկին բացուեց նոյն Սամեան դպրոցը, Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու գաւթում, և շարունակեց իր գոյութիւնը մինչև 1853 թիւը, երբ Սամեան տունը սնանկացաւ և դպրոցին յատկացրուած 20,000 ուռփին կորաւ մէջտեղից:

1841 թուին պ. Բօռի անունով մի ֆրանսիացի գալով Նոր-Ջուղա՝ հայերէն, պարսկերէն և ֆրանսերէն լեզուներ սովորեցնելու համար մի դպրոց բացաւ, ուր կարճ ժամանակում բաւական աշակերտներ ևս հաւաքուեցին: Սակայն գծտութիւն ծագելով լուսաւորչական և պապական հայերի միջեւ, այն ժամանակուայ Խօշատուր առաջնորդը յետ կոչուեց Էջմիածին և պ. Բօռին ստիպուեց փակել դպրոցը և հեռանալ Պարսկաստանից:

1843 թուին Կալկաթաբնակ Աբգարեանց տունը՝ Աղա-Յովհաննէս Էլիսաբեանի աջակցութեամբ՝ Նոր-Ջուղայի Ս. Աստ-

ուսածածին եկեղեցու բակում հաստատեց «Հայկեան հայրենասիրական» անունով մի դպրոց, տարեկան մօտաւորապէս 150 թուման (300 ռուբլի) նպաստով: Այս դպրոց կոչուած տեղը բոլոր իր գոյութեան օրերում պահպանում էր խալիֆայական ռեժիմի բոլոր սարք ու կարգը: Սրա դրան ճակատին մինչև ներկայ օրս մնացած երկաթագիր վերտառութիւնն է:

«Ով ոք կամի աշակերտել 'ի սմա

ի բերանոյն հեռի առնէ զտառ Չա»:

1844 թուին Յովհաննէս Սուրէնիան առաջնորդը բացաւ մի հոգեւորական դպրոց, Ամենափրկչեան վանքի նախաստեղծ կառավարելու յուսով. սակայն այս եւ՝ երեք տարի միայն կաղէ-կաղ ընթանալուց յետոյ՝ փակուեց:

1853 թուին Թադէոս արք-եպիսկոպոս Բէկնազարեանի ջանքով բացուեցին Նոր-Ջուղայում երկու նոր դպրոցներ, մէկը Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու գաւթում (Սամեան դպրոցի տեղը) տարեկան 400 ռուբլի եկամտով և միւսը՝ Ս. Մինաս եկեղեցու գաւթում, տարեկան 300 ռուբլի նպաստով: Առաջինի հիմնադիրներն էին բատաւխաբնակ Նոր-Ջուղայեցի երկու քոյրեր՝ տիկին Մարիամ Յարութիւնեան և օր. Թադուհի Մանուկեան: Իսկ երկրորդինը՝ ջաւայաբնակ Նոր-Ջուղայեցի՝ պ. Մարգար Սուքիասեան:

1854 թուին, օգոստոսի 20-ին, թէհրանաբնակ Աղա-Կարապետ Սառաֆեանց վաճառականապետն՝ Թադէոս արք-եպո. Բէկնազարեանին տուած մի գրաւոր խոստման համաձայն՝ փափագ է յայտնում 1000 թուման (2000 ռուբլի) կտակել Ամենափրկչեան վանքում 12 որդեգիր երեխաների համար մի դպրոց բանալու, ուր պիտի աւանդուէին հայերէն, պարսկերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզուներ: Այս խոստումնադիրը հաստատուեց և վաւերացրուեց Թէհրանի ռուս դեսպանական կնքով և յանձնուեց Ամենափրկչեան վանքը: Սակայն մի միջոց անցնելուց յետոյ Աղա-Կարապետը անանկացաւ և խոստումը մնաց միայն խոստում:

1858 թուին ջաւայաբնակ Նոր-Ջուղայեցի պ. Մանուկ Յորդանանեանը Նոր-Ջուղայի Ս. Կատարինեան կուսանայ վանքի ծոցումը հիմնեց առաջին անգամ մի օրիորդաց դպրոց իր համեստ դրամադրութիւնով, ուր անմիջապէս սկսան յաճախել ուսումնասիրաւ հայ օրիորդները: Սրա հետեւանքը եղաւ այն, որ Նոր-Ջուղայի այժմեան բոլոր թէ մեծ և թէ փոքր տիկինները և օրիորդները, շատ քիչ բացառութեամբ, կարողանում են կարդալ հայերէն և գրաբարախառն աշխարհագրով դրել: 1858 թուին, երբ Նոր-Ջուղայում բացուել է օրիորդաց դպրոց,

կովկասի և թերևս մի քանի ուրիշ յայտնի երկիրներ և ոչ մի հայաբնակ քաղաքում դեռ չի եղել ոչ մի հայ օրիորդաց դպրոց:

1867 թուին Նոր-Ջուղայի ս. Յովհաննէս եկեղեցու մի արհուլում հաստատուեց «Գէորգ Յովսէփեան» անունով մի դըպրոց, ի յիշատակ նոյնանուն մի հնգկարգնակ պարոնի. դրա գոյութիւնը պահպանուեց մինչև 1872 թիւը, ապա փակուեց: Փակուելու պատճառն եղան բողոքականները, որոնք, դպրոցի հետ խորամանկութեամբ միանալուց յետոյ, կամեցան եկամուտը իրենց նպատակին ծառայեցնելով՝ մատաղ հայ սերնդին ձուլել բողոքականութեան հետ: Այս անախորժութեան դէմ բողոքներ պրուսիէն Հնգկաստան՝ դպրոցի հիմնադրին, որ և տեսնելով իր լուծանքի չարաչար գործադրութիւնը, դադարեցրեց դրամի առաքումը և պատուիրեց փակել դպրոցը:

Վերոյիշեալ բոլոր դպրոցների ուսման ծրագիրն եղել է միայն հին հայերէնի ընթերցանութիւն և մեկնութիւն, Զամչեանի քերականութիւն, հին ձևի վայելչագրութիւն, մասնաւոր թուաբանութիւն և անուամբ և եթ պարսկերէն, իսկ վերջերը մուտք է գործած եղել և՛ անգլիերէնը: Սակայն միայն մի քանի անհատներ են առաջադիմել, այն էլ միմիայն գրաբար հայերէնի մէջ, յատկապէս Թաղիադեանի օրով և «Սամեան» դպրոցի երկրորդ անգամ բացուած ժամանակ:

Մի դպրոցի փակուելուց մինչև միւսի բացուելը, Նոր-Ջուղայի ուսումնասէր տղաները յաճախելիս են եղել տէրտէրների տները «ուսում առնելու», սակայն խեղճերը աւելի ծառայի պաշտօն են կատարելիս եղել, քան աշակերտի: Ամբողջ օրերով թէ՛ տանը և թէ՛ այգումը այդ «աշակերտները» աշխատում էին տէրտէրի համար՝ ջրել, խոտ հնձել, տուն աւելել, ճաշ բաղնիք տանել, տէրտէրակնոջ համար կերակուր պատրաստել, երեսային կառավարել ու քնեցնել, փողոցներն ընկած վաճառել այգիների յաւելցած բերքերը, և այլն: Իսկ այս բոլորից յետոյ, սովորելիս են եղել միայն Սաղմոսից մի կտոր «խոնարհեցո—ապրեցո», մի երկու գլուխ Աւետարան և մի քանի շարական: «Յայսմաուրք» իմացողը հօ բարձրաձայն կրթութեան ստացածի պէս մի բան է եղել:

1876 թուին բողոքական միսիօնարները հաստատեցին Նոր-Ջուղայում տղայոց մի դպրոց, ուր անգլիերէն լեզուն *) սովորելու համար սկսան գունդագունդ թափուել բազմաթիւ հայ երեխաներ: Եւ իրաւ, մանաւանդ 1879 թուին, (Դր. Հեն-

*) Անգլիերէն լեզուն սովորելը Նոր-Ջուղայեցիների իդէալն է:

րիի տեսչութեան օրով) դպրոցը նախանձելի աստիճանի հասաւ առաջագիմութեան կողմից, սակայն յետոյ, (վերոյիշեալ դժուարի հետանալով) սկսաւ օր ըստ օրէ յետադիմել, մինչև ներկայ ժամանակս, որ նախկին վիճակի կմախքն է միայն ներկայացնում:

Վերոյիշեալ 1876 թուականից քիչ յետոյ նոյն բողոքականները հաստատեցին մի օրիորդաց դպրոց եւս, որ նոյնպէս ունեցաւ իր փառաւոր անցեալը: Սակայն, երբ աղջ. ս. կատարինեան դպրոցը բարեկարգութեան ենթարկուեց, բողոքականների դպրոցը սկսաւ օր ըստ օրէ նսեմանալ մերինի մօտ:

Բողոքականների երկսեռ դպրոցներում սովորում են մօտաւորապէս 300 աշակերտ-աշակերտուհիներ: Ուսման ծրագիրն է. կրօն (ս. Գիրք), Տաճկահայ աշխարհաբար, գրաբար, անգլիերէն, պարսկերէն, մաթեմատիկա (թուաբանութիւն, գրահաշիւ և երկրաչափութիւն), համառօտ քաղաքական աշխարհագրութիւն (անգլ. լեզուով) և ձեռագործ: Իսկ վերջերս, հետևելով մեր ազգային դպրոցներին, մտցրել են և՛ Արարատեան աշխարհաբար ու համառօտ հայոց պատմութիւն, այն էլ միայն օրիորդաց դպրոցում:

1878 թուին Նոր-Ջուղայի հայ-կաթոլիկաց վանքը հաստատեց «ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» անունով մի տղայոց դպրոց և քիչ յետոյ էլ օրիորդաց: Վերջինս շատ քիչ կեանք ունեցաւ, քանզի բազկացած էր միայն մի քանի կաթոլիկ հայերի աղջիկներից, որոնց դուրս գալու հետ՝ փակուեց դպրոցը: Իսկ տղայոցը կաղէ-կաղ ընթանալով մինչև 1893 թիւը, միանգամայն փակուեց: Բոլոր ժամանակ այս դպրոցի ուսման ծրագրը մի շատ սահմանափակ բան էր: 1896-ին կրկին բացուեց, սակայն դարձեալ շատ շուտով փակման դատապարտուեց, որովհետև նոյն իսկ կաթոլիկ ծնողներն էլ չը համաձայնուեցին իրենց երեխաներին այնտեղ ուղարկել:

1880 թուին Նոր-Ջուղայից, Հնդկաստանից և Ջաւայից հանդանակուած նպաստներով հիմնարկուեց այժմեան «Ազգային կենդրոնական դպրոցը»: Որի պատկառելի շինութիւնը աւարտուելուց յետոյ տղայոց երեք դպրոցները, այն է «Հայկեան հայրենասիրականը» և ս. Ստեփաննոս ու ս. Մինաս եկեղեցիներին՝ փակուելով միացուեցին սրա հետ:

Այս «կենդրոնական» դպրոցն եւս իւր հաստատման օրից մինչև 1888 թիւը, այնքան էլ չէր տարբերում նախկին խալիֆայական դպրոցներից. սակայն վերոյիշեալ թուից կամաց-

կամաց սկսուեցին սիստեմատիկ բարեփոխումներ մուտք դնել և առաջացաւ մի խոշոր պարտք:

1891 թուի Եսայի արք-եպս. Աստուածատրեանը ժամանելով իր աթոռը՝ Նոր-Ջուղա, առաջին զործն եղաւ թափել սոյն կենդրոնական դպրոցը իր պարտքից և նորանոր եկամուտների ազդիւրներ գտնել: Յետոյ ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ս. Կատարինեան օրիորդաց դպրոցի եկամուտը անկարելի պիտի լինի պահպանելու նոյն դպրոցի գոյութիւնը ապագայում, նիւթապէս միացրեց տղայոց կենդրոնական դպրոցի հետ և անուանեց «Աղղային երկսեռ դպրոցներ»: Այս կարգադրութիւնը ատիթ տուեց նաև աշխատել օրիորդաց դպրոցի ուսման ծրագիրը ըստ կարելւոյն հաւասարեցնելու տղայոց դպրոցի ծրագրին, որ և մասամբ յաջողուեց:

Եսայի արք-եպիսկոպոսի հրաժարուելուց յետոյ՝ 1896-ին «Ազգ. երկս. դպրոցների» հոգաբարձութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակը կենդրոնացած էր Ամենափրկչեան վանքի հոգեոր իշխանութեան ձեռքում, ընկաւ մի խումբ բանիբուն երիտասարդների ձեռքը, դարձեալ նոյն հոգեոր իշխանութեան իրաւասութեան տակ: Այս բարեփոխումը յառաջ բերեց բաւական զգալի առաջադիմութիւն, թէ դիպցիսլինայի, թէ ուսման ծրագրի ընդարձակման թէ ձեռնհաս ուսուցչական խումբ պահելու տեսակէտներից:

Ներկայումս «Ազգ. երկս. դպրոցների» ուսուցչական խումբը բաղկացած է 23 հոգուց, Կովկասում և Հնդկաստանում ուսած և տեղային աղգ. դպրոցները տւարտած յայտնի անձերից: Սովորում են աւելի քան 400 աշակերտ-աշակերտուհիներ: Ուսման ծրագիրն է. կրօն, Արարատեան աշխարհաբար, գրաբար, պարսկերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն, մաթեմատիկա (թուաբանութիւն, գրահաշիւ և երկրաչափութիւն), բնագիտութիւն (բնական պատմութիւն, կենդանաբանութիւն, հանքաբանութիւն և մարդակազմութիւն), պատմութիւն (եկեղեցական, ընդհանուր ազգաց, հայոց, անգլիացւոց և հնդկաց), աշխարհագրութիւն (թէ հայերէն և թէ անգլիերէն լեզուներով) բնական և քաղաքական, վայելչագրութիւն, հայրենագիտութիւն, գծագրութիւն, երգեցողութիւն, ձայնագրութիւն, կար ու ձև և զանազան տեսակի ձեռագործ:

Տղայոց «կենդրոնական» դպրոցը բաղկացած է եօթն դասարաններից և երկու նախակրթարաններից, իսկ օրիորդաց «ս. Կատարինեան» դպրոցը վեց դասարաններից, երկու նախակրթարաններից, չորս նախապատրաստականներից, գրագիտական բաժանմունքներից և մանկական պարտէզից:

1900 թուին Նոր-Ջուզայի, Հնդկաստանի և Ջալայի օրինակելի նուիրարերու թեամբ կառուցուեց մի ընդարձակ օրիորդաց դպրոց իր զանազան բաժանմունքներով, և Կուսանաց վանքի անյարմար և հակա-առողջապահական շինութիւն ունեցող «ս. Կատարինեան» դպրոցը իր բոլոր պարագաներով տեղափոխուեց այստեղ, պահելով հէնց իր հիմնադրի ժամանակից ստացած «ս. Կատարինեան» անունը:

Միևնոյն թուին, Մաղաքիա եպիսկոպոս Տէրունեանի ջանքովը, 2000 թումանաչափ գումար ևս հանգանակուեց Ամենափրկչեան վանքի ծոցում մի հոգևոր դպրոց բանալու, ուր պիտի կրթուեն գիւղացի և տեղացի քահանայացուները: Սա ինքն ըստ ինքեան մի աւելորդ բան է լինելու, քանի որ արդէն նոյն կրօնի առարկան խնամքով դասաւանդուում է ազգ. երկս. դըպրոցներում: Հարկաւոր է յետ կենալ այս դիտաւորութիւնից և, հանգանակած գումարը յանձնելով նոյն դպրոցներին, կրօնը դարձնել տղայոց կենդրոնական դպրոցի մասնագիտութիւնը, ուր անխտիր կերպով կարող են օգտուել նոյն առարկայից բոլոր թէ՛ տեղացի և թէ՛ գիւղացի քահանայացուները:

1901 թուին մոսկուաբնակ տիկին Վառվառէ Քանանեանը բարեհաճեց իր ամուսնու յիշատակին հաստատել Նոր-Ջուզայում մի երկդասեան դպրոց: Սոյն դպրոցը պէտք է կապուած լինի աղգ. երկս. դպրոցների հետ պահպանելով իր որոշ ինքնուրոյնութիւնը: Անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնուած են արդէն և քիչ յետոյ ձեռնարկուելու է «Գէորգ Քանանեան դպրոցի» շինութեան կառուցումը:

ՏԻԳՐԱՆ ԱՐԳԱՐԵԱՆՑ

Ա Ղ Թ Ա Մ Ա Ր

Աղթամար՝ իբրև կղզի մը՝ ազատ եղած չէ բնութեան և զինք չըջապատող ծովուն քմահաճոյքներէն, զի այնպէս կ'երեւի որ շարունակաբար բարձրացող ջուրերը տարուէ աարի կոխած են անոր եզերքները, զանոնք ծովու յարածուի ալիքներուն կրծող ժանկաց նշաւակ ընելով, որով այս կղզին հետզհետէ պղտիկցած է և պիտի պզտիկնայ: Ծովուն սաստարած ըլլալու են անշուշտ պարբերական երկրաշարժները, ցամաքի անզգալի բարձրացում և ցածրացումներ են, ինչպէս արդէն ասոնց քայքայիչ հետքերը կ'երևին կղզւոյն ամէն կողմը: Ահա բնութեան այս քմահաճ հարուածները կարծես քարակոտի մը մոլորճերու դերն ունեցած են կղզւոյն վրայ՝ անոր որոշ ձև մը տալով, ձև մը որ անոր հարաւային արեւմտեան կողմէն, մասնաւոր նարեկայ վանուց դեհէն նայողին, քարացած վիթխարի կէտ ձուկի մը երեւոյթը կ'ընծայէ ծովուն մէջ. հարաւէն դէպ ի հիւսիս երկնցած և իր պոչին մէկ մասն ու ցից հսկայ զլուխը ջուրէն վեր բարձրացած, կ'նայի դէպ ի Առաքի կղզեակ, որ հիւսիսային կողմէն իբր մէկ ժամ հետաւորութեամբ քարացած կրիայի մը երեւոյթն ունի, և այս նայուածքն սպառնական է, ինչու որ կարծես թէ իր ահագին բերանը բացած և զայն կլլելու պատրաստուած է: Աղթամարայ կղզւոյն այս գլխաձև մասին առաջակողման վրայ արդէն մի քանի մեծ և փոքր այրեր ալ կան իբրև անոր ականջներ ու քերան, և ասոնք կը կոչուին Աղաւնիի այր, հոն շատ աղաւնի գտնուելուն համար, Ձեան այր՝ հոն երբեմն ամառ ատեն ձիւն պահուելուն համար, և Զգեստի այր՝ ուր, ըստ աւանդութեան, երբեմն աւելորդ զգեստներ կ'պահուէին: Բայց ուրիշ մեծ ու բնակիւն այր մը, որ դեռ նոր գտնուած է տեղւոյն կեդրոնական մասին վրայ, շատ նշանաւոր է իր երկարութեան և քառ-

սային հանգամանայ պատճառաւ Ուստի, շատ յարմար կ'ըլլայ երբ այս մեծ այրը նոյն կէտանման կղզւոյն բերան սեպենք:

Այս այրի մէջ մասնաւորապէս աչքի կ'զարնին բնութեան քմահաճոյքները, սոսկալի փլատակներ ու քայքայումներ, մանաւանդ վերէն կաթկթած ջուրի քմայքները բացայայտ կ'երևան ամէն տեղ, չթաքարերով, պտկաքարերով որք ստինքի, թութի, սունկի և խաղողի ողկոյղներու ձեւեր ունին, երբեմն ալ վերէն վար կ'երկննան սրածայր կախուաններ որք ձմռատուն ջրվէժի եղերք կախուած սառնապատոյղներուն կ'նմանին, որոնցմէ ոմանք առաստաղէն մինչև գետին հասնելով սիւներու ձին ստացած են, ինչպէս նաև յատակի վրայ զետնուած պտկաքարերն ալ արձանիկներու երևոյթ կ'ընծայեն: Պատերուն վրայ կրային թանձրկեկ խաւ մը տարածուած է պատէն անջատ դիրքով ու քարացած վարագոյրի երևոյթով: Ամբողջ այրը Արեւելեան բաղանիքի պէս քրտնիքի խոշոր կաթիլներով ծածկուած է, որք ասաստաղէն մերթ ընդ մերթ վար կ'կաթին անձրևի խոշորկեկ չիթերու նման: Այս այրի մէջ մուտքն ու ելքը մէկ ժամէն աւելի կ'տեսէ:

Այս այրը հազիւ տարի մը կ'ըլլայ որ դառնուած է Աղթամարայ մէկ երկու սարկաւազներու միջոցաւ:

Ահա Աղթամար կղզիի սոյն բնական այրերը, մանաւանդ յիշեալ մեծ այրն որ բիւրաւոր դարեր առաջ վազող ջուրերու հետքեր ըլլալ կ'ենթադրուին, բաւական ապացոյց են հաստատելու թէ այս կղզին շատ ժամանակներ առաջ հաղորդակցութիւն ունեցած ըլլալու էր մայր ցամաքի լեռներուն հետ: Արդէն այս սահմանին մէջն ալ պակտս չեն այս տեսակ այրեր, որք են «Չանդահէր» կոչուած այրը Նարեկէն մէկ ու կէս ժամ գէպի արեւմուտք, ճիշտ յիշեալ այրի քառասային հանգամանքներով: Ուրիշ այր մը «Աւնջաձոր» կոչուած տեղւոյն մէկ լերսն մէջ, զոր քրդեր «Նէրաիվանէ Գաֆրան» կ'իւղեն, որուն երկաթութիւնն երեք—չորս ժամ կը տեսէ և ուրիշ անյայտ տեղէ մը նորէն գուրս կ'ենէ, կ'ըսուի:

Թէ Աղթամարայ կղզին առաջ ցամաքի հետ կապուած էր, զիւրին է ենթադրել անոր հարաւային արեւելեան կողմին այն մասէն, զոր մեք կէտ ձկան պոչին նմանցոյնք, զի այս մասն անպիսի դիրք ունի «Չար Մանածիհր» կոչուած հրուանդանին դիմաց, որ բացորոշակի մատնացոյց կ'ընէ այն երբեմնի կապն զոր ասոնք ունէին իրարու հետ, որք ծովու մէջէն գէպ ի իրար երկնցած են դիմացէ դիմաց, ինչպէս այս երկու տեղերու քարերուն զոյն ու որակը կ'հաստատեն նոյն և նման

ըլլալով, որ գորշագոյն կրաքարեր են, որոց հետ մանաւանդ կղզիին մէջ կ'գտնուին տեղ տեղ բիւրեղացած և քիչ մը փայլուն ու ձերմկեկ քարի մը երակներ, որ խարտոցի հանգամանք ունի և այնչափ կարծր է, զոր քարակոփները մարմարիոն յղկելու կ'գործածեն հարկ եղած ատեն:

Յիշեալ այրի մէջէն երբեմնի վաղած ջուրն ալ հաւանաբար այն շատրուանած և յորդահոս ջուրն է, որ յարդ Աղթամարայ հիւսիսային արեւմտեան կողմէն սուրբ զեղին մօտերը ծովուն մէջէն դուրս կուտայ, ուր նաւալարներն իրենց նաւերը մօտեցնելով խմելու ջուր կ'առնեն անկէ որ շատ պաղ և անուշ է, որ ով գիտէ բնական ինչ արկածներով կղզին ցամաքէն բաժնուած ըլլալէն ետք իր ընթացքն ընդհատած է անկէ ծովուն մէջ յանգելով: Արդէն այս տեսակ բնական այրերու ձեւով ջրանցներ յարդ կ'տեսնուին այս տեղերուն մօտ, որք են Եղերով լերան մօտեր «Աղամայ ալ» կոչուած այրն որ գարնան ամիսներու մէջ բղխելով՝ մինչև աշնան մօտեր առատ ջուր կուտայ և կ'ցամքի, նաև Կապուտկողայ լերան ծոցէն երկնցած այրած և ջրանցն որուն ձայնը կ'լսուի դուրսէն, երբ ահանջ դրուի ճեղքուածներուն վրայ, այս այն յորդահոս ջուրն է, որ Մոկսի մօտերն ահագին այրէ մը ջրվէժի պէս դուրս կ'ցատկէ շոթալիլ ու փրփրադէղ, կազմելով Տիգրիսի ափերէն մէկն որ շատ պաղ, զուլալ և բարեհամ է: Զարմանալին այն է որ կ'պատմեն թէ այս վերջնոյս բղխած այրած ահան մէջ քարափոր մատուռ մ'ալ կայ որ ջուրի իջած ատեն ի յայտ կուգայ: Մոկսի մէկ եկեղեցւոյն մէջ պղնձեայ բուրվառ մը կ'ցուցնէին, որ այն մատուռէն հանուած է կ'ըսէին:

Աղթամար կղզիի բնական նկարագիրը կատարեալ ընելու համար քիչ մ'ալ խօսենք անոր բուսական և կենդանական մասերուն վրայ: Այս կղզւոյն մէջտեղերը, մանաւանդ «Քարի գլուխ» կոչուած բարձրաբերձ ապառաժին վրայ, զոր մեք կէտ ձկան գլխուն նմանցուցինք, աղքատ են բուսականութեան կողմէ, հոն միայն գտնուելով մի քանի տեսակ աննշան խոտեր, ծաղիկներ ու թուփեր: Իսկ անոր եղերքներէն շատերը, որք աւելի հողային են և ծովու խոնաւութեան նշաւակ, բուսական ճոխ բուսականութիւն կ'ներկայացնեն, մանաւանդ գարնան ատեններն երբ կանաչ գորգերուն վրայ կ'երևին համասփիւռ շատ տեսակ ծաղիկներ, որք իրենց թոյրով ու բոյրով կ'մրցին ծովու կապոյտին հետ մեղմիկ օրօրուելով անոր ծիծկացող ալիքներուն հետ, որք իրենց չփշիռները զովիկ զեփիւռի անուշ չըւոյին և թռչնոց դայլայլին հետ խառնուած, բնութեան տաճարի ալիւռներ կ'ձեւացնեն: Ահա այս ամէնը նոյն քարի

գլխու բարձրագոյն կէտին վրայ նստող մարդուն զգայարանքները կ'պարարեն: Այս եղբայրներուն վրայ կ'տեսնուի նաև վայրի ծառերու և թուփերու հոծութիւն մը, որոց նշանաւորներն են «պամի» ծառ, որուն ողկոյզաձև մանրիկ պտուղներն իրենց թարմ ու կանաչ վիճակի մէջ քաղուելով, աղջրի մէջ կ'պահուին պահք օրերուն կերակուր ըլլալու համար: «Պղինձ» կամ «պղիշկ», որ նոյնպէս մանր ու կտաւոր պտուղ մ'ունի քաղցրահամ, աշնան ատեն հասնող, զոր չորցնելով կ'աղան և ոռպի ու ընկոյզի միջուկի հետ խառնելով, տեսակ մը ուտելիք կ'շինեն: «Սաղիրան», որ յիշեալ պղինձի նման պտուղ մ'է կարմրադեղին գոյնով և քաղցրաթթու համով մը: «Տիլքի», որ կարծր փայտ ունի և մանր պտուղ մը, բայց չուտուիր: Կան նաև քաղցր ու դառն նուշի ծառեր ևն: Ասոնց առատութիւնը կ'տեսնուի մանաւանդ հիւսիսային արեւմտեան նորին վրայ «Նղիճնոց» կոչուած տեղը, յիշեալ քարի գլխուն ստորոտը, որ աւերակ մատուռ մ'ալ կայ Ա. Յարութիւն անուամբ: Այս կողմ, այն բարձրաբերձ ապառաժի սրահն վրայ կ'տեսնուի նաև զանազան թռչնոց հոծութիւն մը, որոնցմէ ոմանք իրենց յախաբոյնիւրով վրայէ վրայ ծածկած են ամբողջ քարին սիւրտը, և այս պատճառաւ սոյն վայրը «Թռչնոց քաղաք» կ'կոչուի, ու հոն դանուած շատ մը աշտարակաձև ապառաժներէն մեկն ալ «Թռչնոց ժամ» կոչուած է ըստ մարդկային քմահաճոյից, որ զանազան թռչուններ թառելով կ'երգեն խառնիճաղանձ, ծովու ալեաց ձայնը շատ անգամ իրենց ձայներուն ներքև խղղելով, որոց ծիրտերով այդ բարձր քարին սեպագլորդ կողքն համակ ճերմակ կտրած է սկոսելի խոտով մը, որուն արդիւնք է թերեւ այս տեղւոյս բուսական առատութիւնը: Այս թռչնոց տեսակը քսանի կ'հասնի թէ ջրային և թէ յամաքային, որոց նշանաւորներն են (ոմանք տեղային բարբառով) արօր, խաւեղ, խէծխէծ, սեւահաւք, ճայիկ, բադ, սադ, կարապըխդիկ, բազէ, սեւ կռեկ (ագռաւ), աղաւնի, սարեակ, մի քանի տեսակ ճնճղուկ, որոնցմէ մէկ տեսակը Մանգղաթիկ կամ Մանգռաթիկ կ'կոչուի, որ գիշեր տտեն երբ վառ խարոյկ մը տեսնէ, անոր լոյսէն հրապուրուած՝ ինքզինք մէջը կ'սեռէ իբրև պատրաստ խորտիկ խարոյկավառին: Բայց ամբողջ կղզիին մէջ չորքառտանի չի գտնուիր բաց ի 20—30 կատուններէ, որք ընտանի վիճակէն վայրենիութեան փոխուած կ'ըմբռնուին դէս ու դէն, որսալով թռչուններ, մանաւանդ օձեր, որք բուսական շատ կ'ղբտնուին այս կղզւոյն մէջ: Կ'հաստատեն թէ երբ այս կատուններն օձ ուտեն, անկէ ետք իբրև դեղաթափ՝ կ'ուտեն տեսակ մը բոյս որ թորթիկ կ'կոչուի թանձր տերեւներով

և մանր ու կապոյտ ծաղիկներով զոր մարդիկն ալ կ'ուտեն եփելով, և այս բոյսը զօրաւոր ազդեցութիւն կ'ընէ փոքր ճճիներուն վրայ: Կ'աւտմուրի թէ անգամ մը ձմեռ ատեն օձ մը դտնելով կատուի մը կուտան, որ ուտելէն քիչ վերջ կ'սատկի, այն եղանակին նոյն բոյսէն դտնել չկրնալուն համար: Ահա այս կատուներն ամբողջ ամառ բացօթեայ կեանք անցընելէ վերջ ձմեռը վաճաք կուգան խմբովին ու կ'կերակրուին վանականներէն: Շատ վայրերի բնաւորութիւն մ'ունին և անմատչելի են մարդկային ձեռաց:

Աղթամար կղզիի կլիման ալ հաճելի է, ամառն ալ այնչափ տաք և ձմեռը սաստիկ ցուրտ չըլլալով, այնպէս որ ձմեռուան մէջ տեղ կանաչներ կը գտնուին: Ասորը ընդարձակ կութեան գալով՝ ըսեմ թէ մեծութեան կողմէ երրորդն է Վանայ ծովու չորս կղզիներուն մէջ, որ իւր 40 բոլորէի չըջապատունի քառաթի մակոյկի ճամբայով: Այս կղզիին հիւսիսային արեւմտեան կողմը, ինչպէս տեսանք, բարձր է ու լեռնային, իսկ հարաւային արեւելեան կողմը ցած է և նեղ, լեզուի մը պէս դէպ ի ծով երկնցած: Այս նեղ մասին երկու եղերքներուն վրայ կան մի քիչ մշակելի տեղեր, ուր մրգեղէնի ծառեր ու որթատուներ կան տնկուած, ինչպէս խաւարտեղէններ ալ, եթէ մշակել ուղտին, բայց ասոնց մէջ ամէնէն յաջող կ'ըլլայ սնջրդի որթատունկը շատ ընտիր խաղողով, մանսուանդ արեղդէմ մասերուն վրայ, ինչպէս նաև նշենիներ որ քիչ ատենի մէջ կրնան յառաջ դալ, բայց ափսոս որ առ այս անփոյթ կը գտնուին թուրամորթ վանականները ինչպէս նաև վանուց տնօրինութիւնը: Այս տեղի արօտն սպառելու համար կրնան ամառներ հոս պահուիլ 10—20 հատ այժ կամ ոչխար միաբանութեան և գարոցի աշակերտաց թարմ թացսն հայթայթելու համար, ինչպէս նաև առատ հաւ, ընտանի աղաւնի են. բայց որի հոգ:

Բայց կղզւոյն այս մշակելի եղերքներն հետզհետէ պակսելու վրայ են ծովու ջուրին կոխելով, որ հարկաւ շատ առաջ աւելի ընդարձակ էին դէպ ի ծով երկնցած. ինչպէս կ'կարգանք եկեղեցական պատմիչ Թովմայի մէջ սա նկարագրական տողերը.—«Առ ստորոտովն լերան որ է գաղաթն կղզւոյն զտեղի զբոսացողցանողս վայելչաւորս ըստ արժանի կայենից...յարդարելով զփողոցս և դարս դարս դարաստանաց և բուրաստանս և պարտէզս բուրաստանաց և ծաղկոցաց որոշեալ հովիտս, զոր փողովաղակի ածեալ ի կատարումն հասուցանէ զամենայն ևս և զծառատունկս բազումս զոր ոտոցեալ արբուցանեն ի բաւեհալ

եւ անսպառ աղբերէն որ ակնարկելով Խնամողին Աստուծոյ կայ ի մէջ քաղաքին» (Աղթամարայ)։

Մինչ այսօր սոյն նկարագրածներէն ոչ մին չերկիր, ծովուն տակ ծածկուած ըլլալով հանդերձ չուկայով, եկեղեցիներէն մէկով և հասարակաց տուններէն շատերով ըստ նոյն նկարագրութեան, ինչպէս կ'ցուցնեն այն տուներու աւերակներէն ոմանք ցամաքին վրայ ցան ու ցիր, որ «բակեր» կ'կոչուին։ Արդէն կ'աւանդուի թէ կղզւոյն այս հետզհետէ նեղնալուն և առէնուն բաւական չըլլալուն համար հետզհետէ ցրուած են անոր բնակիչները, որոնց շատութեամբ երբեմն քաղաքի երկուոյթ տրուած էր Աղթամարայ. ըստ հին վանական յիշատակարանաց։ Ասոնց վերջին մնացորդներն հազիւ 50—60 տարի առաջ դուրս հանուած են կղզիէն Խաչատուր Գ. Մովսէսի կաթողիկոսի ձեռքով, որք արհեստով նաւավար ըլլալով, մեծ մասամբ հաստատուեցան Աւանց գիւղին մէջ. որ իբր կէս ժամ հեռու կ'գտնուի Վանայ քաղաքէն՝ անոր հետխակողմը, իբր կէս ժամ հեռու կ'գտնուի Վանայ քաղաքէն՝ անոր հետխակողմը, իբր նաւահանգիստ և այն ցեղերու մնացորդներն են, որ ցարդ նոյն նաւավարութեան արհեստով կ'ղբաղին միևնոյն գիւղին մէջ։ Մինչ այսօր կղզին մէջ չի գտնուիր նաև այն բարեհամ և անսպառ աղբերը, այլ անոր փոխարէն մի քանի հորեր կան, որոց ջուրերը փոխանակ անսպառ և բարեհամ ըլլալով՝ աղի են, և շատ քաշուած ատեն ալ կ'սպառին։ Բայց իբրև ապացոյց այն նախկին աղբիւրի գոյութեան, ասկէ տալով ջրհոր մ'ալ կար ծովուն եղերքը, որ այժմ ջրասոյզ եղած է։ Կ'ըսուի թէ շատ պաղ և անուշ ջուր կուտար, և ասկէ զատ միւս հորերուն պէս կայուն չէր իր ջուրը, այլ առուի պէս դնայուն. այն աղբիւրին հետքն ըլլալու է անշուշտ՝ այժմ ծովասոյզ եղած, որ եթէ հետամուտ ըլլան, կըրնան մասնագէտներու միջոցաւ քիչ ծախքով ի յայտ բերել, կղզւոյն խմելու ջուրին անհրաժեշտ պէտքը լեցնելու համար։

Արդ, երբ կղզին կէս ձկան նման ցուցինք, պէտք է գիտնալ թէ վանուց չէնքերը՝ այսինքն՝ վահարան, սենեակներ, դպրոցը, ևն., ինչպէս նաև անոր արդի Ս. Խաչ եկեղեցին կ'գտնուին անոր գլխուն և պոչին մէջտեղ, ճիշտ կոնակին վրայ։ Վանական տեղագրութիւնը կամ վիճակագրութիւնն ուրիշ առթի մը թողլով, կ'ուզեմ բան մը յիշել այս պահանջի եկեղեցւոյն ամբողջութեան վրայ, որ Փրկչի 921 թուականին շինուած ըլլալով, իր շինութեան հազարամեակը պիտի տօնուի ասկէ 20 տարի վերջ։ Ահա այսչափ հին եկեղեցի մը տաանեակ դարերէ ի վեր կուրծք տուած երկնից կայծակներուն, փոթո-

րիկներուն և երկրաշարժներուն, մանաւանդ Առաքել եկեղեցականին նկարագրած երկրաշարժին, որ տակն ու վրայ ըրած է Վան և իր շրջականները, դեռ կանգուն կ'մնայ իր հսկայ գմբէթով, նկարէն պատերով, կարծես արհամարհելով հուժկու ժամանակին վէս յոխորտանքը: Այնպէս որ յաչս մեր դրացի քուրդ ժողովրդեան եօթն սքանչելեաց կարգը դասուած է այն՝ գմբէթայարկ շիրմի մը և հոյակապ կամուրջի մը հետ, և ցարդ հետեւեալը կ'ըսեն իրենց լեզուով «Տէր է Աղթամարէ, գումբաքէ ոստանէ ու փրէ պարմանէ կեաք խաւապ նա տրպէ հաս'ախրր գամանէ»: Որ այսպէս կ'թարգմանուի «ժամն Աղթամարին, Գրմբէք ոստանին, Կամուրջ Պարմանին պիտի չաւերին մինչեւ ցօրն վերջին»: Յիշեալ գմբէթը կ'գտնուի ոստանի մօտ գերեզմանի մը վրայ, որ ըստ աւանդութեան տեղւոյն Հագարացի պարոններէն միոյն է՝ զգլին Շէրի, Աղջէկան, Հալեմա խաթունի շիրիմըն է, որ շատ նուրբ կերտուած է գեղակերտ դոնով ու պատուհաններով, շինուած համակ սրբատաշ քարերէ արարական ճաշակով. գմբէթին շուրջ գտնորուած է քարափոր ծաղկեղարդերով և շուրջանակի արաբերէն գրուածներով, գործ ժ. Դ. դարու: Իսկ Պաթմանի կամուրջը կ'գտնուի Տիգրիսի վրայ Տիարապէքի ձախէն որ շատ հաստատուն, հսկայ և հոյակապ է: Աղթամար բառին ծագումը դեռ չէ պարզուած: Եղածները լոկ ենթադրութիւն են:

Քիւզանդ.

ՅՆՈՐՔՆԵՐ ԵՒ ԵՐԱԶՆԵՐ

(Օ. ՇԵԼՅՆԵՐԻ)

Նուիրում եմ այս հեփաթները փոքրիկ աղջկան,
որ շնորհիւ Աստուծոյ կը զարգանայ, մինչև որ ա-
ւելի կատարեալ կերպով կը հասկանայ ահա, ինչ որ
առաջով մեզ համար դեռ շօշափելի է և երևում
է մեզ ցնորքների ու թեթևանցուկ տեսիլների մէջ:

Օ. ՇԵԼՅՆԵՐ

Matjesfontein
Cape Colony South Africa
November 1890.

Վ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Մ Ե Ղ Ո Ւ Ն Ե Ր

Բաց սրտուհանի առաջ նստած էր մայրը՝ ներքև ակա-
ցիաների տակ խաղացող երեխաների ձայները հասնում էին
նրան, իսկ ջերմ կէսօրուայ օդը աւելի և աւելի թափանցում
էր սենեակը: Վայրենի մեղուները, ծաղկափոշույ գեղնուած
թաթիկներով, մերթ սենեակն էին թռչում, մերթ սենեակից
դուրս էին սլանում, նստում էին ակացիաների տերևների
վրայ ու անդադար բզդում:

Մայրը նստած էր դածր բազկաթոռի վրայ սեղանի առաջ
և ինչ որ կարկատում էր: Իր առաջ դրուած զամբիւղից նա
հանեց ձեռագործը, որի մի մասը ընկաւ ծնկների վրայ և կի-
սով չափ ծածկեց նրա առջև դրած գիրքը: Նա կարում էր ու
հետևում իր ասեղի պտոյտներին: Վերջապէս մեղուների միա-
տեսակ բզզոցը և երեխաների ձայների աղմուկը ձուլուեցին
նրա ականջներում իբրև մի անորոշ չնշխուն, իսկ ասեղը աւելի

դանդաղ ու դանդաղ շարժումներ սկսեց գործել: Եւ մեղունե-
րը, այն երկայնաժամն պիծականման արու մեղուները, որոնք
մեղը չեն պատրաստում, բարձր բզզոցով աւելի և աւելի էին
մօտենում նրա գլխին:

Քնից ծանրացած նա դրեց ձեռքը սեղանի ծայրին, գուլ-
պայի հետ, իսկ գլուխը դրեց ձեռքին: Երեխաների ձայները
բակից նրան թւում էին մերթ մօտիկ, մերթ հեռացած և աւե-
լի ու աւելի միանում էին նրա ականջներում. ապա բոլորո-
վին էլ չէին հասնում մօր տիանջին: Եւ նա սկսեց միայն զգալ
արզանգում պառկած իր իններորդ երեխային:

Մեղուները շարունակում էին թռչել նրա գլխի շուրջը, և
նա, թեքուելով առաջ, քնած էր, իսկ նրա գլխով անցնում էր
կախարդական մի երազ:

Նա երազում էր թէ մեղուները շարունակ երկայնանում
էին ու երկայնանում, մինչև որ վերջապէս մարդկային արա-
րած դառնալով բոլոր ժամանակ պտտում էին նրա շուրջը:
Նրանցից մէկը մօտեցաւ մօրը և ասաց՝ «Թոյլ տուր ձեռքս
դնել փնտել, որտեղ պառկած է երեխադ. և թէ ևս ձեռքովս դիպ-
չեմ նրան, նա կը լինի օյնալիսի մէկը՝ որպիսին ես եմ»:

Մայրը հարցրեց՝ «Դու ո՞վ ես»:

«Ես—Առողջութիւնն եմ»—պատասխանեց նա.—«Ում որ
ևս մօտենում եմ, նրա երակներում հոսում է զուարթ կարմիր
արիւն, նա ոչ յոգնածութիւն, ոչ էլ յաւ գիտէ, նրա համար
կեանքը ամբողջովին զուարճութիւն է առանց տխրութեան,
զուարթ ու յարաօն մի խնդանք է»:

—«Ո՛չ, ասաց միւսը,—Թոյլ տուր ինձ ձեռքս դիպցնեմ
երեխայիդ, ես—Հարստութիւնն եմ: Եթէ ևս դիպչեմ նրան, նա
ազատուած կըլինի բոլոր նիւթական հոգսերից: Նա կ'ապրի իր
եղբայրների ոյժերով և արիւնով, և թէ կամենայ. և բոլորը,
ինչ որ նրա աչքերին հաճելի կըլինի, նա ձեռք կը բերի: Նա չի
գիտենայ, թէ ինչ բան է կարօտութիւն ունենալ: Եւ նա լուեց.
իսկ երեխան նոյնպէս հանգիստ ու առանց շարժումի պառկած
էր»:

Եւ երրորդ արարածը ասաց. «Ի՛նձ թոյլ տուր դիպչել ե-
րեխայիդ. ես—Փառք եմ: Ես տանում եմ մարդուն բարձր
բլուրը, որտեղից բոլոր մարդիկ կարող են նրան տեսնել.
Երբոր նա մեռնում է, նրան չեն մոռանում, նրա անունը թըն-
դում է դարեր, նա անցնում է բերանից բերան, մի սերունդից
միւս սերունդը: Մտածիր միայն. —չըմոռացուել դարերի ըն-
թացքում»:

Մայրը շարունակում էր հանդիստ և ուղիղ շունչ քաշել քնի մէջ. բայց ֆանտաստիկական տեսիլները չըջապատում էին նրան ամեն կողմից:

—«Թոյլ տուր ինձ դիպչել երեխայիդ—ասաց էլի մինը նրանցից.—Ես Սէրն եմ, եթէ ևս դիպչեմ երեխայիդ—նա միայնակ չէ անցնելու իր կեանքի ճանապարհով. անթափանցելի մթուժեան օրերով, երբ նա ձեռք կըմեկնի օգնութեան, նա կըհանդիպի միւս ձեռքին, որ կըպահպանի և կըխրախուսի նրան. և եթէ բոլորն էլ նրա դէմ լինեն, կըգանուի մի հողի, որ կ'ասի նրան՝ «Լս քեզ հետ եմ»:

Եւ երեխան ցնցուեց մօր արգանդում:

Բայց երեսց էլի մի արարած որ ասաց. «Ինձ թոյլ տուր մօտենալ, որովհետեւ, ես—Տաղանդն եմ: Ես ընդունակ եմ գործելու այն բոլորը, ինչ որ չինուած է արգէն: Ես վարձատրում եմ յաջողութիւն ունեցող զինուորին և պետական գործիչին, փրկիստիային և քաղաքագէտին և շրողին, երբէք իւր ժամանակից առաջ չընթացող և երբէք յետ չմնացող. երեխադ երբէք չի զանգատուիլ իր անյաջողութիւնից, եթէ ևս դիպչելու լինեմ»:

Մեղուները թռչում էին մօր գլխի վրայով, համարեա, թէ դիպչում էին մօրը իրանց երկայն բարակ թաթիկներով, երբ երազում սենեակի հեռաւոր մութ անկիւնից դուրս եկաւ մի նոր ուրուական դունատ գէմքով, խոր կնճիռներով, ներս ընկած թշերով. ժպիտը դուրս էր նրա շրթունքներին: Նա մեկնեց ձեռքը մօրը, մայրը յետ տատանուեց և ճիշտ արձակելով հարցրեց. «Դու—ո՞վ ես» նա ոչինչ պատասխան չը տուեց:

Մայրը նայեց նրա աչքերին և ասաց. «Ի՞նչ կարող ես դու տալ զաւակիս.—առողջութիւն»:

Նա ասաց. «Ո՛չ, այն մարդու երակներում, որին ես դիպչում եմ, վառվում է ահռելի ջերմ և որպէս հուր լափում է նրա արիւնը. այդ ջերմը կարող է միայն այն ժամանակ բժշկուել, երբ կեանքը բժշկուած կը լինի»:

—«Դու տալիս ես հարստութիւն»:

Նա գլուխը բացասական կերպով շարժեց. «Երբ որ մարդը, որին ես դիպչելու եմ, կը թեքուի գետնից ոսկի բարձրացնելու համար, յանկարծ մի կրակ երկնքում կը քաշի նրան և մինչև որ նա իւր գէմքը գէպի երկինքն է դարձնում, ոսկին դուրս է սլքւում նրա ձեռքերից և մի ուրիշ անցորդ է երբեմն բռնում»:

—«Փառք ես տալիս»:

—«Ո՛չ, որին ես դիպչելու եմ, նրա համար աւագի

վրայ մի անտեսանելի մատով նկարագրուած է շաւիղ, երբեմն այդ շաւիղը տանում է համարեա մինչև գազաթը և յետոյ յանկարծ ուղրուում է ներքն՝ դէպի ձորը. նա պէտք է գնայ այդ շաւղով, թէպէտ ոչ ոք իրանից աւելի չէ տեսնում այդ շաւիղը»:

—«Սէբ ևս տալիս»:

Ուրուականը ասաց՝ «Նա կը զգայ սիրոյ մեծ ծարաւ, բայց յագեցում չէ գտնելու, և երբ նա բայ կանի իր զիրկը սիրոյ առաջ և կը կամենայ սեղմել նրան... Այդ ժամանակ հեռու հորիզոնի վրայ նա կը տեսնի լուսոյ ճառագայթ. նա կը գնայ դէպի այդ ճառագայթը, բայց իր գանձը իր հետ նա չի կարողանայ տանել. նա պէտք է մենակ ճանապարհ ընկնի. կամ թանկագին էակը իր բոցավառ սրտին սեղ-մելիս, երբ նա կը բացականչի՝ «Իմս ես, իմ սեպհականս», նա կը լսի մի ձայն՝ «Մերժիր նրան, դա քոնը չէ»:

—«Նա յաջողութիւն կ'ունենայ»:

Ուրուականը ասաց՝ «Անյաջողութիւն կը տեսնի. Ուրիշ-ների հետ մի որ և է նպատակի ձգտելիս, նրանք այդ նպատակին նրանից աւելի շուտ կը հասնեն. որովհետեւ արտասովոր ձայներ կը կանչեն նրան և սքանչելի լոյս կը հրապուրի նրան. նա ստիպուած կը լինի լսել ու սպասել: Բայց ամենազարմանալին անա թէ որն է. հեռու, հեռու այրող աւազների հետեից, ափսոսեզ, ուր միւս մարդիկ անապատային տարածութիւններից աւելի ոչինչ չեն տեսնում, նա կը տեսնի մի կապոյտ ծով: Այդ ծովի վրայով արեւը միշտ փայլում է, նրա ջրերը կապոյտ են, որպէս պարզ երկինք, իսկ ափերի վրայ խաղում է սպիտակ փրփուր: Այդ ծովի միջից մի մեծ աշխարհ է բարձրանում, և նրա սարերի գազաթներին որդիդ կը տեսնի շողշողուն ոսկին»:

—Եւ մայրը հարցրեց՝ «Իսկ որդիս կը հասնի այդ աշխարհը»:

Ուրուականը օտարոտի ժպտաց:

Մայրը հարցրեց՝ «Կայ արդեօք իրականութեան մէջ այդ աշխարհը»:

Նա ասաց՝ «Ի՞նչ կայ իրականութեան մէջ»:

Եւ մայրը նայեց ուրուականի կիսաբաց աչքերին և ասաց «Դպիր երեխայիս»:
—Ուրուականը խոնարհուեց, դրեց ձեռքը քր-նած մօր վրայ և կամաց ինչ որ փսփսաց: Մայրը կարողացաւ լսել միմիայն այս խօսքեր՝ «Հասուցում կը լինի քեզ այն, որ իդեալը (կատարելութեան գաղափարը) — իրականութիւն կը դառնայ քեզ համար... Եւ երեխան արգանդում ցնցուեց: Մայրը

չարունակ քնած էր նոյնպէս ծանր քնով, իսկ տեսիլները ան-
յայտացան:

Եւ նրա էութեան խորքերի մէջ դեռ չը ծնուած երեխան
տեսաւ մի երազ: Նրա դեռ երբէք օրուայ լոյս չը տեսած աչ-
քերում ու դեռ չը հասունացած ուղեղի մէջ փայլեց լոյսի
զգացմունք, այն լոյսի, որ նա երբէք տեսած չէր և, գուցէ,
երբէք տեսնելու էլ չէր, բայց որ կայ մի որ և է տեղ:

Եւ երեխան ստացաւ իր նուէրը՝ դաղափարականը—ի-
դէպը նրա համար իրականութիւն դարձաւ:

Թարգմ. ոս. Յ. Տ. Դ.

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ԳԷՈՐԳ ՔԱՆԱՆԵԱՆԻՆ

I

Իմ ազնիւ Հայրենակից:

Ահա մատուցանելով Ձեզ ի անսովորին մեր հրատարակելի «Լապտեր Հայաստանի» օրագրի առաջարկութիւնը, քաղցր է ինձ ասել Ձեզ, որ ես անչափ ուրախ եմ խորհրդակցութեամբ, միաբանութեամբ և թեւակցութեամբ ընդ Ձեզ յառաջ տանել մեր հասարակաց Հայկական գործը: Եւ ես կարծում եմ, ոչ, ամենեւին աներկմիտ եմ, որ ոչինչ աւելի ամուր բարոյական կտպ և բարեկամական դաշնաւորութիւն չկայ մարդերի, իբրեւ բանաւոր և բարոյական էսկների, ես առաւել հայրենակիցների մէջ, քան թէ այն, որ հիմնուած է մի առաքինագործ միարան ձեռնարկութեան վերայ: Ես մինչեւ այժմ աշխատած, քրտնած և տապալուած եմ միայն, մեր ազգի մտաւոր և բարոյական օգուտների համար: Այդ փոքր է և շատ փոքր, և միշտ մնալու է անյաշոճ, գոնեայ անտեղական, որովհետեւ մի հատիկ մարդ, որչափ եւ քանքարաշատ լինէր նա, անբաւական է տանել բոլոր ծանրութիւններին այնպիսի մի ձեռնարկութեան, որպիսի է հրատարակութիւնը մի արժանաւոր օրագրի: Բայց միացեալ և միաբանեալ զօրութիւնքը, ընկերութեան ոյժը, որոյ մէջ պարունակուած է և մարդուս մեծագործութեան կարողութիւնը, ինչպէս քաջ յայտնի է խոհականիդ, սովոր են հեշտայնել ամենայն դժուարութիւնը, այն հնարաւոր կացութեանը այն բանը, որ անհնարին է առանձնական անհատները:

Սրանից շատ բացայայտ և հասկանալի պիտի լինի Ձեզ, թէ ես որպիսի աչքով նայում եմ մեր առաջարկած գործի վերայ: Սպասաւորել իւր ազգին պարտական է ամենայն անձն. Դուք, ես և ամենեքեան, որ կարող են իւրեանց ստացած չորհներով, միայն թէ, այն ժամանակ լի և կատարեալ չափով

հնարաւոր է արդիւնագործութիւնը, երբ ներգործում է ընկերութեան ոյժը և զօրութիւնը:

Խնդրեմ ուշադրութեամբ ընթեռնուլ իմ գրած առաջարկութիւնը և լցուցանել պակասորդքը, եթէ կը գտանէիք: Կարծեմ, բոլոր զլիաւոր նիւթերը մեր խնդրի, պարունակուած են այնտեղ: Ես մտածում եմ, որ շուտով հարկաւոր էր յառաջ խաղացուցանել գործը. չափ շնորհակալ կը լինէի Ձեզ, եթէ հոգարարձու լինէիք օրինակել տալու իմ գրչագիրը Ձեր զիւանի նոտարիոսի ձեռնով, իսկ ես յետոյ կը ստորագրէի և Դուք կ'ուղարկէիք նամակը Խնստիտուտի կնքով կնքելով:

Ձեզ յարգող հայրենակից

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

23 մալիս, 1868 թ.
Մոսկուա.

II

Թիֆլիս, 22 հոկտ. 1869.

Իմ ազնիւ բարեկամ

Գէորգ Եղիան,

Ահա անցանում է երրորդ ամիսը, որ ես անջատուելով Ձեզանից, ճանապարհ ընկայ դէպ ի Թիֆլիս: Թէ՛ հրպիսի ներութեամբ և տառապանքով կատարուեցաւ իմ ուղևորութիւնս, ըստ մեծի մասին ջրով և փոքրիկ մասամբ միայն յամաքով, չկամիմ նկարագրել Ձեզ. բաւական է միայն ասել Ձեզ, որ բուն 21 օր տեւեց մեր ճանապարհորդութիւնը: Այժմ Թիֆլիզումն եմք և հրպիսի կացութեան մէջ, կամիմ փոքր ի շատ է պատմել Ձեզ և ջառում եմ, որ իմ պատմութիւնը չէ լինելու Ձեզ շատ մխիթարական: Շատ բան հեռուից տեսած, պսպղուն և գրաւիչ է, բայց որ մօտից քննում ես և չօշափում ես, ոսկի կարծեցածդ ստուգվում է մի շատ հասարակ մետալ: Այժմ, երբ արդէն արած է վճռական քայլափոխը, պիտի ասեմ Ձեզ, որ ամենևին հաւան չեմ Թիֆլիզին. մի Կաննիբալեան թանգութիւն է այստեղ. բնակութիւն և ծառայք ոսկով կշռվում են այստեղ: Իմ օթեանս արժէ 200 ման. ծառայքս 200 ման., տարեկան վարձով Թիֆլիզը, ինչպէս

Ձեզ յայտնի է, բաժանվում է հին և նոր մասը. ևս բնականում եմ նորումը, որովհետև այդ տեղ միայն կարելի է գտանել փոքրի ի շատէ յարմարաւոր և վայելուչ բնակութիւն, թող և այլ յարմարութիւնքը, միտ դնելով օդի պատուականութեանը և տեղին, որ շատ հեռի չէ ներսիսեան հոգևոր ազգային զբարոյից: Փայտը շատ թանգ է. կեանքի պաշարիդէնք արժան, բայց կերակուրքը համեղ միայն փորձառու տանտիկնոջ պատրաստութեամբ. բայց Թիֆլիզեան խոհակերներին խոտնափնդութեամբ, ամենևին անուտելի ինձ: Մրգեղէնը не почета. Միայն թէ ինչ որ ինձ համեղ էր իմ մանկութեանս օրերում, այժմ դարձած է ինձ մի շատ հասարակ բան: Վաճառականութիւնը շատ ծաղկած է այստեղ և Հայոց ձեռքում գրեթէ միայն. մեր Հայերը ունին այստեղ մագազիններ, որ իւրեանց փառահեղութեամբ և շքեղութեամբ ոչ թէ պակաս չեն Մոսկուայի և Պետերբուրգի փառաւոր մագազիններից, այլ և մի մասամբ գերազանց ու առաւել: Մի բան իսկոյն դրաւում է այստեղ մարդուս ուշադրութիւնը. ճիւղութիւնը և հարստութիւնը և տմարդի ազահութիւնը այս տեղի մարդերի. խիղճ, պատիւ, կարեկցութիւն, ազնիւ գգադողութիւն, ոչինչ նմանապիսի բան չկայ այստեղ: Ձեզ պիտոյ էր տեսնել, թէ ոմանք հարուստ Հայեր սրպիսի շքեղազարդ տուներ ունին այս տեղ, ոսկեզարդ կէս մի սախական և կէս մի եւրոպէական ճաշակաւոր փառահեղութեամբ, կարասիքով և այլն և այլն: Միայն թէ տների փառահեղութեանը համեմատ չէ փողոցների բարեկարգութիւնը, որ ըստ մեծի անպիտան կերպով սալայատակած, առանց օրինաւոր տրօտուարների—շատ տեղ դռքա չկան ևս—լի են ամենայն տեսակ ապականութեամբք և աւելածքով. քաղաքի լուսաւորութիւնը գիշերով այնպէս պակասաւոր և չնչին, որ ման գալ կարելի չէ, առանց վայր ընկնելու և ոտք ու գլուխ ջարդելու. շատ մարդիկ և ընտանիք լապտերով են շրջում փողոցների մէջ գիշերով: Մի խօսքով, սիրելի քաղաք չէ Թիֆլիզը և շատ անյարմար նոցա, որ երկար ժամանակ կացած էին Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում: Զրօսանքի տեղ է միայն Գոլովինսկիյ Պրօսպեկտը, ուր և գտանվում է փոխարքայի ապարանքը բարձր տեղում, և նորա առաջի ծառադարդ ձեմելիք սալայատակով սրբատաշ քարերից, մինչև բաւական տարածութիւն դէպ ի վեր ձգուելով նոյնպէս ծառադարդ ճանապարհով: Կայ այս տեղ մի այլ դրօսարան, Ալեքսանդրեան այգի, որ բաւական վայելուչ և ընդարձակ է մի շատրուանով, որ խաղում է կիւրակէ և հանդիսաւոր օրերում, ուր և մեծ բազմութիւն լինում է:

Իմ աեսչութեանը յանձնած ուսումնարանը տակաւին շատ պակասաւոր դրութեան մէջ է. շինութիւնը և դասատուները հեղտոտ և անկարգ: Վարժապետները լաւ մարդիկ են և աշխատում են ազգասիրական ջերմեանդութեամբ, բայց ստանում են փոքրիկ վարձատրութիւն 50 մանէթ տարեկան դասին, որ շատ փոքր է Թիֆլիզի պէս թանց տեղում: Ծխական ուսումնարանները, որ էին պատրաստողականքը դպրոցի համար, ամենեւին բարձի թողի արած: Ուսումնական հնարները, զըսրոցական մատենաք և գիտնական հանգերձանք գրեթէ չկան ամենեւին: Թէպէտ իմ առաջարկութեամբք և խթանմամբ ուր ու ձեռքը հոգաբարձուների սկսած են շարժուել և արիանալ, բայց մեր յարակցութիւնքը դեռ ևս ստացած չեն այն բարեաշակամական և յարգողական ուղղութիւնը, որ կարելի լինէր ինձ այժմ շատ պտղաբերութիւն յառաջայնել, եւ չկամէի լոկ վարձկան լինել, բայց նոքա, ինչպէս երեւում է, չեն հասկանում այդ բանը և այդ պատճառով չկամին վերահասու լինել իմ ներդաւ կացութեանը և օգնել ինձ վասն իւրեանց յատուկ օգտին: Իմ առաջարկութեամբ և աշխատութեամբ հանդիսաւոր ահա եղաւ այս տարի 12 Հոկտ. ուսումնարանում, մեծ բազմութիւն, հրաւիրուած էր ուսումնարանի զարդարած դահլճի մէջ, ասուեցան ճառեր, իմ կողմից և համարատուական ճառ Հոգաբարձուներից մինի բերանով: Գուցէ յաջողուի ինձ հրատարակել այդ ճառերը, մի քանի այլ աշխատութեամբք վարժապետների, հանգերձ ինչ ինչ կարեւոր աեղեկութեամբք ուսումնարանի վերայ, իբրեւ մի brochure, որ արժանի էր ընթերցանութեան:

Երբեք այսօրս ոչինչ արձակման թուղթ չեմ ստանում կադրեանց ուսումնարանի կառավարութիւնից: Գուր խոստացաք չուտով ուղարկել ինձ իմ *увольнение въѣстѣ съ моимъ формулярнымъ спискомъ*. Խնդրեմ այս մասին հոգաբարձութիւն անել բարեկամաբար:

Խնչպէս լցուցիք Ձեր ճանապարհորդութիւնը, սրպէս է Ձեր առողջութիւնը, առողջութիւնը Խրիստոֆոր Եակիմովիչի: Մենք ապրում ենք Թիֆլիզում, տակաւին մնանելով այն քաղցր բարեկամութեան յիշատակներով, որ բերած ենք մեր հետ Մոսկուայից: Այս Թիֆլիզի հետ չուտով ընտանեանս և ընտելանալ անկարելի է. տակաւին ամենայն բան օտար է մեզ, բնութիւնը և մարդիկը և այս տեղի կեցութեան կարգը: Մենք մեր բոլոր հոգեկան գոյութեամբ, մեծագոյն մասամբ պատկանում ենք Մոսկուային, ուր մեր կենդանի և հանգուցեալ սիրելիքն են: Այսպէս իմացիր:

Յուսով եմ, որ Դուք կը կամենայիք նամակագրութեամբ հաղորդակից մնալ իմ հետ, ինչպէս խոստացած էք: Ի՞նչ է առնում մեր սիրելի Փանեանցը, որ վազուց թողած է զիս անպատասխանի: Խնդրեմ իմ կողմից ողջունել թէ նրա, թէ մեր տէր Յարութիւնը և թէ մեր պատուական եղբայր Սիմէօն (?) Սմպատեան*) Շահագիգեանցը:

Ուղարկելով Ձեզ իմ առ ի սրտէ սիրոյ և յարգութեան ողջոյնը, մնամ

Ձեր

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Իմ հասցէս.

Г. Инспектору Нерсесовскаго, армянск. Духовно-народнаго училища,

Въ Тифлисѣ

На углу Сергіевской и Садовой улицы, въ домѣ Григорья Шадинова.

III

Թիֆլիզ, 18 Նոյեմբ. 1870.

Մեծապատիւ բարեկամ,

Ձեր յարգելի նամակը ամսուս 4 թուականից հասաւ ինձ իւր ժամանակին, որոյ մէջ յայտնում էք ինձ ներկայ պայմանքը այն պրոֆեսսորական պաշտօնի, որ ես ցանկանում էի վերստին յանձն առնուլ Լազարեանց Ինստիտուտում: Արդարեւ, այս բոլորից աչք պայմանքը (1200 ման. տարեկան ռոճիկ 16 շաբաթական ժամերով դասատուութեան, չեն ամենեւին շահաւէտ ինձ—եւ ստանում եմ իբրեւ տեսուչ Ներսիսեան դպրոցի 1700 ռուբլի և 400 ման. վասն դասատուութեան—սակայն վստահաւորաւ առ Ձեր բարեմտութիւնը առ իս և տեղի տալով Ձեր բարեկամական խորհրդակցութեանը և յուսադրութեանը, որ ժամանակով այդ պայմանքը կարող են և պիտի փոխուին զէպ ի լաւագոյնը և առաւել շահաւէտը ամենայն, մասամբ, թող առ հասարակ որ և իցէ արքունի պաշտօնի ապահովութիւնը և պատուաւորութիւնը, չտապում եմ այս նամակովս վճռողաբար

*) Այդպէս է ձեռագրում:

Յուլիս, 1902.

պատասխանել Ձեզ, որ ես յանձնառու եմ դորանս Մնում է միայն մի լուծանելի խնդիր, որոյ մասին ես մեծ մտատանջութեան մէջ եմ. այդ խնդիրը պատկանում է իմ տեղափոխութեան ծախքին, որ միտ դնելով իմ մատենադարանի և այլ տնտեսական անօթների ծանրութեանը, այսքան ահագին հեռուոր ճանապարհի մէջ, հասանելու են, շատ փոքր հաշուելով, գոնեայ 600 ման. առանց իմ անձնական ճանապարհորդութեանս. Ես կարող էի որ և իցէ տնտեսութեամբ իմ ծախքերի մէջ իրագործել իմ ճանապարհորդութիւնս առանց ծանրութիւն տալու ինստիտուտի դանձատանը, բայց իմ գրեանքի և տնտեսական անօթների ծանրութիւնքը տեղափոխելու համար դէպ ի Մոսկուա ստիպուած կը լինէի ծանրաբեռնել ինձ պարտքով, և այդպէս իմ տեղափոխութիւնս նստելու էր ինձ գրեթէ իմ մի տարու պրոֆեսսորական թոշակը. Ահա մի դժուարին խնդիր, որ առաջարկում եմ Ձեր բարեմիտ, բարեկամական ուշադրութեանը և յանձնում եմ մեծաւորների մարդասիրութեանը. Ձեր նամակի մէջ ոչինչ ասած չկայ ճանապարհի ծախքի վրայ, որ միտ դնելով գոնեայ իմ չքաւորութեանը այս րոպէիս, երկրորդական խնդիրներից չէ. Ես կամիմ յուսալ, որ Ձեր բարեկամական հոգաբարձութեանը և բարեխօսութեանը առ պ. Հոգաբարձուն և առ Դիրեքտորը պիտի յաջողուի լուծանել այդ խնդիրը, որով փոքր ի շատէ թեթեւացնելու էիք իմ ծանր դրութիւնը. Եւ ես լինելու էի Ձեզ այս մասին յաւիտեան շնորհապարտ. Ես մտածում եմ, որ Ինստիտուտի բարեմիտ մեծաւորքը յարգելով իմ այնքան ամեայ ջերմեռանդն և պողաբեր պաշտօնատարութեանը կազարեանց Ինստիտուտի մէջ, դժուարանալու չէին յանձն առնուլ այդպիսի մարդասիրական զոհաբերութիւն, որ արդարև, եթէ ամենայն ինչ ձգէինք նեղսրտութեան հաշուի տակ, պիտոյ չէր լինելու, եթէ մի այլ խնդրակից նոյն պաշտօնին, Մոսկուայից կամ Պետերբուրգից հրաւեր ստանար յանձն առնելու իմ պաշտօնը:

Յայտնելով Ձեզ արդէն իմ պատրաստակամութիւնը և յօժարութիւնը վերստին յանձն առնուլ պարսիկ և արաբական դպրութեան պրոֆեսսորական պաշտօնը ի վերայ հիման Ձեր առաջարկած պայմաններին, այլ և յանձնելով Ձեր բարեկամական հնարագէտ հոգաբարձութեանը թեթեւացնել ինձ իմ տեղափոխութեան նիւթականապէս դժուարութիւնը, որչափ միայն կարելի էր Ձեզ, միտ դնելով վերևում ճառագրած իրողութիւններին, քննարկ է ինձ ամեն վստահութեամբ առ Ձեր բա-

րեկամական պատրաստականութիւնը օգտակար և պիտանի լինելու ինձ:

Գրել զիս յառաջուց
Ձեզ չնորհապարտ բարեկամ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Խեղրեմ պ. էմինին մատուցանել իմ մեծարողական ողջոյնս:

IV

Թիֆլիս, 23 Սեպտ. 1871 թ.

Մեծապատիւ խոհական բարեկամ
Գրիգոր Եղեան,

Իմ նամակս առ Ձերդ սիրելութիւն, անցեալ յուլիսի 4 թուականից, անկորուստ ստացած կը լինիք և տեղեկացած, որ ես հոգով չափ յօժար էի դարձեալ տեղափոխուիլ դէպ ի Մոսկուա, նոյն պաշտօնի անուամբ, որ այդքան տարի Ձեր բարեկամական Տեսչութեան ներքոյ լցուցած էի. միայն թէ, որ շատ բնական էր մանաւանդ գերդաստանի հօրը, զինի այնքան զրկանքի որ պատրաստած էր ինձ իմ տեղափոխութիւնս դէպ ի Կովկաս և անակարգութիւն Թիֆլիզի մէջ, ես մանրամասնաբար նկարագրեցի Ձեր առաջի ի պիտութիւն պատուական սիրելոյդ այն բոլոր դժուարութիւնքը, որ կարևորապէս կապակից պիտի լինէին իմ վերստին տեղափոխութեանս դէպ ի Մոսկուա և այնտեղ նոր ի նորոյ անային կարգադրութեանս: Բայց ես կնքեցի իմ նամակս այն քաղցր յուսով և վստահութեամբ, որ Դուք գործ դնելով Ձեր առ իս մարդասիրութիւնը և բարեացակամութիւնը, որ և է կերպով կը թեթևացնէիք իմ կեանքի արդարև ծանր և ծանր բռնը:

Որովհետև այժմ, ինչպէս լսում եմ, ինձ առաջարկած պրոֆեսսորական պաշտօնի պայմանքը, կարգադրութեամբ պարոն նախարարի, Տօլստոյի, դէպի առաւել շահաւէտը փոխուած են, շտապում եմ Ձեզ տեղեկութիւն տալ, որ ես վճռապէս և որոշապէս պատրաստ եմ յանձն առնուլ այդ պրոֆեսսորական պաշտօնը և յուսով եմ, որ Ինստիտուտի մեծաւորքը, Դուք, իմ պատուական պարոն և բարեմիտ Նիկօլայ Դաւիթովիչ Դելեանովը միտ դնելով իմ ծանր զրկանքին և բարեկամական կարեկցութեամբ առ իմ չքաւորութիւնը—որովհետև Թիֆլիզը կա-

բող է միայն չքաւոր առնել մարդ և այդ տեղ մի քանի 1000 մանէթ այս ահագին թանգութեան մէջ ոչինչ են,— ես յուսով եմ, որ իմ տեղափոխութիւնը Դուք, որքան ներում են Ձեր կարողութեան հնարքը կը թեթեւցնէք ինձ, զիս յաւիտեան շնորհապարտ կացուցանելով Ձեր սիրելութեանը:

Ես ամենեկին սխալուեցայ, յղանալով անգամ այն խորհուրդը, թէ կարելի էր որ և իցէ օգտակար գործ յառաջ տանել Կովկասի մէջ, մեր սիրելի ասիամիտ Հայերի հետ, յանուն ազգային դաստիարակութեան և լուսաւորութեան: Ես սխալուեցայ յանձն առնելով այգալիսի, ահագին զրկանքով լի տեղափոխութիւն և կենակցութիւն այնպիսի մարդկան, որ ինքեանք լինելով իւրեանց թշնամիք, ամենեկին տգէտ և անփոյթ ժամանակի յառաջադարձ ընթացքին (պրօգրեսին) ամենայն քայլափոխում և զիս կալ և կապ կաշկանդելով, ոճնչացնում են իմ բոլոր ոյժը և զօրութիւնը, այնպէս որ ստիպուած եմ վստահութեամբ առ Ձեր աջնումատութիւնը, ասել Ձեզ, թէ ես խաղալիք եմ դարձած այս անմիտների և անբարոյականների անմտութեանը և անբարոյականութեանը: Եւ այլապէս ես կարելի չէ մի հոգաբարձական ժողովի մէջ, ուր նստած է տասներկու զլխանի վիշապ, մի զլխանի վիշապապետով: Եւ սոցա ջանքը և փոյթը այն չէ, որ ազգի մանկունքը ժամանակի հետ յառաջ գնան, այլ վայր ի վերոյ, անկարգ ուսմամբ անմտանան միայնդամայն, իմ հայրենասիրութիւնը—նհ, իմ հայրենասիրութիւնը, որով միայն մոլորուած և յափշտակուած ես ձգեցի իմ անձը այս խորխորատի մէջ— իմ հայրենասիրութիւնը ոչինչ է, ունայն է այստեղ, որովհետեւ հանգիստում է մի անմիտ և թշնամական հայրենատեցութեան: Մի սարսափելի անմիաբանութիւն, մի ըթամիտ անհոգութիւն տիրապետած է այստեղ, ոչ մի խնդիր, ոչ մի առաջարկութիւն իմ կողմից, պատկանեալ ուսումնարանի թէ արտաքին և թէ ներքին բարեկարգութեանը, մինչև այժմ գտած չէ ուշադրութիւն. վայր ի վերոյ շատախօսութիւն և վիճաբանութիւն և կորուստ ժամանակի շատ, բայց վճիռ որոշումն և գործալծարութիւն ոչ մի: Ոչինչ հաստատուն բան, որչափ գլուխք, այնչափ կարծիք. Հոգաբարձուների ժողովումը շատ անկանոն. երկուքը կան, չորքը պակաս են, չորքը կան, ութը պակաս են. և ատենապետը (председатель) գրեթէ միշտ բացակայ: Ահա Ձեզ հումառօտիւ, այս մեր հայկական ուսումնարանի կառավարութեան պատկերը, ողբալի պատկերը. և ես, անբաղդ քաղաքայիս եւրոպէական լուսաւոր հասարակութեան, ես, անբաղդ աշակերտս եւրոպէական դպրոցի, ամենայն շաբաթ

ունիմ ականատես լինելու այս տմարդի խառտիկական անմիտ տեսարանիս:

Նախախնամութեան կամքն էր տալ ինձ և այս փորձը փորձել, առ ի ճոխացնելու իմ կենսական փորձերի գլուխը (կապիտալը): Բայց արդէն *sat est superque!* Հարկաւոր է ինձ մտածել փոքր ինչ չունչ առնուլ իմ ծանրաբեռնած ձերութեան օրերում և իմ մոսկովեան բարեկամների գրկում, և այդ քաղցր բարեկամներից մին էք և Դուք, իմ ազնիւ Քանանեան:

Այսուհետև չունիմ էջ աւելի աշխատ առնելու զՁեզ, գրեցի և թափեցի Ձեր առաջն իմ ցաւած սիրտը. այսուհետև Ձեր ջանքից և բարեկամական հոգաբարձութիւնից կախ է ճանապարհ յարդարել ինձ դէպ ի Մոսկուա, և դէպ ի մեր ազնիւ սիրելիքդ այդ տեղ:

Ձեզ յարգող և սիրող

անձնուէր Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆ ՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Երրորդի հայ ուսանողութեան միութեան» Տեղեկագրերի մէջ բերուած են մի քանի հետաքրքրական թուեր, որոնց հետ աւելորդ չենք համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին:

1900 թուականին երրորդական զանազան պետութիւնների մէջ ուսանում էին.

Անգլիայում	7	հոգի որոնցից	1 ա. ¹⁾	4 ա. ²⁾	2 ա. պ. ³⁾
Աւստրիայում	26	»	»	»	26
Գելգիայում	6	»	3	3	»
Գերմանիայում	86	»	72	14	»
Շվեյցարիայում	51	»	32	18	1
Իտալիայում	25	»	2	23	»
Ֆրանսիայում	70	»	18	49	3
Ընդամենը	271	»	128	111	32

Ըստ մասնագիտութեան հայ ուսանողները դասաւորուած էին հետեւեալ կերպով.

Բնական գիտութիւններ էին ուսանում	136 (70).
Տեխնիկա	» 54 (28).
Փիլիսոփայութիւն	» 54 (23).
Գեղարուեստ	» 14 (6).
Վաճառականական պիտութիւններ	5 (0).
Անյայտ	» 3 (1).

Փակագիծներում մենք դրել ենք ուսաստանցի հայ ուսանողների քանակութիւնը յոյց տուող թուերը:

Երրորդի հայ ուսանողները նախնական կրթութիւն են ստացել՝ հայոց դպրոցներում 148 հոգի, իսկ օտար նախնական դպրոցներում եղածների թիւը 40 է, մինչդեռ միջնակարգ կըր-

1) Ռ.==Ռուսաստանցի, 2) Տ.=Տաճկաստանցի, ա. պ.=ալլ պետութիւններից:

թութիւն ստացածներից 106 հայոց դպրոցներից էին և 127 օտար դպրոցներից:

Հայոց դպրոցներում նախնական կրթութիւն ստացած 148 հոգուց, 64 Ռուսաստանից էին, 80 Տաճկ.-ից և 4 այլ պետ.-ից. հայոց միջնակարգ դպրոցներում ուսած 106 հոգուց, 22 Ռուսաստանից, 81 Տաճկ.-ից և 3 այլ պետ.-ից: Օտար դպրոցներում նախնական կրթութիւն ստացած 40 հոգուց 30 Ռուսաստ., 3 Տաճկ. և 7 այլ պ.-ից, միջնակարգ կրթութիւն ստացած 127 հոգուց 97 Ռուսաստ., 7 Տաճկ. և 23 այլ պ.-ից:

Բոլոր 271 հայ ուսանողներից միայն 161 հոգի էին տիրապետում մայրենի լեզուին, իսկ մնացածները համար (չը հաշուած 13 հոգի, որոնց մասին տեղեկութիւն չը կայ) հայերէն լեզուն խորթ է եղել: Այդ օտարախօսներից 97 հոգի Ռուսաստանից էին, 23 հոգի այլ պետութիւններից (մեծ մասը, 22 հոգի, լեհախօս հայեր Աւստրիայից) և միայն 4 հոգի Տաճկաստանից:

Հետաքրքրական է իմանալ՝ օտարական հայ ուսանողների քանիսն մէջ է զարգացել գիտակցութիւնը—սովորել մայրենի լեզուն, որը անհրաժեշտ գործիք է՝ կեանքի մէջ հարազատ ժողովրդին օգտակար լինելու համար...:

Հ Ե Ն Ր Ի Կ Ի Ֆ Ս Ե Ն*)

XII

Իրսէնի կանացի տիպերը. — «Հեղգա Պարլէ» (Հեղգայի և Լէօֆորգի լարարերութիւնները. — Հեղգան իբրեւ տիկին Տէսման. — Լէօֆորգի հագեկան կերպարանափոխութիւնը. — Տիկին Ելֆշտէդ. — Լէօֆորգի անկումը. — «Յուշորձանը». — Հեղգայի համարձակութիւնը. — Ձեռականութեան և գեղեցկութեան պաշտամունքը):

Մենք մի անգամ արդէն առիթ ունեցանք նկատելու, որ Իրսէնի դրամաներում կանացի տիպերն ընդհանրապէս աւելի համակրելի են: Եւ կարծում ենք, որ մինչև այժմ առաջ բերուած դէմքերն արդէն բաւականաչափ ասպարեցին այս միտքը: Իրսէնը, որ իր երկտասարդ ժամանակուայ բանաստեղծութիւններով յաճախ երգել է գեղեցիկ սեռի ներկայացուցիչներին՝ իր կեանքի շարունակութեան ընթացքում աւելի կամ պակաս չափով պահպանում է նոյն վերաբերմունքը: Նրա հաւատքը դէպի կանացի սեռը և այս վերջինի կատարելք բարելաւ մեծօրհն — անխախտ է: Քանի վառ է նրա մէջ մաքուր և անբիծ սիրոյ իդէալը, քանի կանգուն է զգացմունքների վսեմ աշխարհը — անպակաս է և այդ իդէալի յաւիտենական աղբիւրը, այդ երանաւէտ աշխարհի կախարդական պճրանքը — կանացի ջերմ հոգին:

Սակայն Իրսէն ամենեւին միակողմանի չէ: Նա ոչ կանացի բնաւորութիւնները չարլօնական կերպով իդէալականացնում է և ոչ էլ բացառապէս զուտ «զգացմունքի» պրօբլէմն է շօշափում, այլ կանացի հոգին իր ամբողջութեամբ է վերլուծում՝ մտաւոր և բարոյական արտայայտութիւններով, սեռական թէ անհատական աշխարհայեացքի լիակատար բովանդակութեամբ:

Նրա նկարագրած կանացի տիպերի բաղմակողմանիութիւնը, վերլուծուած հոգեկան նուրբ ելեւէջների պէսպիսու-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 6.

թիւնը ապայոյց է, որ նա ոչ միայն հանճարեղ, այլև օրէկ-
սիւ գիտող է: Այս հանգամանքը, մեր կարծիքով, շատ խոշոր
նշանակութիւն ունի: Կան արուեստագէտներ, որոնք տրամա-
դիր են ընդհանրապէս իրանց սեփական կեանքի պատահարնե-
րից միայն ստեղծել կանաչի տիպեր: Այս տեսակ արուեստա-
գէտներ—մանաւանդ եթէ իրանց փորձառութիւններով «ան-
բազդ» են եղել—սովորաբար միակողմանի են լինում, կանխա-
կալ կարծիքներով համակուած, հետեալաբար և իրանց ստեղծած
տիպերը՝ անպայման զուսուարուած: Այսպիսի արուեստագէտ է
սկանդինաւիացի մի այլ գրող՝ Աւգուստ Շտրիկքերգ, որ երբեմն
անկարող լինելով դառնութեան լեղին կուլ տալ՝ ոչ միայն ան-
խնայ միակողմանիութեամբ, այլև ամենակապիտ յինիզմով է
շաղախում իր երկերը: Այսպէս է մասամբ և գերմանացի բա-
նաստեղծ-գրամատուրգ Մաքս Հալքեն, ինչպէս և նշանաւոր
կնատեայ Արսուր Շոպենհաուեր:

Իբեէն այսպիսի միակողմանիութիւններից միանգամայն
հեռու է: Նա արուեստագէտ է բառի բուն նշանակութեամբ և
ոչ թէ ինքնակենսագրող: Այս է պատճառը, որ նա զրախն
բնաւորութիւնների հետ միասին տալիս է և բացասական տի-
պեր: Դանքիի և Ագնէսի հետ զուգընթաց նա ստեղծում է
այնպիսի դիւային բնաւորութիւններ, ինչպէս և Հիօրդիս կամ
Բէրէկլան:

Ծերունի գրամատուրգը 1890-ին գրում է մի նոր գրամա,
որի գլխաւոր հերոսուհին, համարձակ կարելի է տանել, հեղինա-
կի ստեղծած կանացի ամենաբացասական տիպն է: Դրաման
կրում է հենց գլխաւոր հերոսուհու անունը—«Հեդդա Գաբլեր»
(«Hedda Gabler»):

Հեղգան Նօրվէգական մայրաքաղաքի «բարձր շրջանի»
ծնունդն է՝ զենեքալ Գաբլէրի դուստրը: Այս տեսակ մի բարձր-
աստիճան զինուորականի ինամբի տակ նա, ի հարկէ, ազատ
էր բնութանկան հոգսերից և շարունակ անվիշտ ու անմտա-
զբաղ՝ բացառապէս իւր հաճոյքին էր նուիրուած: Նա զեղեցիկ
էր, բնաւորութեամբ կենդանի, «պարահանգէսների մի թա-
գուհի», որ իր գրաւիչ շարժուածքներով երկկոնները՝ բովանտի-
կական երգիներանգ ճաճանջների տակ՝ գիտէր կրկնակի կաշ-
կանդել երիտասարդ սրտերը: Հեղգայի ծուղակն ընկած այս-
պիսի որսերից մէկն էր Էյլէրա Լէօֆթօրգ, նորաւարտ մի ու-
սանող, վերին ստտիճանի ընդունակ և տաղանդաւոր, բայց
«աշխարհիկ» զօրեղ հակումների տէր, կեանքի տիղմով վարա-
կուած, որ և վերջ ի վերջոյ այդ սղմի մէջ պէտք է գտնէր
իր գիրեղմանը:

Լէօֆթորգը շուտ-շուտ էր այցելում Հէդգային. և երբ ծերունի դեներալը պատուհանի մօտ նստած իր թերթն էր կարդում՝ երիտասարդ ղոյզը «անկիւնի բազմոցի» վրայ, կողք կողքի կամ ալբօմն էին քրքրում կամ մի այլ պատկերազարդ հրատարակութիւն և միաժամանակ երկար-երկար «խփսուում»։ Լէօֆթորգը իր սիրոյ բացատրութիւններն էր անում՝ չը քաշուելով երբեմն և իր կեանքի առօրեայ արկածներն էլ պատմել։ Ո՛րքան գրաւում էր այս պոտմութիւնը Հէդգային և ճրպիսի նիւթ էր մոտակարարում նրա, առանց այն էլ ուժեղ զգայականութեանը. և նա ամբողջովին ականջ դարձած՝ լսում էր b'asirt Լէօֆթորգին։ Բայց Հէդգան ինչքան էլ ներքուստ տապալկուէր՝ իր ցանկութիւններին անսանձ թռիչքներ տալ չէր կարող։ Երեւակայական ամենահրէշաւոր պատկերներով նա ընդունակ էր իրան բաւականացնել, սակայն դործնական հասարակ մի քայլ անելու համարձակութիւնից զուրկ էր։ Չէ որ նա «beau monde»-ական մթնոլորտումն էր մտնել, ուր ձեռք և արտաքին փայլը իսկական կեանքը խեղդամահ անելով՝ «բարեկրթութեան» դիմակի տակ բազմում են ամենազօր կերպով։ Իբրեւ ձեռնապահութեան մի հլու ստրուկ՝ նա սարսափում, ահաբեկում է հասարակաց կարծիքի, կամ ինչպէս ինքն է ասում, «սկանդալի» մոայլ ուրուականից։ Երբ Լէօֆթորգը իր համարձակութիւնների և լիտի պահանջների մէջ արդէն շատ է առաջ դնում՝ այս «սկանդալի» երկիւղն է, որ զրգում է Հէդգային ատրճանակ վերցնել։ Սակայն նա այս գէնքով յանդուգն երիտասարդին միայն սպառնալ կարող է և ուրիշ ոչինչ. իսկ զընդականար անել-ոչ մի զէպքում։ Չէ որ դրա հետ անմիջապէս կապուած է մեծ «սկանդալը»։

Լէօֆթորգը իր յարաբերութեանն այս ընթացքը տալուց յետոյ՝ ստիպուած էր հեռանալ Հէդգայից և իր բախտը ուրիշ անկիւններում որոնել։ Իսկ Հէդգայի երիտասարդութիւնն արդէն բոլորովեւ վրայ էր—նա 29 տարեկան էր դարձել. մի կողմից ծերունի հայրն այլ ևս գոյութիւն չուներ։ Հետեւաբար նա անշուշտ պէտք է մտածէր իր ապագայի և կեանքի աւելի բարեկեցիկ յարմարութիւնների մասին։ «Պարերից յոգնել էի. ժամանակս էլ անցնում էր»—այսպէս է խոստովանում նա իր ապագայ ամուսնու բարեկամ Բրաւին։

Իսկ ումն է ընտրում այս աշխարհիկ կինը—երիտասարդ սլրիվատ-դօցէնտ Եօրգէն Տէամանին, որ կատարելապէս մասնագիտութեան մի մարդ էր, վերին աստիճանի համեստ և կանոնաւոր կեանք վարող։ Այնպէս որ Հէդգան յոյս ունէր, որ նա իր աշխատասիրութեամբ «դեռ շատ կը յառաջագիւնէ»։ Եթէ

Հէզդան չունենար ասպադայի այս հեռանկարը, ի հարկէ, ձեռք չէր մեկնի Տէսմանի պէս մարդուն: Նա համոզուած էր, որ իր բեւ զիտնականի մի ամուսին իր գիրքը անշուշտ այժմեանից աւելի է բարձրանալու: Իր այս փառասիրական տենչերի մէջ նա այնքան անհամբեր էր և միաժամանակ միամիտ, որ կարծում էր, եթէ Տէսմանը զիտական ասպարէզում յաջողութիւն չունենայ՝ կարող է նուիրուել քաղաքական գործունէութեան և ասպադայում նոյն իսկ մինիստր դառնալ:

Սակայն ձանձրոյթը և հիասթափութիւնը չուտով է պաշարում Հէզդային: Հարսանեկան ճանապարհորդութեան ժամանակն անգամ նրա ամուսինը իր մասնագիտական գործերով և է զբաղուած—վեց ամիս շարունակ նիւթեր է հաւաքում իր «Բրաբանդեան անայնագործութիւնը միջին դարում» աշխատութեան համար: Չը նայելով այս հանդամանքին՝ Տէսման իր համեստ միջոցներով ոչ մի ջանք չէ խնայում իր փափկակեաց կնոջ բաւականութեան համար ստեղծել ամեն տեսակ յարմարութիւններ: Իր ազնիւ և բարեսիրտ քոյր Իւլիանէի օգնութեամբ նա դնում է մի սիրուն վիլլա, ուր Հէզդան, հէնց ամուսնութիւնից առաջ, շատ էր ցանկանում ապրել: Նա ինամբ է տանում և իր արտաքինի վրայ՝ մաքուր զգեստներ է հագնում, որպէս զի փողոցում «գեներալ Գարլէրի աղջկայ» հետ պատեղիս՝ չամաչէ: Նորահարսի սիրոյ համար նոյն զգուշութիւնը գործ է դնում և Իւլիանէն: Այս համեստ և տարիքաւոր կինը նոր գլխարկ և նոր հովանոց է ձեռք բերում: Սակայն այս բոլորը մաղաչափ անգամ չէր կարող գրաւել Հէզդային: Նա անտեղի և նենգամիտ կերպով վիրաւորում է Իւլիանէին, որին ուրիշ կերպ չէր անուանում, բայց եթէ «օրիորդ Տէսման»: Իսկ դէպի իր ամուսինը, որին ուղղակի «Տէսման» էր կոչում, սիրոյ նշոյլ անգամ չէ ցոյց տալէս: Ընդհակառակը նա պաշարում էր ատելութեամբ և կատաղի մոլեգնութեամբ՝ երբ մտածում էր Վիլհէլմ և յաւիտեան մի և նոյն մարդու հետ լինել: Նա չափազանց ինքնահաճ և զիրազրգիւ էր դարձել:

Հէզդայի հոգեկան այդ տառապանքի ժամանակ յանկարծ երեւան է գալիս էյլէրտ Լէօֆթօրգը: Վերջինս իր բնաւորութեամբ և կեանքի եղանակով միանգամայն կերպարանափոխուել էր—այլ ևս ոչ հարբեցողութեան և ոչ անբարոյականութեան ճանապարհի վրայ էր: Նա զգաստացել և բոլորովին իր մասնագիտութեանն էր նուիրուել. մի նշանաւոր աշխատութեամբ, որ վերաբերում էր կուլտուրական պատմութեան՝ նա մինչև իսկ մեծ համբաւ էր վաստակել:

Բայց ինչպէս առաջ եկաւ այս անսակնկալ փոփոխութիւ-

նրա Լեօֆթորգը հիւսիսում, Էլֆշտէդ անունով մի գիւղական դատաւորի ընտանիքում տնային ուսուցչի պաշտօն է ձեռք բերում: Այստեղ նա հանդիպում է մի կնոջ, որի ազգեցութեանն էլ նա պարտական է իր ամբողջ հոգեկան և բարոյական վերածնութեամբ: Դա Էլֆշտէդի երկրորդ կինը՝ Թէա Բայդիկն էր: Թէան մի աղքատ օրիորդ էր, որ մտել էր Էլֆշտէդի ընտանիքը՝ իբրեւ նրա հիւանդ կնոջ օգնական: Վերջինիս մահուանից յետոյ Էլֆշտէդն ստաջարկում է Թէային ամուսնանալ իր հետ: Չնայելով, որ Էլֆշտէդը իրանից քսան տարով մեծ էր՝ այնուամենայնիւ անօղնական Թէան «կեանքի հոգսից» ազատուելու համար ստիպուած էր ընդունել այս առաջարկութիւնը: Այս տեսակ ամուսինների մէջ, ի հարկէ, իսկական սէրը անմասածելի էր: Սակայն Թէայի համար գոյութիւն ունի միայն մի բաղդաւորութիւն—նա կապում է Լեօֆթորգի հետ «ընկերական» մաքուր զգացմունքներով: Նրան ներքուստ կերպարանափոխում և ապագայ փայլուն յաջողութիւնների ճանապարհն է հարթում: Լեօֆթորգի վերոյիշեալ աշխատութիւնը նրանք համարեա միասին են գրում: Իսկ այդ նոյն աշխատութեան շարունակութեան մասին, որի ձեռագիրն արգէն պատրաստ էր, ահա թէ ինչ է նկատում հէնց ինքը՝ Լեօֆթորգ— «Թէայի հոգին սաւառնում է այդ գրքի վրայ»:

Ահա այս ձեռագիրը ծոցը դրած՝ նա մուտք է գործում Քրիստիանիա: Սակայն Թէան անհամբեր է, մանաւանդ կասկածում է՝ մի գուցէ մայրաքաղաքի միջնորդը նորից վարակէ «խրկուած» Լեօֆթորգին: Եւ աղնուստիքս կինը պահապան հրեշտակի նման ծածուկ վազում է Լեօֆթորգի յետեւից: Բայց նա աւելի կտրական մի քայլ է անում—նա մօտապէս հեռանում է Էլֆշտէդից, որի հետ կենակցելը՝ ասանց սիրոյ՝ իր համար մի խորին տանջանք էր:

Լեօֆթորգի քաղաքը ժամանելու մասին Հէդգան տեղեկանում է հէնց Թէայից: Այս երկու կոնաքը հին ծանօթներ էին՝ դպրոցական ընկերուհիներ էին եղել: Եւ Թէան աշակերտուհի եղած ժամանակ «սոսկալի երկիւղ» էր կրում Հէդգայից, որովհետեւ վերջինս ամեն անգամ նրան հանդիպելիս՝ կատաղի զայրոյթով նրա մազերը քաշում էր—միայն այն պատճառով, որ Թէայի գիտական աւելի զեղեցիկ էին քան թէ զգեներայի աղջկան»:

Խեղճ Թէան չը գիտէր, որ այդ նոյն նախանձի որդը ղեռ եռում էր Հէդգայի կրծքում և որ վերջինս նրան մի անակնկալ դժբաղդութեան էր ենթարկելու: Չարամիտ դիտումներով նա իրան շատ մտերիմ է ցոյց տալիս Թէային—նրա հետ «դու»-ով

է խօսում, յիշում է դպրոցական սնցեալից և այլն: Հէդգայի միակ նպատակն էր ճիշտ տեղեկութիւններ ստանալ Թէյայի և Լէօֆթօրգի յարաբերութիւնների, առանձնապէս վերջինիս ներկայ կենդանաւորութեան մասին: Նախանձից և անզուսպ խանդից նա կրակ է կտրում՝ երբ լսում է Թէ՝ Լէօֆթօրգը մի այսպիսի կնոջ ազգեցութեան տակ հիմնովին կերպարանափոխուել է: Թէան այնքան միամիտ է լինում, որ նոյն իսկ յայտնում է Թէ՝ եկել է Լէօֆթօրգի ետեւից, կսականդելով՝ մի գուշէ նա «ճանաչարհից շեղուի»: Շուտով կը տեսնենք Թէ այս վերջին յայտնութիւնը ինչպիսի գէնք է դառնում խորամանկ Հէդգայի ձեռքին: Նա վճռում է իր ամբողջ ոյժով դնէ մի անգամ էլ տիրապետութիւն ձեռք բերել Լէօֆթօրգի վրայ: Միակ միջոցն էր տեսնուել նրա հետ: Տէսմանի համար այս տեսակցութիւնը նոյնպէս դանկալի էր, որովհետեւ նա իր վաղուց երազած պրօֆեսօրութեան մասին յանկարծ աննպաստ լուրեր է լսում— իբրեւ Թէ Լէօֆթօրգի և իր մէջ մի և նոյն պաշտօնի համար մրցում պէտք է տեղի ունենայ: Տէսմանն ինչքան էլ աշխատասէր լինէր, այնուամենայնիւ այս հանգամանքը նրա համար չաա անախորժ էր, որովհետեւ երկիւղ էր կրում Լէօֆթօրգի մրցակցութիւնից: Նա այնքան է յուսահատուում, որ դատապարտում է իր անհեռատես վարմունքը՝—առանց յաջողութեան հաստատ յոյսերի՝ ամուսնանալ և շուտ կեանք վարել: Այս պատճառով «արկածախնդրութեան» վերջ տալու համար նա սահմանափակում է իր ծախսերը—մինչեւ իսկ չէ գնում Հէդգայի զբօսանքի համար խոստացած ձին: Սակայն Հէդգան յամենայն գէպս ունէր դուարձութեան մի միջոց—«դեններալ Գարլէրի ատրճանակը»:—«Ի սէր Աստուծոյ այդպիսի վտանգաւոր բաների ձեռք մի տար»—վախեցած նկատում է Տէսման: Սակայն նրա երկիւղը անտեղի էր, որովհետեւ Հէդգան ատրճանակը «միայն օգուտն էր արձակում»:

Լէօֆթօրգը ընդունելով Տէսմանի հրաւերը՝ գալիս է այցելութեան: Այդ միջոցին Տէսմանի հետ էր և իր բարեկամ Բրաւլը, որ մտադիր էր այդ երեկոյ Տէսմանի պատուին «ամուրիական» մի երեկոյթ կազմել:

Տէսմանը Լէօֆթօրգից տեղեկանալով վերոյիշեալ անախորժ լուրերի անհիմն լինելը—որ վերջինս միանգամայն հեռու է իր հետ մրցելու դիտաւորութիւնից—ի հարկէ չատ է ուրախանում և առանձին հաճոքով է ընդունում Բրաւլի հրաւերը, որ իրան թոյլ է տալիս միաժամանակ հրաւիրել նաև Լէօֆթօրգին: Վերջինս սկզբում հրաժարւում է, որովհետեւ նա եկել էր առանձնապէս իր նոր աշխատութեան ձեռագրից մի քանի հա-

տուածներ կարգալու Տէսմանին: Լէօֆօրօգի հրաժարուելուն մեծ դրդում է տալիս նաև Հէդդան, որ շատ էր յանկանում միայնակ տեսնուել նրա հետ: Նա յայտնում է թէ՛ տիկին Էլֆշտեդը նոյնպէս իր մօտն է և ոչ ոք չը կայ նրան տուն առաջ-նորդողը—«Եթէ այդպէս է ես կը մնամ»—նկատում է Լէօֆօրօգը ի մեծ բաւականութիւն Հէդդայի:

Առանձնութեան մէջ Հէդդան պատմում է նրան իր անցեալի ուրախ և տխուր վերյուշերը: Խոստովանում է, որ ինքը թոյլ է եղել, վախկոտ և անհամարձակ՝ թէ Լէօֆօրօգի առաջարկութեան ժամանակ և թէ ատրճանակով նրան սպառնալիս: Այժմ, երբ նա տեսնում է Լէօֆօրօգին զգաստացած և վառքի ու հոշակի ճանապարհին կանգնած, իսկ իր ամուսնու անյաջողութիւնների վերաբերմամբ հիասթափուած, ի հարկէ կրկընակի է յուզւում, կատաղում: Եւ ահա նախանձոտ կինը խորամանկ նենգամտութեամբ սկսում է իր վրէժի չարութեան գործը: Նա փորձում է ամենից առաջ փունջով հերասիրել նրան: Բայց որովհետև նա վաղուց էր դադարել խմելուց՝ այդ պատճառով հէնց տիկին Էլֆշտեդի ներկայութեամբ հրաժարւում է իսկ Տէսման և Բրակը գնում են կողքի սենեակը խմելու:

—«Ուրեմն ես ողորմելիս ոչ մի ազդեցութիւն չունեմ ձեզ վրայ»—նկատում է Հէդդան ինքնազուսպ զայրոյթով:

—«Այս ասպարիզում, ամենին»—պատասխանում է Լէօֆօրօգը:

Բայց Հէդդան հետզհետէ արդէն ցոյց է տալիս իր թունալի խայթոցը: Նա նկատում է թէ՛ խմելուց հրաժարուելը միանգամայն առնական չէ և որ նա այդ պատճառով իրան ծաղրի առարկայ դարձրեց Բրակի և Տէսմանի մօտ: Սակայն Լէօֆօրօգը անդրդուելի էր: Եւ ահա Հէդդան իր խայթոցը հէնց այս անդրդուելիութեան, հաստատակամութեան դէմն է ուղղում: Նա խորամանկ ակնարկներով յայտնում է թէ՛ տիկին Էլֆշտեդը կասկածով է վերաբերում դէպի Լէօֆօրօգի հաստատակամութիւնը: Վնրջինս զայրացած՝ ահա թէ ինչ է նկատում տիկին Էլֆշտեդին—«Այս էր ուրեմն քո ընկերական հաւատքը դէպի ինձ»:

Այս խօսքերից յետոյ նա արագութեամբ վերցնում է բաժակը և հեղնօրէն խմում տիկին Էլֆշտեդի կենացը: Երկրորդ բաժակը նա դատարկում է Հէդդայի կենացը և չնորհակալութիւն է յայտնում նրան իր բաց արած «ճշմարտութեան համար»:

Օգտուելով Լէօֆօրօգի այս տրամադրութիւնից՝ Հէդդան իսկոյն յիշկցնում է նրան Բրակի հրաւերի մասին: Լէօֆօրօգը

այժմ այլ ևս չէր հրաժարուում այդ հրաւերից։ Սակայն նա դուրս գալուց առաջ ուշքի է գալիս և դառնալով դէպի տիկինն էլֆշտէզը նկատում է մեղմութեամբ—«Յիմարութիւն էր իմ կողմից, Թէա, խնդիրն այդպէս հասկանալ։ Դրա համար չը բարկանաս ինձ վրայ սիրելի, սիրելի ընկեր։ Դու կը տեսնես—դ՛հ և քեզ հետ ուրիշները—որ ես եթէ մի անգամ էլ ընկայ այնուամենայնիւ նորից բարձրացայ՝ քո օգնութեամբ, Թէա»։

Լէօֆթորգը գնում է Բրակի և Տէսմանի հետ՝ խոստանալով երկուցնան ժամը 10-ին գալ և Թէային առաջնորդել—«Տասին ուրեմն նա գալու է», ինքնաբաւական չեղտով նկատում է Հէդդան. «Ես տեսնում եմ արդէն նրան խաղողի ողկոյզը մագերին. տաք և համարձակ...»։

—«Այո, եթէ այդպէս յետ գար»—շուարած հարցնում է տիկինն էլֆշտէզ։

—«Այն ժամանակ, այն ժամանակ նա նորից ինքնիշխան կը լինէր. մի ազատ մարդ՝ իր ամբողջ կեանքի համար... Դա այսպէս պէտք է յետ գայ և ոչ թէ ուրիշ կերպ. կասկածիք նրա վերաբերմամբ՝ ինչքան կամենում ես. ես հաւատում եմ նրան։ Եւ այժմ ահա կը տեսնենք»։

Եւ երբ Հէդդայի այս խօսքերից յետոյ տիկինն էլֆշտէզը երկիւղով նկատում է թէ՛ այդ բոլորի ետեւը մի բան կայ թագնուած—Հէդդան համարձակ կերպով պատասխանում է—«Այո, իրաւունք ունիս։ Ես կամենում եմ իմ կեանքում գոնէ մի անգամ իշխանութիւն ունենալ մարդկային մի ճակատագրի վրայ»։

—«Միթէ դու այդ չունես»—զարմացած հարցնում է Թէան։

—«Ես ոչ տեսնեմ և ոչ երբ և իցէ ունեցել եմ»։

—«Եւ ոչ էլ ամուսնո՞ղ վրայ»։

—«Այդ բոլորովին չարժէր։ Օ՛, եթէ կարողանայիր երեւակայել թէ ես ճիշդն աղքատ եմ։ Եւ դու պէտք է այդպէս հարուստ լինես (նա կրքոտ կերպով կաշկանդում է Թէային)։ Ես հաւատացած եմ, որ քո մագերի անշուշտ պէտք է պոկեմ»։

—«Թ՛ո՛ղ ինձ. թ՛ո՛ղ ինձ, ես վախենում եմ քեզանից, Հէդդա»։

Այսպիսի տեսարանից յետոյ Հէդդան այնուամենայնիւ Թէային ստիպում է մինչեւ Լէօֆթորգի վերադարձը իր մօտ մնալ։ Սակայն վերջինս ոչ միայն մինչեւ ժամը 10-ին, այլ նոյն իսկ մինչեւ լուսաբացին յետ չէ գալիս։ Հէդդան առանց ամուսնուն սպասելու՝ հանգիստ քնում է, իսկ խեղճ Թէան սասկալի տանջանքներով ամբողջ գիշերը լուսացնում։

Վերջապէս առաւօտեան ժամը 7-ին գալիս է Տէսման։

Նա հիացմունքով, բայց միւս կողմից ի հարկէ թագնուած նախանձով է խօսում Լէօֆթորգի աշխատութեան մասին: Սակայն «սա ամենեւին չէ հետաքրքրում» Հէդգային: Այն ինչ նրա ականջները սրում են, երեսի վրայ չարախինդ զգացմունքի ժպտն է փայլում՝ երբ նա ցաւակցութեամբ յայտնում է թէ՛ Լէօֆթորգը խմելու մէջ չսփի չը պահէ և որ ինքնամոռաց վիճակի մէջ՝ նա իր ճառերում խօսում էր ինչ որ կնոջ մասին, որ իրան ոգևորել է իր աշխատութեան ժամերին:

Նենգամիտ կնոջ ինքնաբաւականութիւնն այն աստիճանի է հասնում, որ նա հարցնում է Տէսմանին թէ արդեօք Լէօֆթորգը «խաղողի ողկոյզ էր կրում իր մազերին»։—Ձե՛ որ նրա ջերմ ցանկութիւնն էր, որ Լէօֆթորգը նորից կատարելապէս Բաքոսին անձնատուր լինի: Բաքոսեան պաշտամունքի հետեւանքն այն է լինում, որ նա ճանապարհին կորցնում է իր նշանաւոր աշխատութեան ձեռագիրը: Տէսմանը պատահաբար նկատում է այդ և վերցնում պահում—նա զուլշութեան համար անմիջապէս չէ յանձնում Լէօֆթորգին, որովհետեւ ենթադրում էր թէ այդ վիճակի մէջ նա կարող էր նորից կորցնել իսկ վերջինս գործից անտեղեակ՝ հանգիստ՝ և խաղաղ կերպով գնում է մի զԱՅՏԻ — երգչուհու՝ օրիորդ Դիանայի սալօնը, ուր այդ գիշերը մի կասկածելի պարերկիոյթ էր կազմուած:

Ձեռագրի կորուստը և մանաւանդ այն հանդամանքը, որ այդ մասին, բացի Տէսմանից, ոչ ոք չը գիտէր—չափազանց ուրախացնում է Հէդգային: Այնպէս որ մինչդեռ Տէսմանը՝ նախ քան իր մահամերձ քրոջ այցելելը՝ կամենում էր ձեռագիրը, որքան հնարաւոր է շուտ հասցնել Լէօֆթորգին, որպէս զի նա անհանգիստ չը լինի—Հէդգան չարամտութեամբ խնդրում է իր մօտ թողնել, որովհետեւ նա այժմ «հետաքրքրուած էր» դրանով, ուզում էր «կարդալ»:

Լէօֆթորգի գիշերային ճանապարհորդութիւնների մասին Հէդգան լսել էր Բրակից, որ իբրեւ «տան բարեկամ» եկել էր զգուշացնելու, որ այդպիսի մարդու ատոյժ այլ եւս իրանց դռները բաց չանեն: Սակայն կարճ ժամանակից յետոյ գալիս է և Լէօֆթորգը:

—«Վերջապէս»—ուրախութեամբ առաջ գնալով՝ նկատում է տիկին Էլֆլտէդը: Բայց այս ուրախութիւնը մի ակնթարթ է միայն տեւում: Լէօֆթորգը յայտնում է թէ «իրանց ճանապարհներն այժմ բաժանուած են», որովհետեւ նա իր ձեռագիրը «պատառ պատառ էր տրել»:

—«Աստուած իմ, Աստուած իմ, սեփական երկը պատառել» —մրմնջում է շանթահարուած Թէան:

—«Ես իմ սեփական կեանքը քայքայեցի, ուր մնաց երկս»:

—«Գիտե՞ս, Լէօֆթօրգ, որ դու այդ գրքով, կարծես, իմ փոքրիկ զաւակս սպանեցիր»:

—«Այո, իրաւունք ունես. դա մի տեսակ որդեսպանութիւն է»—խոստովանում է Լէօֆթօրգը:

—«Բայց ի՞նչպէս կարող էիր. չէ որ ես էլ իրաւունք ունէի այդ զաւակի վրայ»:

Յետոյ Լէօֆթօրգը «մտերմաբար» յայտնում է Հէդդային, որ վերոյիշեալ խօսակցութեանն ականատես էր եղել, թէ ձեռագիրը ինքը պատառ-պատառ չէ արել, բայց և այնպէս ոչինչացրել է—«Թէ՛սն այդ անուանեց որդեսպանութիւն... Բայց սեփական որդուն սպանելուց դեռ աւելի վատթար բան է տեղի ունեցել. Երեւակայեցէք ձեզ, Հէդդա, մի մարդ, որ գիշերային վայրենի արկածներից յետոյ վերադառնայ իր երեխայի մօրը մօտ և ասէ—լսիր ինձ. ես եղել եմ այս ինչ և այն ինչ տեղ: Եւ մեր զաւակն էլ հետս էր, ուր որ ես էի: Ահա յանկարծ նա անհետանում է, բոլորովին անհետանում: Սատանան գիտէ թէ ո՛ւմ ձեռքն է ընկել և ի՞նչ են անում նրա հետ»:

—«Բայց դա լուր մի գիրք էր»—նկատում է խորամանկ Հէդդան:

—«Թէ՛այի մաքուր հոգին էր ամփոփուած նրա մէջ»:

—«Այո, այժմ հասկանում եմ»:

Եւ երբ Լէօֆթօրգ յուսահատուած՝ մտածում է «ամեն բանին վերջ տալ»—Հէդդան դիւային ցանկութեամբ ահա թէ ինչ է նկատում—«Ձէ՛կը կարող այնպէս անել, որ դա գեղեցկութեամբ տեղի ունենար»:

Եւ նա «յիշատակի համար» տալիս է նրան իր ասածանակը—«Ճանաչո՛ւմ էք. դա մի անգամ ձեր դէմն էր ուղղուած»:

—«Դուք պէտք է այն ժամանակ գործածէիք»—խորհրդաւոր կերպով նկատում է Լէօֆթօրգ:

—«Դէ՛հ, այժմ դուք գործածեցէք... միայն գեղեցկութեան մէջ, էյլէրտ Լէօֆթօրգ, խոստացէք ինձ այդ»:

Եւ երբ վերջինս հեռանում է՝ իր ձեռագիրը գտնելու վերջին փորձն անելու—անխիղճ Հէդդան գրասեղանի դարակից հանում է նրա ձեռագիրը և մաս առ մաս վառարանի բոցերի մէջն է նետում:—«Այժմ ես այրում եմ քո զաւակը, Թէ՛ս, ... դու, քո գանգուր մաղերով: Քո և էյլէրտ Լէօֆթօրգի զաւակը: Այժմ այրում եմ, այրում եմ այդ զաւակը»:

Հէդդան այնքան յանդուգն և այնքան կեղծաւոր է գտնւում, որ իր յետին միտքը թաղցնելով՝ սարսափահար եղած

Տէսմանին փորձում է հաւատացնել թէ նրա սիրոյ համար առաւ այդ քայլը.—«Ես չէի կարող հաշտուել այն մտքի հետ, որ նա քեզ նսեմացնելու է»։ Եւ միամիտ Տէսման առ ժամանակ հաւատում է նրան և մինչեւ իսկ իրան շատ բախտաւոր է զգում, որ վերջապէս արժանացել է նրա սիրուն։

Նոյն օրը, մի քանի ժամից յետոյ, Լէօֆօրգը գտնուում է Դիանայի սենեակում գնդակահար եղած։ Վէրքը որովայնից էր. իսկ սպանուածի գրպանում գտել էին մի ատրճառակ «G» տառով։

Այս սպանութեան լուրը Հէդգային մեծ ուրախութիւն է պատճառում։ Նա հաւատացած էր, որ Լէօֆօրգը ինքն է իրան գնդակահար արել և նոյն իսկ զլխից կամ կրծքից.—«Վերջապէս մի գործ... որի մէջ գեղեցկութիւն կայ»։ Բայց Հէդգան շուտով պէտք է հիասթափուէր. նա լսում է, որ Լէօֆօրգը ոչ թէ ինքնասպան է եղել, այլ ուրիշից է սպանուել. իսկ թէ ինչպէս — դա դեռ անյայտ էր։ Միւս կողմից որովայնից վիրաւորուելը նրան մեծ զզուանք էր պատճառում—թէ ինչու՞ այդ յետոյ կը պարզուի։

Հէդգայի համար սարսափելի էր մանաւանդ, որ Լէօֆօրգի գրապանում ատրճառակ է գտնուել։ Չէ որ ինքն էր այդ ատրճառակի տէրը։ Այս բանը լաւ յայտնի էր դատաստանական խորհրդի անդամ Բրակլին։ Վերջինս, որ վաղուց ուղում էր Հէդգայի և Տէսմանի հետ մի երրորդութիւն կազմել՝ օգտւում էր գէպքից և ուշադրութիւն է դարձնում այն ծանր հետեւանքի վրայ, որին կարող է ենթարկուել Հէդգան եթէ խնդիրը ասպարէզ հանուի։ «Սկանդալ» անա ինչն էր սարսափեցնում Հէդգային։ Եւ Բրակլի լռութեամբ միայն՝ նա կարող էր ազատուել «սկանդալից»։

Բայց Հէդգայի համար անտանելի էր ուրիշի իշխանութեան տակ լինել, կորցնել իր ազատութիւնը և Բրակլի նման մարդուց կախում ունենալ։

Մինչդեռ Հէդգան այսպիսի հոգեկան տանջանքի մէջ էր՝ տիկին Էլֆշտէդ և Տէսման հռանդուն կերպով զբաղուած են Լէօֆօրգի «յուշարձանով»։ Տիկին Էլֆշտէդ դեռ պահել էր կորած ձեռագրի սեպորութիւնը։ Տէսման իր բարոյական պարտականութիւնն է համարում ամեն ինչ մոռացած՝ նուիրել այդ սեպորութիւնը մշակելու գործին։

Հէդգան հեռուից նկատում է թէ ինչպիսի ինքնամոռաց ջանասիրութեամբ այս աշխու գոյքը աշխատում է հանդուցեալի «յուշարձանով»։

—«Երկուսդ այստեղ ինձ ոչ մի բանի կարիք չունէք»— հարցնում է նա աշխատող զոյգին։

—«Ո՛հ, ոչ մի բանի։ (Դառնալով դէպի Բրակ) Այսուհետեւ, սիրելի խորհրդական, այնքան բարի կը լինէք Հէղդային ընկերութիւնն անելու»—նկատում է Տէսման։

—«Դա ինձ համար մի մեծ զուարճութիւն կը լինի» պատասխանում է Բրակ։

—«Շնորհակալ եմ։ Այս երեկոյ ես յոգնած եմ, ուզում եմ ներսը՝ բազմոցի վրայ հանգստանալ»—վրայ է բերում Հէղդան։

Եւ ահա նա յանկարծ ներքին սենեակից դաշնամուրի վրայ մի վայրենի պարեղանակ է նուագում։ Տէսմանը խնդրում է նրան, որ հանգիստ լինի՝ մտածէ իր հանգուցեալ քրոջ և Լէօֆթօրգի մասին։

Եւ նա խոստանում է կատարելապէս հանգիստ լինել։

Մի քանի րոպէից յետոյ վարագոյրի կտեւից, լսում է գնդակի մի ձայն։ Ամենքը ներս են վազում և գտնում Հէղդային գլխից գնդակահար եղած։

—«Բայց Տէր իմ Աստուած. այդպիսի բան չեմ անի»—նկատում է Բրակը։

Սակայն սա Հէղդայի կեանքի ամենահամարձակ քայլն էր։ Մինչեւ այդ րոպէն նա վերին աստիճանի մեղկ էր և վախկոտ։ Այժմ արդէն բաժակը լցուած էր—իր սեփական յարկումն անգամ նա մի աւելորդ մարդ էր համարւում։ Ուրիշ ինչ էր մնում անել, բայց եթէ գոնէ մի անգամ համարձակ լինել։ Այս «համարձակութեամբ» նա վերջ է տալիս ոչ միայն իր կեանքին, այլեւ իր արգանդի զաւակին, որ իր համար խորթ էր և ոչ թէ սիրոյ պտուղ։ Որքան աւելի բարձր էր Լէօֆթօրգի հոգեկան «զաւակը», որ իր հօր մահուանից յետոյ յաւիտեան պէտք է ապրէր։

Հէղդան զոհուում է իրրեւ ձեւականութեան ստրուկ և «գեղեցկութեան սլաշտամունքի երկրպագու»։ Եթէ նա իրրեւ կին անպէտք էր, հասկանալի է թէ մի քանի ամսից յետոյ ինչ էր լինելու իրրեւ մայր։ Ինքնաճանաչ հեռատեսութեամբ նա ժամանակին արձակում է իր սեփական դատաւճիռը—չարժանանալ մայրութեան վիճակին։

Ինչ վերաբերում է Լէօֆթօրգին՝ ունենալով Հէղդայի հետ հոգեկան յայտնի ազգակցութիւն՝ նա այնուամենայնիւ անհամեմատ աւելի բարձր է կանգնած. վայլում է ստեղծագործող կարողութեամբ և խոշոր առդանդով, որ թէպէտ ազդեցութեամբ արգասաւոր պտուղներ է աւելիս, սակայն վերջ ի վեր-

ջոյ արկօհօյի գոլորշիների և զգայական կոպիտ կրքերի թոյնով նսեմանում, խաւարում է:

Իր համարձակութեամբ և բարոյական կարողութեամբ ճրքան տարբերում է և Թէան՝ Հէդդայից: Նա էլ վերջինիս նման ապրուստի հոգսից ապահովուելու համար ձեռք է տալիս չը սիրածին, մանաւանդ որ ինքը «չատ էժան էր»: Սակայն նա գիտէ նաև աներկիւղ զղջումով և համարձակ քայլով ուղղել իր սխալը—զնալ այն ճանապարհով, ուր իր սիրտն է առաջնորդում:

«Հէդդա Գարլէրը» նոյնպէս թեր և դէմ մեկնութիւնների տեղիք է տուել: Ոմանք նրա գլխաւոր հերոսուհու առաջ խոնկ ևն ծխում իբրեւ «չը հասկացուած մի զոհ»: Իսկ ոմանք, նիցչէական թեթեւ հովերով բռնուածները, տեսնում են նրա մէջ արտասովոր մի երեւոյթ, ուժեղ մի զիծ: Սրանով նշանակում է «ոյժի» զաղափարն այլանդակել: Հէդդան, մեր կարծիքով, ոյժի ամենաողորմելի ծաղրանկարն է: Այն ոյժը, որ զուրկ է համարձակութիւնից և մեղկութեան պատեանովն է միայն փայլում—կատարելապէս արքունդ է:

Հէդդա Գարլէրի նման մի տիպ կանանց ազատագրութեան թշնամիների ձեռքին մի զէնք էր:

Ֆրանսիացի մի քննադատ տեսնում է նրա մէջ «անողորմ հեղնութիւնը այն ազատագրութեան, որի քարոզիչն էր Նօրան»:

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Կը օտրուցակալի)

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

23) Ս. Ս., Բնագիտական գրոյցներ, № 1 յառաջարան, Բագու,
1902 թ., գինն է 20 կոպ:

Այս գրքոյկը ազատ է և այն պակասութիւններէ, որոնք
յատուկ են մեր թարգմանութիւններէ մեծ մասին. բնագրի հա-
րադատութիւնը, լեզուի ճշտութիւնը աւելորդ բան է համարուում
մեզանում, ինչպէս և, յաճախ, հեղինակի անուան տեղ թարգ-
մանչի անունն է զրքի երեսը զարդարում...

Ճիշտ է, պ. Ս. Ս. իր սեփական «յառաջարանի» մէջ, վեր-
ջում, յիշում է որ այս գրքի մէջ նա «տալիս է հռչակաւոր
բնագէտ Հիւքսլէի «Առաջնորդ բնագիտութեան» գրքոյկից մի
կտոր թարգմանութիւն»: Բայց, միթէ մի «յառաջարան», որ,
ի դէպ է ասել, համարձակ կարելի էր և չը կցել Հիւքսլի
գրուածքին, քանի որ այդ վերջինը ինքն հէնց ամբողջապէս՝
ճիշտ գիտութիւնների մի հրաշալի ներածութիւն է*)—միթէ,
կրկնում ենք, մի «յառաջարան» իրաւունք է տալիս զրքի
երեսը այնպէս կազմել որ թարգմանիչը հեղինակ հանդիսա-
նայ...

Բայց թողնենք այդ փոքրիկ անախառութիւնը մի կողմ,
մանաւանդ որ այդ «հեղինակը» բաւականացել է միայն իր ա-

*) Ձեռք կարծում որ պ. Ս. Ս. այդ ներածութիւնը անգլիե-
րէնից թարգմանած լինի. ոտներէն մեզ յայտնի է Մ. Ա. Антонович-ի
Թարգմանութիւնը. Серия первоначальных учебниковъ. Введение про-
фессора Гексли. Այդ սերիայից է և Բուկոլի «Քիմիան», որ թարգմանուել է
հայերէն և հրատարակուել Նախկին Հրատ. Ընկ.-ից: Անտոնովիչը յայտնի
թարգմանող է և միշտ զրքերի շապկի երեսին խոշոր տառերով տպում
է. Переводъ съ англійскаго...

նուան և ազգանուան սկզբնատառերով, և քննենք գրքոյկը անկախ այս հանգամանքից:

Հեօքսլիի Ներածութիւնը բաժանուած է երեք գլխի.

I. Բնութիւն և գիտութիւն, II Նիւթական առարկաներ և III Աննիւթ առարկաներ:

Պ. Ս. Ս. Թարգմանել է միայն առաջին գլուխը (այն էլ բաց թողնելով ամբողջ գլխի բովանդակութիւնը բնորոշող վերնագիրը): Հեօքսլիի Ներածութիւնը մի հրաշալի ամբողջութիւն է, ուր հոչակաւոր գիտնականը ընթերցողին քայլ առ քայլ տանում է յայտնիից դէպի անյայտը, սկսելով ամինատարրական հասկացողութիւնների բացատրութիւնից և հասցնելով մինչև հոգեկան բարդ երեոյթները: Սխտեմի խելացիութիւնը պարզ է:

Իսկ հայ թարգմանիչը հարկ է համարել տալ ընթերցողին միայն այդ «Ներածութեան» առաջին գլուխը և կցել դրան իր սեփական դատողութիւնները, ուր խօսւում է, ի միջի այլոց, այնպիսի բաների մասին, որոնք պարզւում են Հեօքսլիի գորուածքում միայն յետոյ (օրինակ. դիտողութիւն, փորձ և եզրակացութիւն): Մեզ թւում է որ շատ աւելի նպատակայարմար կը լինէր Ս. Ս.-ի խառնափնթոր դատողութիւնների տեղ, որոնք բռնում են 25 երես, տալ Հեօքսլիի գրուածքի նաև երկրորդ և երրորդ գլուխները, միայն, ի հարկէ, ոչ այնպիսի զարհուրելի թարգմանութեամբ, ինչպէս կատարուած է առաջին գլուխը:

Թողնելով հետաքրքրուողներին անձամբ համեմատել ամբողջ թարգմանութիւնը, մենք կը բաւականանք մի քանի նշմուշներ բերելով հէնց առաջին երեսներից.—Узнаемъ что нибудь о мнѣ. պ. Ս. Ս. Թարգմանել է. «Նշմարում ենք որ և է բան աշխարհիս մէջ» (26 եր.). Свойства и способности, Թարգմանել է «յատկութիւններ և ոյժեր» (եր. 30), մոռանալով որ ոյժ ի հասկացողութեան մասին գիտմամբ Հեօքսլին ոչինչ չի ասում մինչև որ աստիճանաբար չի հասցնում ընթերցողին այդ հասկացողութիւնը ըմբռնելուն (երկրորդ գլխում, երես. 23, Թարգմ. Անտօնովիչի). Способность и сила նոյնանշան գաղափարներ չեն: Առհասարակ ցերեմօնիա անել բառերի ճիշտ նշանակութիւնների կիրառութեան մէջ պ. Ս. Ս. չը գիտէ. ոռւսաց узнать և воспринимать հաւասար կերպով թարգմանել է նրբմաղել և, ի հարկէ, երկու դէպքում էլ սխալ. свѣденіе դառել է «գիտակցութիւն» և այլն և այլն:

Գուցէ պարոնը իւր ձեռքի տակ ունեցել է ոչ Անտօնովիչի թարգմանութիւնը, այլ հետեւել է մի այնպիսի ոռւս

Թարգմանչի, ինչպիսին է և ինքը հայ թարգմանիչը՝ Բայց այդ էլ զարմանալի է. թարգմանութիւնից թարգմանել, այն էլ ընտրել անպատճառ վատ, անյայտ մի թարգմանութիւն...

Լ. Ս.

24) ԼէՕ, Ստեփանոս Նազարեանց, I հատոր, Թիֆլիս, երկու հատորի գինն է 1 ռ. 50 կ.:

Վերջին տարիներս նկատելի է մեր գրականութեան մէջ մի առանձին հետաքրքրութիւն մեր մօտիկ անցեալով. Նոյն իսկ Մխիթարեանները, որոնք միշտ թունդ հնասէրներ էին, սկսել են իրանց օրգաններում տպել նորագոյն գրական գործիչների մասին կենսագրութիւններ և արդի գրականութեան նուիրած տեսութիւններ:

Այսպէս, «Հանդէս Ամսօրիան» տպում է բժիշկ դօկտօր Նահապետ Ռուսինեանի շատ ընդարձակ և մանրամասն կենսագրութիւնը, «Բաղմովէպը» տուաւ մի շարք յօդուածներ նուիրուած Քերովբէ Պատկանեանին, Էմինին, Գամառ-Քաթիպային, Միքայէլ Նալբանդեանին. Ստեփանոս Նազարեանին, Գրիգոր Արծրունուն, Ալիշանին և այլն: «Գեղունին» նոյնպէս յետ չէ մնում այդ հոսանքից: Սակայն այդ նոր ուղղութեան ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչը, գէթ ուստահայոց գրականութեան մէջ, ըստ իս, Լէօն է: Նա, ինչպէս յայտնի է մեր ընթերցողներին ևս, սկսեց հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը ոչ հին ժամանակներից, այլ միայն հայկական տպագրութեան սկզբից, XVI-րդ դարուց: Երկու հատորի մէջ նա դեռ չէ վերջացրել իր ասելիքը նոյն իսկ Լեւոն դարի մասին: Բացի իր այդ երկու հատոր աշխատութիւնից, որի շարունակութիւնը, անշուշտ, միայն ժամանակաւորապէս է ընդհատուած, Լէօն ձեռնարկել է կենսագրութիւնների մի ամբողջ սերիայի հրատարակութեան: Այդ կենսագրութիւններից լոյս են տեսել արդէն «Յովսէփ Կաթողիկոս Արղութեան» և «Ստեփանոս Նազարեանց» մենք չենք խօսում այստեղ, ի հարկէ, այն կենսագրական յօդուածների մասին, որ Լէօն գրել է «Մուրճում» և «Մշակում»:

Մեծ ճաշակով տպուած և պատկերներով զարդարուած այդ հատորիկները մի մի գեղեցիկ ծաղիկներ են մեր գրական աղբատ բուրաստանում... Հեղինակի վիթխարի աշխատասիրութիւնը և ընտրած առարկայի մասին պարզ, մի և նոյն ժամանակ շատ մանրամասն գրելու ձեւը՝ դարձնում են այդ կենսա-

զերութիւնները միաժամանակ թէ ուսումնասիրութիւններ և թէ ժողովրդի ընթերցանութեան համար վէպի պէս հետաքրքրական գրուածքներ: Լէօն քաջ գիտենալով որ ամեն գործիչ ծընունդ է իր ժամանակի և միջնավայրի, լաւ հասկանալով որ տեղական, ազգային պայմանները չի կարելի կղզիացնել, կըտրել նոյն ժամանակի համամարդկային կեանքից—չի բաւականանում կենսագրութիւն գրելիս այս կամ այն գործիչի կեանքի անհատական գծերով, այլ հարցին նայում է աւելի լայն տեսակէտով. նա նախ տալիս է որոշ էպօխայի ընդհանուր գրական-հասարակական-քաղաքական փօնը, ապա այդ փօնի վրայ նկարում է հայկական միջնավայրի պատկերը և դրա մէջ տալիս է այս կամ այն գործիչի բնորոշ դէմքը իր մանրամասն գծերով:

Այդ դէմքը նկարագրելու համար Լէօն սպունգի պէս ծրծում է մեր գրականութեան մէջ եղած բոլոր նիւթերը, ուշադրութիւնից բաց չը թողնելով նոյն իսկ ամենաջնջին նկատողութիւններ: Ծծելով բոլոր նիւթերը իր ահագին յիշողութեան մէջ նա ապա մեծ սիրով և աշխոյժով ցիր ու ցան կտորներից մի գեղեցիկ ամբողջութիւն է ստեղծում: Ընթերցողի առաջ դրած է լինում ոչ այս կամ այն գործիչի լոկ պատկերը, առանձին վերցրած, այլ մի դէմք նկարած որոշ էպօխը բնորոշող փօնի վրայ և ազգային կեանքի ժանրի մէջ...

Մի տեղ*) այսպէս է ձեւակերպում հեղինակը իր նպատակը. «Մեր ժողովուրդը—ևս ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել—ուշինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին: Իմ ուժերիս ներածին չափ օգնել նրան մի մատչելի, կենդանի կերպով պատմութեան գործով—այս էր իմ ամբողջ ձգտումը»:

Այդ ձգտումը իրագործուած կարելի է համարել, որովհետեւ Լէօնի հրատարակած գրքերը լաւ տարածւում են մեր ժողովրդի մէջ. մի փաստ որ ինքն ըստ ինքեան արդէն պերճախօս է...

Լ. Ս.

25) Բժ. Ա. ԲՈՒԳՈՒՆՆԱՆ, ՍԵԽԱՍԱՐԳՈՒՔԻԱՆ և ԾԵՌՈՒՔԻԱՆ, Պետերբուրգ, 1902 թ., գինն է 15 կոպ.:

Հեղինակի լոյս տեսած աշխատութիւնների թիւը հասնում է այս բրօշուրով 22-ի. մի պատկառելի հրատարակչական ձեռնարկութիւն՝ Բժ. ԲՈՒԳՈՒՆՆԱՆԻ գրելու ձեւը աւելի հրապա-

*) Հայկական Տպագրութիւն, Ա. հատոր:

բակախօսական-քարողական է, քան ժողովրդական-գիտական: Աֆօրիզմները, յորդորները, կշտամբանքը, խրատները բռնում են նրա բրօշխուրների բովանդակութեան գլխաւոր մասը, իսկ խնդրի զուտ բժշկական-առողջապահական կողմին, համեմատաբար, երկրորդական տեղն է տրուում: Այնքան որքան մարդկանց առողջապահական դրութիւնը կախուած է անհատական ինքնօգնութիւնից, յորդորներից և խրատների իրազօրծումից,—անշուշտ քարոզը կ'ունենայ որոշ բարերար ազդեցութիւն. սակայն, տարախտաբար, մարդկանց առողջութիւնը կախուած է նաև բազմաթիւ տնտեսական-հասարակական պայմաններից, որոնք մինչև որ արմատական փոփոխութեան չենթարկուին՝ զատ-զատ գործադրած ջանքերը միայն չնչին, պալլիատիւ նշանակութիւն կարող են ունենալ: Այդ վերջին տեսակէտն էլ, երբեմն, չոչափում է իր բրօշխուրներում և յարգելի հեղինակը:

Մեզ թւում է սակայն որ այսպիսի գրութեանը պէտք է որքան հնարաւոր է քարողական կողմը քիչ տեղ բռնի և աւելի ոյժ տրուի հարցերի գիտական-փաստական կողմերին: Նոյնը կ'ասենք և այս գրքի մասին:

Բն.

26) Գ. ՇԷՐՄՆՑ, Սրբավայրեր, տեղագրութիւն Վասպուրականի նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից և ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 40 կ.

Հեղինակը, որ յայտնի է և իր «Վանայ Սազ» աշխատութիւնով և բնիկ վասպուրականցի է, նկարագրում է իր հայրենի վանքերը, եկեղեցիները և, շատ աննշան չափով, յիշում է և մի երկու ուսումնարանների մասին: Եթէ դուք թերթէք Պօլսի հրատարակութիւնները՝ այնտեղ ևս համարեա ամեն քայլափոխում կը գտնէք Փղք-Ասիայի և Թիւրքաց Հայաստանի զանազան տեղերում ցիր ու ցան տարածուած հայոց վանքերի և եկեղեցիների նկարագրութիւնները: Ասենք, տաճկական գրաքննիչների համար արդէն «ազգային» խօսքն էլ մի ծանր քաղաքական յանցանք է, ուստի զարմանալի չէ երբ սուլթանի բէթիմի տակ հայ մարդիկ բացի վարդապետներից, տէրտէրներից, վանքերից և եկեղեցիներից և սուլթանի սալամլիքների նկարագրիչներից, ներքին կեանքի որ և է ազգային խնդրի մասին անկարող են կարծիք յայտնել. սակայն անհասկանալի է, երբ կովկասում ևս տաճկաստանցին մի ամբողջ գիրք է հրատարակում նուիրած

իր կարօտած հայրենիքի սրբութիւններին միայն... էջմիածնի «Արարատը» երեւի, ուրախութեամբ տեղ կը տար այդպիսի մի գրութեան, իսկ ժողովրդին կը հետաքրքրէր այդ աւերուած երկիրը իր այլ կողմերով...

Հետաքրքրական է է գրքի մէջ հետեւեալ կտորը.

«1893—92 թուականներին և թէ առաջ իսկ՝ պաշտօնապէս չըջագայելով նահանգի ամբողջ գաւառները, գիւղերն ու աւանները, դոյա միջում գտնուած սրբավայրներն, վանքերն ու եկեղեցիք, որոց՝ այն թուականներում ես տեսայ չէն ու յղիադած ամեն բարիքներով, անշուշտ չի պիտի անմոռաց մնային իմ յիշողութիւնից, ինչպէս և նոյա աւերումն ու խորտակումն անցեալ 1895—96-ի հանրային անցքերին ժամանակ, պիտի զարթեցնէին ինձանում շատ տխուր և ուրախ անցեալ յիշողութիւնները և ես ստիպուած կատարէի իմ պարտքն... Դեռ այն թուականից սկսեալ (1891—92), ես տեղագրել էի ոչ միայն այդ սրբատեղեաց տեղագրութիւնն, այլ և իւրաքանչիւր վանքի գոյութեան — հիմնարկութեանց թուականները իրանց յիշատակագրելովն, արձանագրութիւններով, բայց աւաղ, վերջի տխուր անցքերն, ինչպէս ջարդ ու փշուր արին մեր բնավայրի ամեն ինչ, նոյնպէս և իմ այդ թղթի կտորները—սևագրութիւնն—կուլ գնացին վերահաս հրձիգութեանց. և, ինձանում մնացին լոկ յիշողութիւնները և տպաւորութիւնք:

Տխուր և քստմնելի պարագաների տակ և ստիպուած տարագրուելով մեր բնավայրից, անշուշտ մեր մտքից ու յիշողութիւնից չի պիտի անցնէին մեր հայրենի աշխարհի սրբավայրերն և այս վերջին տարիներում նոյա կրած կրելութիւնքն, որոնք վեր ի վայր վրդովեցին մեր աշխարհի ամեն խաղանքն ու հանգստութիւնն, և դժբաղդ ժողովուրդը վտարանդեցին երկրէ երկիր, մերկ ու բոկոտըն. ձեռը ծոց, անոք և անտէր թափառական

Վկայ են երկինք ու երկիր. Աստուած, հրեշտակ և համայն մարդիկ որ՝ այդ սրբավայրերը հազար ու բիւր մարդոց. լինէին դոքա հայ, թուրք, քուրդ, ասորի եւրոպացի, հանապաղօրեայ մշտառատ հայ ու ջուր սերով ու կարագովն մէկ տեղ անխտրաբար տուել ու հիւրասիրել էին օրերով ու շաբաթներով. իսկ այժմ, նոյնպէս վկայ են՝ որ շատերն այդ սրբավայրերից զրկուած ու կողոպտուած ամեն կայք ու կեանքից և շատերն խորտակուած իրանց հաստատահիմն շէնքերից աւերակաց կարգն են:

գասուել, Վանահայր ու ժանքականք. միաբանութիւնն
ցրիւ ընկած և կամ ո՞վ գիտէ, ինչ եղանակաւ կենաղրու
են եղել անյայտ և անլուր»:
Աւերուած երկրի անթիւ հառաչանքներից մէկն է այդ...

X.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Fr. Nic. Finck, Lehrbuch der neuostarmenischen llttera-
tursprache, Vagarshapat—Marburg 1902.
- 2) А. И. Митькевичъ, Городовое положнеіе 11-го іюня 1892
года, Тифлисъ, 1902 г., цѣна 90 коп.

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մեր գրական գործիչների և հասարակութեան մէջ փոխադարձ դժգոհութիւնը,—Ո՞վ է արդարը և ով՝ մեղաւորը.—Գրականութեան և հասարակութեան փոխադարձ կախումը.—Ի՞նչ է պահանջում ժամանակակից պայմաններում իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած մի օրգան հրատարակելու համար.—Անդօր գանգատներ և կաղժակերպուած գործունէութիւն՝ դրած նպատակին հասնելու համար

† Բանդակագործ Մ. Անտօկօյսկի.—† Կ. Պ. Եանօվսկի.—Ջեմստօնների կողմից անշարժ կալքերի մասին վիճակագրութիւնը ժողովելու հարցը.—Մուրհակների մասին նոր կանոնադրութիւն.—Ամուսնութիւնից դուրս ծնուած զաւակների իրաւունքները.—Գիւղատնտ. բարեօր. համար կազմած Առանձին խորհրդակցութեան որոշումները

Կարելի է ուսել որ հէնց այն օրից երբ սկսեց մեր կեանքում որոշ դեր կատարել տպագրական խօսքը՝ ծնուեց և փոխադարձ դժգոհութիւն մեր գրական գործիչների և հասարակութեան ընթերցող և, որ աւելի զարմանալին է, նաև ոչ-ընթերցող մասի մէջ... Այդ դժգոհութիւնները շարունակուած են և այժմ. երևւի, կը շարունակուեն դեռ եւս երկար ժամանակ, մինչև որ երկու կողմերն էլ, մանաւանդ «հասարակութիւնը», չը թողնեն իրենց միակողմանի վերաբերմունքը դէպի բուն հարցը. Փորձենք պարզել այդ բուն հարցը:

Մեր գրական գործիչները դժգոհ են հայ հասարակութիւնից, որովհետեւ դա ցոյց է տալիս մի զարմանալի անտարբերութիւն դէպի մայրենի գրականութիւնը, ոչ մի հոգ չի տանում լաւագոյն պայմանների մէջ դնելու համար մեր գրականութեան զարգացումը: Ծիշտ է, այդ հասարակութեան մէջ կայ հայոց գրականութեան բարգաւաճման «նախանձախնդիրներն» մի փոքրիկ խումբ, որի անգամներից շատերը իսկի երբէք չեն էլ կարգում հայերէն գիրք, ամսագիր, լրագիր, սակայն այդ

խումբն է որ ամենաթունդ քննադատի դեր է կատարում մեր գրականութեան և գրական գործիչների նկատմամբ:

Իւրաքանչիւրը այդ ընտանեկան դիրքերից, մատը-մատին չը խփելով իր կողմից մի որ և է ձեռով օգնելու գործին, բաւակա-նանում է միակողմանի և ինքնարաւական դատախազի փա-ռաւոր դիրքով: Այդ դատախազները մոռանում են որ իրենց պերճախօս յարձակումների պատկառելի մասը իսկապէս ուղղուած է հէնց իրենց փառաւոր անձերի փայլուն անգոր-ծունէութեան վրայ. դրանք մոռանում են, որ դատախազի դե-րում դուրս գալով՝ իրենց ցոյց են տալիս իբրեւ հասարակու-թեան «ամենահասկացող» տարր և, հետեւապէս, ամօթ է չը հասկանալ որ մի ազգի գրականութիւն, մի ազգի գրական գործիչներ լուսնից ընկած մասեր չեն, այլ ծնունդ որոշ հասա-րակութեան, դրա մտաւոր-բարոյական կարողութիւնների ճիշտ արտադրութիւն: Մի հասարակութեան մէջ, որի «ամենազար-գացած» տարրը զարհուրեցնում է իր քստմենի ինչիֆֆերեն-տիզմով դէպի ազգային կեանքի համարեա միակ արտա-յայտութիւնը՝ մայրենի գրականութիւնը. — միթէ պէտք է զարմանալ որ հրաջք չի կատարւում և գրականութիւնը շատ և շատ հեռու է կանգնած իդէալական սահմաններից:

Արդարամտութիւն չէ ուրանալ որ մեր գրական գործիչ-ների լաւագոյն ներկայացուցիչները կանգնած են եղել իրենց ծնող հասարակութեան մտաւոր-բարոյական մակերեւոյթից շատ բարձր: Այդպէս են եղել Արովեանցը, Նաղարեանցը, Նալբան-դեանցը, Արծրունին և այլն: Օտար երկրների մէջ մտաւոր-բարոյական աճում ստանալով, դրանք, վերադառնալով հայրենիք, ոչ մի ջանք չէին խնայում իրենց մակերեւոյթին բարձրացնե-լու համար իրանց ծնող ժողովրդին: Եւ ինչ օգնութիւն հասցրին դրանց՝ իրանց մեր հասարակութեան սեր կամ աղ համարող-ները. դրանք իւրեանց մեծամիտ և ինքնահաւան բարձրութիւնից գիտէին միայն դատաւիտելի, մանրակրկիտ խճճանքով, անմիտ բամբասանքով դժուարութիւններ յարուցանել, տրանջալ, ինչ-պէս հրէաները արտնշում էին Մովսէսի դէմ որ նրանց հանկեւ զգիպտալի գերութիւնից, իսկ Աւետեաց երկիրն հասնելու հա-մար օգնալաց միջոցներ չը պատրաստեց այդ քնքոյչ ստրուկների համար, որոնք անկարող էին անապատի նեղութիւնները յանձն առնել ապագայ երջանկութեան յոյսով: Եւ դիտէք որքան տան-ջանքներ կրեցին և մեր Մովսէսները. որքան ջանքեր գործ դրին այդ գործիչները յաղթելու համար «անասնայած» հասարակու-թեան անտարբերութիւնը, մաքառելու համար սրտայաւ նա-խանձախնդիրների անվերջ տղզոյների դէմ: Օգնողներ չը կային,

իսկ քննադատող—դատաւիետոզներ, խոչնդոտ յարուցանողներ—որքան կամիք:

Այժմ երբ այդ անցեալը անցած է, նորագոյն «նախանձախնդիրները» սիրում են իրենց դատախազական ճառերի մէջ խորիմաստ ձեւով յայտնել—թէ «այլ էր առաջ, երբ գործում էին... և այլն»։ Թէեւ բաւական է այդ հին գործիչների կենսագրութեան հետ ամենաթեթիւ ծանօթութիւն՝ համոզուելու համար որ անցած իրականութիւնը նոյն իսկ աւելի զարհուրելի փաստեր է տալիս հայկական անտարբերութեան մասին:

Ուրեմն, հասարակութեան այդ սարսափելի անտարբերութիւնը և մեր նախանձախնդիրների յիշատակած դերը կար և առաջ, երբ գործում էին գրական ապարէզի վրայ այժմ մեր պարծանք կազմող անունները, որոնց տաղանդը ամեն կասկածից զուրա է:

Անցան մի քանի տասնեակ տարիներ. կեանքը մեր շուրջ հիմնովին փոխուեց. գոյութեան կոիւր աւելի եւս սաստկացաւ. կրթութիւնը աւելի տարածուեց մեր ժողովրդի մէջ. բարձրագոյն ուսում ստացածների թիւը այժմ հազարներով կարելի է հաշուել. միայն Եւրոպայում ուսանում են 271 հայ ուսանողներ, եռապատիկ պէտք է համարել Ռուսաստանի բարձրագոյն դպրոցներում սովորող հայ երիտասարդների թիւը. մեր թեմական դպրոցները իւրաքանչիւր տարի 40—50 ուսումնաւարտներ են տալիս: Եւ այդ բոլորից յետոյ՝ ինչ,—փոխուեց մեր հասարակութեան վերաբերմունքը դէպի մայրենի գրականութիւնը. դադարեցին մեր «նախանձախնդիրները» լոկ պարապ դատախազների դեր կատարելուց: Կարելի է ասել թէ համարեա ոչինչ չը փոխուեց. յամենայն դէպս, այդ փոփոխութիւնը անսահման չնչին է իր՝ հասարակութեան մէջ եղած այլ փոփոխութիւնների համեմատութեամբ: Թուանշաններով էք ուզում կշռել այդ երեւոյթը—Լաւ. հայ հեղինակը մեղանում կարող է յոյս ունենալ որ տարին 300—400 օրինակ կը տարածուի նրա լաւ հեղինակութիւնից, առանց արուեստական միջոցների. համարեա միակ լրագիրը 30 տարի գոյութիւն ունենալով պէտք է իր բիւզժէն կազմի նկատի ունենալով միայն 2400 բաժանորդ. 14 տարի հրատարակուող միակ ամսագիրը, պէտք է 600 բաժանորդով հրաչքներ գործի... Թուերի դէմ դժուար է անարկութիւններ անել:

Բայց, մեր «նախանձախնդիրները» այնուամենայնիւ տարակուսութիւններ անում են և, ըստ կրեւոյթին, այդ անարկութիւնները շատ խորիմաստ են: Դրանք ասում են. «Տուէք աւելի հետաքրքիր, աւելի լուրջ, աւելի բազմակողմանի, աւելի

մեծ ճաշակով և տաղանդով կազմած գրքեր, լրագիրներ և ամսագիրներ և կը տեսնէք որ մէկ անգամից կը տասնապատկուեն այդ թուերը»։ Բայց եթէ այդ ճիշտ լինէր գոնէ տաղանդաւոր անհատների նկատմամբ՝ Արծրունու, Գամառ-Քաթիպայի և Բաֆֆու—մենք չը պէտք է կարողանայինք բերել հակառակ փաստեր. արդեօք հասարակութիւնը տուաւ դրանց այդ երազած թուերը։—Ոչ, Մենք գնահատեցինք դրանց միայն այն ժամանակ, երբ դրանք թողին մեր փուչ իրականութիւնը... Բայց դեռ այդ փաստը մի կողմ դնենք, խելքը զխիւ մարդը պէտք է իմանայ որ պատահական յօդուածների, սկսնակ փառասէրների կամ կուշտ բորժուանների «պարապ վախտի խաղալիք» գրուածքների վրայ յոյս դնելով՝ չի կարելի պահանջել իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած պարբերական հրատարակութիւն. մանաւանդ ներկայումս, երբ ապրուստ հայթայթելը դժուարացել է, իսկ մեր գործիչները բախտ չունեն պատկանելու կրեոսոսների դասին։ Միւս կողմից էլ ձրի աշխատակցութեան վրայ յոյս դնել նշանակում է ստանալ այն ինչ որ կայ. գրականութիւնը պէտք է կարողանայ ապահովել գրողի գէթ համեստ պահանջները, որպէս զի այդ ասպարէզում պատահական հիւրեր չը լինեն գրողները։ Ամեն մի «նախանձախնդիր» անչուշտ գիտէ որ գրողի օրգանիզմը, նրա ընտանիքը, տարաբախտութեան, երազներով գոյութիւն պահպանել անկարող են... Ուրեմն, դրանք պահանջում են աշխարհիս ամենատրդար բանը—վարձատրութիւն իրանց արինք-քրտինք աշխատանքի։ Սուրբ բան է ազնիւ աշխատանքի վարձատրութիւնը, շատ աւելի մարդը, քան մակերեսութիւնը կամ մոցիքութիւնը, որ շատերի համար ապրուստի պատուաւոր միջոցն է... Միայն այդ պայմաններում կարելի է ունենալ լուրջ տանուող մասնուլի համար անհրաժեշտ աշխատողների թիւ, կօնտրինգենտ, Հետեւաբար, եթէ հասարակութիւնը կամ «նախանձախնդիրները» ցանկանում են որ հայոց լրագիրը, ամսագիրը համապատասխանեն իդէալական պահանջներին, պէտք է նախ և առաջ դատարկ խօսքերը, պարապ դանդաւները մի կողմ թողնեն ե ցոյց տան որ գիտեն և իրանց պարտականութիւնը, գիտեն թէ ինչ է պահանջում հասարակական օգուտը։

Այժմ մեր ընթերցող հասարակութեան պահանջները շատ աւելի խիստ են քան առաջ, եւ ընտկանաբար այդպէս էլ պէտք է լինի։ Բայց զարգացնել միայն քննադատական կողմը, որ անհրաժեշտ է, և ընդունակ չը լինել բաղմակողմանի կերպով քննել որոշ երեւոյթի պատճառները—դա ոչ մի բանի նման չէ։ Մենք պէտք է վերջապէս, մի կողմ թողնենք ասիացու սովո-

բուժիչներ—ամեն բան յոյս դնել վերին տնօրինութեան վրայ և ձեռներս ծալած սպասել հրաշքներ, լալ ու զանգատուել, Մենք, ուրիշների առաջ պարծենալով, մեզ անուանում ենք Ասիայի եւրոպացիներ։ Այդ ինքնախաբէութիւն չէ արդեօք, յարգելի պարոններ։

Եւրոպացին՝ երբ որոշ նպատակ է դնում իր համար՝ նախ բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրում է պայմանները, հանգամանքները և ապա նպատակադրմամբ կազմակերպում է աշխատանքները իր զորք գրելիք ջանքերին, միջոցներ է ստեղծում որ իր աշխատանքը Սիդիֆեան ջանքեր չը դառնան։ Եւ նա կազմակերպուած գործունէութեամբ միշտ հասնում է իր դրած նպատակին, իսկ ասիացին բերանը ծռած միայն գիտէ ողբալ, գանգատուել և Ալլահից հրաշքներ սպասել... Դժգոհ էք։ —Գործով յոյց տուէք որ կարող էք աւելի լաւ բան անել, ան փոփոխ թողնելով ներկայ բոլոր պայմանների համազումարը։ Մի բան որ մեզ թւում է անհնարին։ Պէտք է ընդհակառակը հիմնովին փոխել առհասարակ այժման վերաբերմունքը դէպի գործը։ Ահա որն է գլխաւորը։

Լ. Ս.

25 յուլիսի.

Յունիսի 27-ին վախճանուեց հռչակաւոր քանդակագործ Մարկ Անտօկօլսկին։ Նա ծնուել է վիլնա քաղաքի մի աղքատ հրէական ընտանիքում 1843 թ. հոկտ. 21-ին։ Դեռ մանուկ հասակում Անտօկօլսկին յոյց էր տալիս մեծ ընդունակութիւն նկարչութեան մէջ։ Չքաւոր ծնողները նրան տուել էին մի փորագրիչ վարպետի մօտ իբրի աշակերտ։ Այդ արհեստանոցի կեանքը դուր չեկաւ ապագայ հանճարին, որ 13 տարեկան հասակում փախաւ իր վարպետից և մի քանի տարիներից յետոյ դնաց Պետերբուրգ ուսուցիչի մի կերպ մտնել Գեղարուեստից ճեմարանը։ Ծնորհիւ քանդակագործ Պրմենովի աջակցութեան 1862 թուականին տաղանդաւոր հրէայ պատանուն աջողուեց մտնել իր աննշաժ տաճարը։ Գեղարուեստից ճեմարանում Անտօկօլսկին բարեկամացաւ Բէպլինի հետ. ապագայ հռչակաւոր քանդակագործը և մեծ նկարիչը ուսանող ժամանակ միասին էին ապրում։ Անտօկօլսկին ճեմարանում ամբողջապէս անձնատուր էր եղել իր սիրած արուեստին և շատ կարդում էր ու լուրջ պարապում իր ինքնադարձայմամբ։

Սակայն ճեմարանում քանդակագործութեան մէջ տիրող

բուտինան, հին ուղղութիւնը, չէր գոհացնում Անտոկոլսկուն, որ ձգտում էր իր քանդակագործութեան մէջ արտայայտել մարդու ներքին, հոգեկան աշխարհը՝ և ոչ միայն մարմնի արտաքին ձեւերը: Դա նոր ուղղութիւն էր, որ դուր չէր գալիս բուտինայի սովոր միջակութիւններին: Այդպէս էր բնորոշում իր ձրգտումը Անտոկոլսկին—«Եւ եթէ ինձ հարցնէին թէ ո՞վ եմ ես.— ես կը պատասխանէի. արուեստագէտ. ապրում եմ մի կեանքով, բայց նա լքուած է այլ կեանքերով, ես զգում եմ ուրիշ մարդկանց զգացմունքները, նրանց բոլորին միատեսակ եմ սիրում, նրանք բոլորը ինձ համար թանգ են. ես ուրախանում եմ նրանց ուրախութիւնով, բայց աւելի ևս մօտ է ինձ նրանց վիշտը... Մարդիկ—իմ տաւիղներս (арфы) են, նրանց նեարդերը— ինձ համար լարեր են. իմ դիպչելով ես ցանկանում եմ զարթեցնել նրանց մէջ սէր, բարութեան զգացմունք»:

Եւ Անտոկոլսկին մարմարիօնին, քարին հաղորդեց իր այդ հոգին. նրա քանդակագործած դէմքերի գծերում կարելի է կարդալ հոգեբանական մի ամբողջ վերլուծութիւն, տիպերի բանաստեղծական-փիլիսոփայական մի հանճարեղ բնորոշում: Այդպէս են նրա «Իվան Գրօշնին», «Մեծն Պետրօսը», «Մեռնող Սոկրատէսը», «Քրիստոսը ժողովրդի առաջ», «Մեֆիստֆէլը», «Սպինօզան» և այլն:

Յուլիսի 12-ին մեռաւ Կիրիլ Պետրօվիչ Եանօվսկին, 74 տարեկան հասակում: Եանօվսկու պաշտօնավարութիւնը գլխաւորապէս անցաւ Կովկասում, ուր նա 1878—1901 թ.թ. ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու էր: Հանգուցեալը ծնուել կը 1828 թ. և բարձր կրթութիւն էր ստացել Կիեվի համալսարանի ֆիզիկո-մաթեմատիկական բաժնում: Իր մանկավարժական գործունէութիւնը նա սկսեց ուսուցչութեամբ Բօլխինիան գիմնազիայում, ապա տեսուչ նշանակուեց Քիշնևի գիմնազիայում և 1863 թուին կարգուեց Բեսարաբիայի նահանգի ժողովրդական դպրոցների վերատեսուչ: 1871 թուին նշանակուեց Պետերբուրգի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի օգնական, իսկ 1879 թուականին—Կովկասի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու: Հանգուցեալի նախաձեռնութեամբ հրատարակոււմ էր «Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа»: Լոյս է տեսել նրա օրօք 25 հատոր:

Եանօվսկին մեծ դեր էր կատարում նաեւ միջնակարգ դպրոցիս, 1902.

րոցների րեֆորմների մասնաժողովում, Նա վերջին տարիներս նշանակուել էր պետական խորհրդի անդամ:

«Մուրճի» մէջ (1901 թ., № 9) յիշատակուած էր որ ղեմստվօնների իրաւասութիւնից խլուած է մատակարարական գործը (продовольственное дело) և յանձնուած ադմինիստրատիւ հիմնարկութիւններին: Մայիսի 20-ին կայացաւ Բարձրագոյն հրաման, որ 1902 թուականի ընթացքում դադարեցնուի Ռուսաստանի երկրագործական զօտու մի քանի նահանգներում հողային կայքերի մասին վիճակագրական տեղեկութիւններ հաւաքելը: Այդ պատճառով ներքին գործերի մինիստրի պատճառաբանութեան մէջ ի միջի այլոց ասուած է.

«Ղեմստվօյական հիմնարկութիւնների ոչ բաւականաչափ աշող գործունէութիւնը հողային կայքերի գնահատական աշխատանքի մէջ բացատրուում է գլխաւորապէս նրանով, որ ներանք չափազանց ընդարձակեցին իրանց դրած նպատակը: Ղեմստվօններից չատերը, չը բաւականանալով տեղեկութիւններ ժողովելով, որոնք ցոյց են տուած օրէնքում և ֆինանսների մինիստրի հրահանգում, նպատակ դրին յատուկ գնահատողների միջոցով կատարել գնահատողական-տնտեսական հետազօտութիւն խոշոր անշարժ կայքերի: Երկրորդ պատճառը, որ արգելում էր գործի աշող ընթացքին, կայանում է աշխատանք կատարող անձանց անբաւարար կազմի մէջ: Այդ անձինք մեծ մասամբ բաւականաչափ պատրաստուած չեն իրանց առաջ դրած պարտականութիւնների համար և, լաւագոյն դէպքերում, ունեն միայն տեսական պատրաստութիւն, բայց անձանօթ են գնահատական գործի սլրակտիկական պահանջներին:

Բացի այդ, անհրաժեշտ վիճակագրական տեղեկութիւններ ժողովելու համար ղեմստվօյական հիմնարկութիւնները պէտք է ընտրէին աշխատողների մշտական կազմ, որը սամառային ամիսներում լրացնուում էր ժամանակաւոր աշխատակիցներով, յաճախ քաղաքական տեսակէտից ոչ անարատ անձերից»:

Մ ու Ր հ ա կ ը արդէ առետրական յարաբերութիւնների մէջ ահագին նշանակութիւն է ստացել. կեանքը պահանջում էր որ աւելի որոշ, արագ ու զիւրին չըջառութեան ձև ստանար վարկի այդ արտայայտիչը: Ռուսական օրէնսդրութեան մէջ մուրհակների մասին գոյութիւն ունեցող կանոնադրութիւնը հնացած էր: Մշակուեցին նոր կանոններ: Այս մայիսի 27-ին արդէն հաստատուել է մուրհակների նոր կանոնադրութիւն (уставъ о векселяхъ), որ գործադրուելու է ամբողջ պետու-

թեան մէջ (Բացի Ֆինլանդիայից և Լեհաստանից) 1903 թուականի յունուարի 1-ից:

Աւելի մեծ հասարակական նշանակութիւն ունի օրէնսդրական այն բարեփոխութիւնը, որ մտցրուեց «ապօրէն զաւակներին» դրութիւնը որոշող օրէնքների մէջ: «Օրինաւոր ամուսնութիւնից դուրս» կամ «պոռնկութիւնից» ծնուած անմեղ զաւակները կրում էին յանցաւոր ծնողների թեթեւամտութեան կամ յափշտակման հետեւանքների ամբողջ ծանրութիւնը: Նոր օրէնքը աւելի մարդասէր հայեացքներով է ղեկավարւում այդ անպաշտպան և անմեղ զոհերի նկատմամբ. «օրինաւոր ամուսնութիւնից դուրս» ծնուած երեխաներին նա իրաւունք է տալիս անուն և ապրուստ պահանջել իր ծնողներից: Օրէնքը հեշտացնում է մի և նոյն ժամանակ «ապօրէն» զաւակների որդեգրութիւնը:

Բարձրագոյն հաստատուած Խորհրդակցութիւնը, որ սուսումնասիրում է գիւղատնտեսական կարիքները, առաջարկել է տեղական կոմիտէներին քննելու հետեւեալ կէտերը:

1) Գիւղատնտեսական գիտութեան և հմտութեան տարածումը, ինստրուկտորներ նշանակելը, աչքի ընկնող տնտեսութիւնների նկարագրութիւնը և նրանց պարգեատրութիւնը, մանաւանդ եթէ դրանք պատկանում են գիւղացիներին:

2) Գիւղատնտեսական փորձերի բարւոքումը և զարգացումը. գիւղատնտեսներին ծանօթացնելը փորձերի հետեւանքների հետ:

3) Գիւղատնտեսութեան թշնամիների դէմ մաքառելը, օրինակ հեղեղատներից քանդուած հողերի, աւազների, ճահիճների, կենդանիների հիւանդութիւնների, բոյսերին վնասող կենդանիների և բոյսերի դէմ:

4) Աջակցել այն միջոցներին, որոնցով հնարաւոր է նուազեցնել հրդեհները և արդիւնաբերել ու տարածել չինութիւնների համար պիտանի չայրուող նիւթեր:

5) Հողային բարւոքումների պահպանութիւնը և ոռոգման գործի կանոնաւորութիւնը. գիւղացիներին և կալուածատէրերին խրախուսելու եղանակները, որ պէս զի նրանք հողային բարւոքումներ անեն, անտառներ տնկեն, ջրամբարներ շինեն:

6) Գիւղատնտեսական սեփականութեան պահպանութիւնը, ինչ միջոցներով հնարաւոր է հողերի խլումը ոչնչացնել, անտառի կոտորումը, ձի փախցնելը, միւրգ և բանջարանոցի ու դաշտերի բերքի գողանալը, նաև ծառերի կտրատելը նուազեցնել:

7) Ի՞նչ միջոցներով կարելի է հողաբաժինները փոխանակել, որպէս զի մէջամէջ հողային սեփականութիւնները մի տեղ ժողովուեն:

8) Տեղական ճանապարհների շինելը և պահպանելը, ինչ յարաբերութիւններ կարող են լինել այս գործում պետութեան, զեմսովոյի, գիւղական հասարակութիւնների, ակցիօներական ընկերութիւնների և մասնաւոր կալուածատէրերի մէջ:

9) Կապալառութեան օրէնսդրութեան քննութիւնը՝ աւելի խելացի կարգ որոշելու նպատակով գիւղատնտեսական բարւոքումներ առաջացնելու համար, պէտք է որոշել ժամանակամիջոցները բարւոքումների, գիւղական հողաբաժինների և հանքատեղերի կապալառութիւնը:

10) Մանր կրեդիտի կազմակերպութիւնը:

11) Մելիօրատիվ կրեդիտի ընդարձակումը:

12) Գիւղատնտեսական ընկերութիւնների կազմակերպութեան և գործունէութեան հիմունքների սահմանը:

13) Ի՞նչ միջոցներով կարելի է տարածել գիւղատնտեսական կատարելագործուած սիստեմները և եղանակները, լաւ գործիքները, մեքենաները, պարարտացնելու նիւթերը, տունկերը: Ի՞նչ միջոցներով կարելի է այդ առարկաները արդիւնաբերել Ռուսաստանում: Ի՞նչ միջոցներով կարելի է նրանց գործադրել գիւղացիների տնտեսութեան մէջ:

14) Անասնապահութեան բոլոր ճիւղերի զարգացումը թէ որակութեան և թէ քանակութեան կողմից: Ի՞նչ միջոցներով կարելի է գիւղացիների մէջ տարածել բարւոքումները:

15) Կաթնատնտեսութեան բարւոքումը և զարգացումը, ինչպէս նպատակ նրա արդիւնքների վաճառահանութեան:

16) Գիւղատնտեսութեան առանձին ճիւղերի՝ օրինակ, բանջարաբուծութեան, այգեգործութեան, մեղուաբուծութեան և նաև արդիւնագործական բոյսերի մշակութեան տարածելու և բարւոքելու եղանակները, մասնաւոր գիւղացիների մէջ գործադրութիւն տալու նպատակով:

17) Ի՞նչպէս զարգացնել այն արդիւնագործութիւնները, որոնք սերտ կերպով կապուած են գիւղատնտեսութեան հետ և բարձրացնում են նրա եկամուտները: Առանձին միջոցներ գործադրելու նոյնը գիւղացիների մէջ:

18) Գիւղատնտեսական արդիւնքների վաճառահանութեան բարւոքում՝ թէ երկրի ներսում և թէ արտասահմանում:

19) Հացահատիկների շտեմարանների շինութիւնները:

20) Երկաթուղու սակագները գիւղատնտեսական արդիւնքներ տեղափոխելու համար:

21) Խոչ միջոցներով զարգացնել արդիւնքների փոխանակութիւնը զանազան մասերի մէջ և ներքին վաճառանոցների գործունէութեան բարձրացումը:

22) Գիւղատնտեսական արդիւնքների անմիջական մատակարարելը արքունական վարչութիւններին:

23) Գիւղատնտեսութեան և անասնապահութեան արդիւնքների տեղափոխութեան պայմանների բարւոքումը:

24) Միջոցներ գիւղական հողի սահմանում ցրուելու գիւղացիներին և նուազեցնելու մէջամէջ հողատիրութիւնը:

25) Խոչ եղանակով գնել գիւղական հասարակութիւնների վրայ ծախքեր այն գիւղական ընտանիքների և անհատների համար, որոնք թողնում են գիւղը և գաղթում:

26) Տնայնագործութեան զարգացման օգնելը հում նիւթեր տալով, ինչպէս վաճառահանել պատրաստած արդիւնքները, ծանօթացնել արդիւնագործներին լաւ նմուշների, կատարելագործուած եղանակների հետ:

27) Միջոցներ կանոնաւորելու գիւղատնտեսութիւնից դուրս աշխատանքները, տեղեկութիւններ տալով գների, աշխատանքի տեղերի և ուրիշ հանգամանքների մասին: Միջոցներ զիւրացնելու գիւղացիների համար գիւղատնտեսական աշխատանքներ գտնելը, բանուորներին երկաթուղով և ջրային ճանապարհներով տեղափոխելը, բժշկական և ապրուստի օգնութիւն կազմակերպելը այն տեղերում, ուր խմբւում են մշակներ:

Այս կէտերը պէտք է քննութեան առարկայ լինեն տեղական կօմիտէտներում:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նուպետեան դաշնակցութեան վերանորոգումը.—Փոխադարձ ապահովագրութեան սխտեմը ներօպալում.—Դաշնակցութիւններ և բարեկամական համաձայնութիւններ.—Անգլիայի դաշնակիցները.—Անգլիայի զբոստած դերակատարութիւնը Արևելեան հարցում.—Ներպական հատարական կարծիքի մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնը.—Մակեդոնական հարցը.—Բրիտանիոյ կայացած հալածէրների կոնգրէսը.—Պատ. Օրմանեանի հրաժարականը

Պ Ե Ր Թ Ե Ր Ի Գ. Արիկիայի կաթողիկոսական հարցը.—Սոի ժառանգաւորաց զպրօցը

Ձը նայած զանազան չարամիտ գուշակութիւններին, եւ նուպետեան դաշնակցութիւնը նորից կնքուեց Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի և Իտալիայի մէջ։ Մի և նոյն ժամանակ առանձին առանձին այդ պետութիւնները բարեկամական կապեր են հաստատում և իրանց հարեւանների հետ, Իտալիայի և Ֆրանսիայի մերձեցման մասին առիթ ենք ունեցել խօսելու, ինչպէս և Աւստրիայի և Ռուսաստանի համաձայնութեան մասին Բալկանեան քաղաքականութեան նկատմամբ։ Որ դերմանական կայսրը ամեն առիթից օգտուում է շեշտելու համարձակ իր բարեկամական կապերի մասին ռուսաց Թագաւոր Կայսրի հետ, այդ էլ տեսանք նախ Կայսրի և Կայսրուհու Ֆրանսիա այցելելիս և երկրորդ՝ հէնց նորերս, երբ հարեւան երկրների վեհապետները սիրալիր տեսակցութիւն ունեցան Րէվէլում։ Նոյն իսկ Ֆրանսիայի հետ Վիլհէլմը աշխատում է պահպանել բարեկամական յարաբերութիւններ։ Բոլորը, երեւի, յիշում են Վալդէկ-Րուսսօի տեսակցութիւնը Վիլհէլմի հետ։

Ժամանակակից կուլտուրական մարդը լաւագոյն է համարում ամեն բանում իրան ապահովել, տունը և ստացուածքը կրակից, ցանքսերը կարկտից, կեանքը, եկամուտները զժբախտ պատահարներից։ Նոյն հեռատեսութիւնը գործ են դնում նաև պետութիւնները։ ապագայ պատերազմներից իրանց ապահովելու համար նրանք ամեն տեսակ կոմբինիցիաներ են սարքում։

Եւրոպայում իրան մեն-մենակ էր զգում միայն Անգլիան, բայց նա էլ հեռու արեւելքում գտաւ իր զինակիցը յանձին Եպօսիայի, չը հաշուած այն գաղութային հանրապետութիւնները, որոնք դեռ պահպանում են մայր Անգլիայի հետ որոշ կապեր։ Այդ գաղութների նախագահ—մինիստրները այժմ հաւաքուել են Լոնդոնում և, Չեմբերլէնի նախագահութեամբ, մի չարք նիստեր են ունենում։ Թէեւ այդ ժողովների որոշումները գաղտնի են պահուած, բայց, այնուամենայնիւ, ամենագէտ եւրոպական մամուլը կարողացաւ իմանալ որ այդ համաժողովի խորհրդածութիւնների զլխաւոր որոշումներն առ այժմ հետեւեալն են. 1) իւրաքանչիւր երեք տարին մի անգամ լինի համաժողով բրիտանական ինքնավար գաղութների առաջին մինիստրների. 2) աւելացնել ծախսերի այն մասը, որ կրում են գաղութները բրիտանական կայսրութեան պաշտպանութեան գործում. 3) Անգլիայից գաղութները ներմուծող մի քանի ապրանքների մաքսի ցածացումը։

Ահա այդ ինքնավար անգլիական գաղութները Աւստրալիայում, Ամերիկայում և Աֆրիկայում, որոնցից իւրաքանչիւրը իսկապէս մի մի անկախ հանրապետութիւն է, դրանք են հզօր Անգլիայի դաշնակիցները։

Քաղաքակիրթ մարդկութեան զանազան անկախ հատուածները այդպիսով լաւից ապահովել են իրանց գոյութիւնը զանազան պատահարներից, բայց դեռ ևս կան մարդկութեան նոյն առաջագէտ մասի մէջ ազգութիւններ, որոնք ջանքեր են գործ դնում իրանց գոյութիւնը պահպանել. այդպէս են Պրուսիայում լեհերը, Աւստրիայում չեխերը, և Անգլիայում իրլանդացիները։ Տիրողների ոյժի դէմ անլսելի է դրանց արդար բողոքի ձայնը։ Այդ ձգտումները անկասկած զուտ ազգային հողի վրայ են, բայց առաւել ևս զարհուրելի է մի բռնութիւն, որ դարերից ի վեր տիրում է Եւրոպայի մի անկիւնում, քաղաքակիրթ ազգերի լուռ համաձայնութեամբ, և ոտնակոխ է անում ուղղակի մարդկային ամենատարրական իրաւունքները։ Մեր խօսքը Թիւրքիայի բէժիմի տակ հեծող Մակեդոնիայի մասին է։ Ասիական նահանգների մասին խօսել անգամ չարժէ, որովհետեւ եւրոպացու համար այդ հեռաւոր երկիրները կարծես դեռ միայն շահադիտական նշանակութիւն ունեն։ Այդ է ցոյց տալիս արեւելեան հարցի պատմութիւնը։

Մի ժամանակ երբ Անգլիան ամենից ջերմ մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս Արեւելեան հարցում՝ միւս պետութիւնները կասկածանքով էին վերաբերում դէպի նրա բարի նպատակները և ամեն կերպ աշխատում էին սառը ջուր անել նրա

ողեւորութեան վրայ: Այժմ Անգլիան զբաղուած է իր ներքին խառն գործերով. նա ամբողջապէս կուլ էր գնացել Աֆրիկական պատերազմի մէջ: Եւ ինչ արեցին այս վերջին տարիների ընթացքում մեծ պետութիւնները՝ մակեդոնացիների դրութիւնը թեթեւացնելու համար: Ոչինչ ստիպեցին սուլթանին «իրադէ» հրատարակել: Մի բան, որ Աբդուլ Համիդը պատրաստ է իւրաքանչիւր օր 24 անգամ անելու...

Սալայն Թիւրքիայի քրիստոնեաների համար մի մխիթարական փոփոխութիւն է նկատուում. այդ քաղաքական աղբերի հասարակական խղճի զարթուումն է: Մի ժամանակ դարձեալ միայն Անգլիայի մէջ էին գտնուում Թիւրքիայի քրիստոնեաների դռնն վիճակով բռնոյն կերպով հետաքրքրուող անհատներ. հէնց Թիւրքիայի հայերն որքան հայասէր անգլիացիներ ունէին. մինչդեռ, օրինակ, Գերմանիայի նոյն իսկ ամենաարմատական կուսակցութեան ներկայացուցիչները յանձին Լիբկնեխտի բնաւ չէին էլ ուզում լսել հայկական տանջանքների մասին: Այժմ ամեն ինչ փոխուել է. այժմ ոչ միայն Գերմանիայի սօցիալ-դէմոկրատները, այլ և Ֆրանսիան, փոքրիկ Դանիան անգամ, ցոյց են տալիս խոր կարեկցութիւն դէպի չարատանջ Թիւրքահայը: Այդ նոր հոսանքը ունեցաւ իր միջազգային խոշոր արտայայտութիւնը Բրիւսսէլում կայացած հայասիրական անդրանիկ կօնգրէսում:

Բնականաբար, Կ. Պօլսում մեծ իրարանցում էր գցել Բրիւսսէլում հայասիրական կօնգրէսի բայման լուրը: Կօնգրէսի բացումից մի քանի օր առաջ սուլթանը հրաւիրեց պալատ հայոց պատրիարքին և պահանջեց, որ նա իր կողմից միջոցներ ձեռք առնէ, որպէս զի կօնգրէսը չը կայանայ: Պատրիարքը զարմայք յայտնեց մի այդպիսի խնդիրքի առիթով և ասեց, որ կօնգրէսը կազմում են ոչ թէ Թիւրքիայում ապրող հայերը, այլ հայերի բարեկամները արտասահմանում, որոնց համար իր միջամտութիւնը ոչինչ նշանակութիւն չէ կարող ունենալ: Երբ սուլթանն սկսեց պնդել, պատրիարքը յայտնեց որ հրաժարական կը տայ: Սուլթանը տեսնելով, որ իր ցանկութիւնը չէ կարող իրագործուել պատրիարքի միջոցով, վճռեց զիմել բէլգիական կառավարութեանը: Բայց այդտեղ էլ նա անաջողութիւն ունեցաւ, որովհետեւ Լէօպօլդ թագաւորը բարկացած է նրա վրայ Բրիւսսէլից Թիւրքաց զեսպան Կարաթէօօթօրի-փաշային յետ կանչելու համար, որ վայելում էր Բէլգիայի թագաւորի թէ յարգանքը և թէ համակրութիւնը:

Սուլթանի ներկայացուցիչը, Թիւրքաց զեսպանը, ամեն ջանք գործ դրեց խանգարել կօնգրէսի պարապմունքները

Բրիւսսէլում, բայց ապացուցուեց որ Թիւրքիայում գործ դնուող խոջնդոտները Եւրոպայում միայն ծիծաղ են յարուցանում: Եւ այդպէս ահա Բրիսսէլում, յուլիսի 4-ից մինչև 7-ը, «Café de la Tourelle» դահլիճում, կայացաւ առաջին միջազգային հայասիրական կօնգրէսը: Այդ կօնգրէսին մասնակցողներին մէջ մանաւանդ դարձնում էին իրանց վրայ ուշադրութիւն ժան ժօրէս, Էդմօն դէ-Պրէսանսէ, Վեգէյլ, տիկին Սեւէրին, Գէննինդս, բարօնուհի Վաստեվիզ, դանիական Ֆինանսների նախկին մինիստրը ժան Լունգ, Բէրնար Լադար, Էլիզէ Բէկլիւ, Վանդէրվէլդ, Ֆիւրնէմօն, Հէկտօր Դէնի, Բէրտրան և ուրիշները: Նախագահում էր Գուղօ-դէ-Լէհէ: Կօնգրէսը բացուեց նախագահի հետեւեալ ճառով. «Մեր կօնգրէսը,—յայտնեց Գուղօ-դէ-Լէհէ,—միջազգային արդարութեան գործ է: Մենք բոլորս ձգտում ենք այն բանի, որպէս զի կուտուրական ազգերը օրէնքի պահապանները լինեն, օգուտ քաղելով իրանց ոյժից ոչ միայն նեղ-ազգայնական նպատակների համար, այլ և նրա համար, որ ստիպեն իրանց պարտաւորութիւնները հպատակների առջ մոռացող կառավարութիւններին՝ յարգել քաղաքակրթութեան աւանդութիւնները»: Նախագահից յետոյ խօսեց Պիէր Քիյար. «Ասօրական մի թաղաւոր,—սկսեց հոկտօրը,—նկարագրեց իր ճանապարհորդութիւնը այն նահանգների մէջ, որոնք վերջը Հայաստան դարձան: Այդ հին միապետը կոտորում էր իր ճանապարհի վրայ կանանց և երեխաներին, այրում էր գիւղեր, բռնում էր է տանջանքների էր ենթարկում տղամարդկանց: Համեմատելով այդ գաղանի գործերը այն բանի հետ, ինչ որ այժմ կատարւում է Հայաստանում, մենք տեսնում ենք, որ զանազանութիւնը մեծ չէ: Պէտք է յիշել դիպլոմատիական այն գործողութիւնները, որոնց նպատակն էր բարւոգել հայերի վիճակը, սկսած 1856 թուից. այն ժամանակ կարելի էր յուսալ, որ մի շարք բէֆօրիսներ վերջ կը դնեն թիւրքաց հայերի իրաւագուրկ դրութեանը: Այն ժամանակից կէս դար անցաւ: Դիպլոմատիան յաճախ բարձրացնում էր իր ձայնը ի նպաստ հայերի: Եւ ի՞նչ: Երկու տարուայ ընթացքում (1894-ից 1896) 300,000 հայեր սպանուեցին, տանջուեցին և այլանդակուեցին: 1896 թուից զազանութիւնները դադարեցին, բայց հիւժը կայ ենթադրելու, որ նորից սպանութիւնների և հրդեհների չըջանը կը սկսուի Հայաստանում: Հարկաւոր է ճիշտ միջոցներ գտնել այդ գրութեան դէմ և ստիպել պետութիւններին միջամտելու հայկական գործերում: Ասում են,—բացականչեց Քիյար,—որ հայերը վաշխառութեամբ են պարապւում: Այդ սուտ է: Հայ ազգաբնակչութեան 90 տոկոսը գիւղա-

ցիւններն են կազմում: Անբարեխիղճ են այն մարդիկ, որոնք այդպիսի փաստերով են հանդէս դալիս հայերի դէմ: Այդ հարցը ոչինչ առարկութիւններ չը պէտք է յարուցանէ: Մէկ ուրիշ առարկութիւնն եւս այն է, որ մեր հակառակորդները հիմնուած են ստատիստիկայի վրայ: Նրանք ասում են, որ հայերը ընդամենը 3 միլիոն են թուով և ցրուած են 12 միլիոն թիւրքերի միջեւ: Մի և նոյն ժամանակ, սակայն, մոռանում են, որ այդ ազգաբնակչութիւնը խմբուած է որոշ չըջաններում և միայն չըջապատուած է թիւրք հարեւանների ծովով: Նոյն իրաւունքով գերմանացիները կարող էին միացնել իրանց երկրի հետ Շամպայնը և ապա ասել, որ Շամպայնում ազգաբնակչութիւնը փրանսիական չէ. բայց եթէ դէն գցել այդ բոլոր առարկութիւնները, այնու ամենայնիւ զրական միջոցներին վերաբերեալ հարցը դեռ անլուծելի է մնում: Պէտք է արդեօք, պահպանել status quo, այսինքն անտարբեր նայել հայերի կոտորածների վրայ: Պէտք է արդեօք աշխատել Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միացնելու համար: Պէտք է աշխատել ձեռք բերելու վարչական ըէֆօրմներ: Ես հակում եմ դէպի վերջին լուծումը: Նա, իմ կարծիքով, ամենաարդարացի և գործնական է:

Առաջին նիստն աւարտուեց արիւն Սևփերինի ճառով մամուլի ընթացքի մասին հայկական հարցում: Երկրորդ նիստը սկսուեց ֆրանսիական տաղանդաւոր պատգամաւոր Ժօրէսի հետեւեալ ճառով. «Մենք բոլորս յանցաւոր ենք հայերի առաջ: Ամօթ է կառավարութիւնների անգործութիւնը պատուակ բերել, որովհետեւ կառավարութիւնները մեր մարմնից են և մեր ոգուց: Եթէ եւրօպական ազգերը անկեղծ ոգեւորուէին հայերին օգնելու գաղափարով, կառավարութիւնները չէին յապաղի նրանց հետեւելու»:

Բրիւսսէլի կօնգրէսում Բիշար կարդաց զանազան տեղերից ստացած ողջոյնները, որոնց թւում էր զուարդ Իէրնշաէյնի, որը հաւատացնում է, որ նա և գերմանական սօցիալ-դէմօկրատները առաջուց ընդունում են կօնգրէսի վճիռները, և՛ Ժօրժ Կլէմանսօից: Ապա, Բիշարի առաջարկութեամբ, կազմակերպուեց միջազգային յանձնաժողով հայկական հարցի վերաբերմամբ, որի մէջ մտան՝ Ուզօ, Պրէսանսէ, Սամբա, Բեքէլ, Բէրնշաէյն, Զօն Բէրնս, Կէյր Գարդի, Զէմա Բրայս, Էնրիկօ Ֆէրրի, Բէրտա Ֆօն-Սուտնէր: Ապա կօնգրէսն ընդունեց Ժօրէսի պատճառաբանած հետեւեալ որոշումն. «Կօնգրէսը, համոզուած լինելով, որ հայերի պահանջած բարենորոգութիւնները և երաշխաւորութիւնները կարող են իրագործուել առանց որ և է վնաս հասցնելու Օսմանեան կայսրութեան հողային ամբող-

ջութեանը, համոզուած լինելով նոյնպէս, որ հէնց իրան՝ թիւրքաց ազգաբնակութեան շահն է միանալ այդ բէֆօրմներ զործին, յիշեցնում է Բերլինի դաշնագրի 61-դ յօդուածի բնագիրը. «Բ. Դուռը պարտաւորուած է անյապաղ իրագործել ամեն տեսակ բարեփոխումներ, որոնք անհրաժեշտ կը համարուեն հայերով բնակեցրած նահանգներում և ապահովել նրանց հանգիստ գոյութիւնը քիւրդերից և չէքքէզներից. նա պարբերաբար հաշիւ կը տայ ձեռք առնուած միջոցների մասին պետութիւններին»։ Կօնգրէսը հաստատում է, որ այդ յօդուածով Եւրօպան պարտաւորութիւն յանձն առաւ ապահովել հայ ազգաբնակութեան կեանքը և ապահովութիւնը, երթեւեկութեան ազատութիւնը, նրանց գոյքի խաղաղ վայելումը և խղճի ազատութիւնը։ Կօնգրէսը յայտարարում է, որ Եւրօպայի և մարդկութեան պատուի համար հասել է ժամանակը, որ այդ յօդուածը լիակատար և ճիշտ իրագործումն ստանայ։ Նա հրաւիրում է կառավարութիւններին և ազգերին գործել 1895 թուի մեմօրանդումի մաքով՝ թիւրքիայի գործերում միաբան միջամտութեան միջոցով և յանձնարարում է իր մշտական միջադրային յանձնաժողովին կազմակերպել գործունեայ պրօպագանդա պարլամենտներում, մամուլի մէջ և ներգործել հասարակական կարծիքի վրայ։ Երկրորդ վճիռը, որ պատճառաբանեց Պրէսանտէ, ասում է. «Կօնգրէսը, ողջունելով այն միջոցները, որ նորեքս ձեռք առան Ռուսաստանը և Ֆրանսիան իրանց հիւպատոսութիւնների քանակութիւնը աւելացնելու համար թիւրքիայում, հրաւիրում է իր այն անդամներին, որոնք մասնակցում են օրէնսդրական ժողովներում, պահանջել իրանց կառավարութիւններից նմանօրինակ միջոցներ»։ Վերջապէս երրորդ որոշումը հրաւիրում էր բոլոր երկիրների մամուլը՝ նպաստել Կօնգրէսի ընդունած որոշումների տարածմանը։ Կօնգրէսը փակուեց, վճռելով եկող տարի գումարուել էլի Բրիւսսէլում և նշանակել Քիյարին իր մշտական քարտուղար։

Աւելորդ է առաջ բերել նաեւ «С. Петерб. Вѣдомости» լրագրի Բրիւսսէլի թղթակցի գրուածքը. «Կ'աւելացնեմ էլի մի քանի խօսք հայասիրական հէնց նոր փակուած Կօնգրէսի մասին։ Բէլգիայի, Դանիայի, Ֆրանսիայի և Հօլանդիայի ներկայացուցիչներից ընտրուած յանձնաժողովը մշակեց առանձին պրօգրամ, որի համաձայն անհրաժեշտ է համարուած ամենից առաջ միացնել մէկ ընդհանուր գործունէութեան մէջ հայասիրութեան ցիրուցան արտայայտութիւնները Եւրօպայի բոլոր երկիրներում, և մի և նոյն ժամանակ ամեն ջանք գործ դնել հասարակական գործիչների ամենամեծ թիւ գրաւելու համար,

որպէս զի այդ գործիչները մասնակցեն առաջիկայ միջնորդութիւններին կառավարութիւնների և պարլամենտների առաջ հայկական հարցի վերաբերմամբ.—մասնաւոր պէտք է զրաւել տպագրական խօսքի գործիչներին, որոնց աջակցութիւնը ամենալաւ ղէնքն է համարուած ցանկալի նպատակին հասնելու համար: Ներկայացնելով ժողովի հաւանութեանը մի շարք միջոցներ վերոյիշեալ առարկաների վերաբերմամբ, յանձնաժողովը իր պարտաւորութիւնը համարեց յայտնել կօնգրէսի անդամներին, որ ներկայ րօպէլին արդէն երկու հազարից աւելի անձինք, թէ Բէլգիայում և թէ եւրոպական ուրիշ երկիրներում, անպայման համաձայնութիւն են յայտնել աշխատելու հայկական հարցի շուտափոյթ լուծման համար: Այդ անձինք զխաւորապէս պատկանում են համալսարանական դասակարգին, ֆրանսիական և գերմանական բոլոր յայտնի համալսարանները արդէն պարտաւորութիւն են յանձն առել կենտրոնացնել իրանց շուրջը մասնաւոր ձգտումները, աւելի կանոնաւոր աշխատանքի համար ի նպաստ հայերի: Այդ համալսարանական կենտրոնները տէրեւորապէս ապացուցանում են, որ յարուցուած հարցը՝ թիւրքաց հայերին վարչական տեղական հիմնարկութիւններ տալու մասին՝ որոնք մատնացոյց են արուած Բերլինի 61-րդ յօդուածում, չունի ոչ քաղաքական, ոչ կրօնական, ոչ էլ սօցիալական աստատ: Նախագահը կօնգրէսի քննութեանը և հաւանութեանը ներկայացրեց յանձնաժողովի մշակած հետեւեալ որոշումները. ա) Հիմնել ժամանակաւոր միջազգային մասնաժողով, որը կը զբաղուի թէ Եւրօպայի զանազան երկիրներում արդէն գոյութիւն ունեցող հայասիրական մասնաժողովների գործունէութեան միացման գործով և թէ նոր մասնաժողովներ ընտրելով այն երկիրներում, ուր այդպիսիք չը կան: Այդ որոշման առիթով կօնգրէսի անդամների մէջ ծագեց կարծիքների տաք փոխանակութիւն: Կօնգրէսի նախագահը անհրաժեշտ համարեց այդ առիթով բացատրութիւններ տալ և ծանօթացնել ժողովը յանձնաժողովի աշխատանքների հետ: Նախագահի բացատրութեան համաձայն, վերոյիշեալ որոշումը բացառապէս նպատակ ունի միացնել մասնաժողովների գործունէութիւնը խաղաղ պրօպագանդայի միջոցով ի նպաստ հայերի, բացառապէս մարդասիրական հողի վրայ: Այդպիսի մասնաժողովներ կը հիմնուեն Ֆրանսիայում, Բէլգիայում, Աւստրիայում, Իտալիայում և Դանիայում: Հօլանդիայում ու Շվեյցարիայում արդէն կազմուած մասնաժողովների հետ միասին կը զբաղուեն թիւրքաց հայերի պաշտպանութեան համար պրօպագանդայով: Այդ բացատրութիւննե-

րը հաւանութիւն գտան, և կօնդրէսը միաձայն ընդունեց յանձնաժողովի առաջին որոշումը. բ) Յանձնաժողովի առաջարկած երկրորդ որոշումը հետեւեալն էր. «Ի նկատի ունենալով, որ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը պարտաւորեցնում է թիւրքաց կառավարութեանը բէֆօրմներ մտցնել թիւրքաց Հայաստանում և, ուշադրութեան առնելով, որ նոյն դաշնագրի այդ նոյն յօդուածով եւրոպական պետութիւնները պարտաւորւում են հսկողութիւն ունենալ, որպէս զի այդ բէֆօրմները իրապէս մտցնուեն Հայաստանում, կօնդրէսը յանձնարարում է հայկական հարցին վերաբերեալ ժամանակաւոր միջազգային մասնաժողովին՝ դիմել Եւրօպայի հասարակական կարծիքին և խնդրել բոլոր եւրօպական կառավարութիւններին և ազգերին՝ պաշտպանել թշուառ հայերին թիւրքիայում: Այդ որոշման առիթով, Ֆրանսիական պարլամենտի անդամներ պ. պ. Ժօրէս և Պրեսամսէ փառաւոր ճառեր արտասանելին, որոնք ընդունուեցին ամբողջ ժողովի երկար և անընդհատ ծափահարութիւններով: Այդ ճառերից միտս պահեցի հետեւեալ հետաքրքիր տեղեկութիւնները. Ֆրանսիական կառավարութիւնը, երկար տատանումներից յետոյ, վճռեց, վերջապէս դուրս գալ իր չէզոք դրութիւնից, և նրա վերաբերմունքի այդ փոփոխութիւնը դէպի հայկական հարցը տեղի ունեցաւ մի կողմից Ռուսաստանի պնդումների պատճառով, իսկ միւս կողմից—Ֆրանսիական պարլամենտի անդամներից շատերի միջնորդութեան պատճառով, որոնք պատկանում էին Ֆրանսիայի բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններին: Այդպիսով Ֆրանս-ռուսական դաշնակցութիւնը պատրաստւում է իրական պտուղներ բերել ի նպաստ ճշուառ ազգերի առհասարակ, իսկ հայերին յատկապէս: Ֆրանս-ռուսական դաշնակցութեան այդպիսի մարդասիրական ուղղութիւնը կազմում է մարդասիրութեան մի գեղեցիկ արտայայտութիւն, և համեմատած ուրիշ երկիրների եսասիրական դժբաղդումների հետ Եւրօպայում, մանաւանդ գերմանական կառավարութեան աշխարայ բարեկամութեան հետ դէպի թիւրքաց իշխանութիւնները—դաշնակցութեան այդպիսի ուղղութիւնը առիթ է տալիս նախորոշել, որ, վերջապէս, սահման կը դրուի թիւրքական կամայականութեանը Հայաստանում: Արդէն այն գիտակցութիւնը, որ Ռուսաստանը և Ֆրանսիան գիտաւորութիւն ունեն՝ փոխարինել իրանց նախկին օրեկտիվ վերաբերմունքը դէպի հայերի դրութիւնը աւելի բացիօնալ գիտաւորութիւններով, լաւագոյն յոյսերով է լցնում հայաստանցի սրտերը դէպի հայերի ապագան: Ակիզք դնելու համար՝ Ֆրանսիական կառավարութիւնը վճռեց Հայաստան ուղարկել տասն և մէկ

դիպլոմատիական գործակալներ, որոնց պարտաւորութիւնը կը լինի հետեւել այն բոլորին, ինչ որ տեղի է ունենում այնտեղ, և հաղորդել կենտրոնական կառավարութեանը Պարիզում իրանց անձնական դիտողութիւնները, նոյնպէս և ցուցմունքներ այն միջոցների վերաբերմամբ, որոնք անհրաժեշտ են հայ ազդարձ-նակութեան կեանքը և դոյքը լիակատար կերպով պաշտպա-նելու և ապահովելու համար: Ֆրանսիական կառավարութեան արտաքին քաղաքականութեան մէջ երեւցած այդ նոր ուղղու-թեամբ հայաստեանը առ այժմ պէտք է գոհ լինեն, որովհետեւ ներկայ բոլէում բոլոր նրանց հոգսերը, բոլոր նրանց աշխա-տանքները միայն մի նպատակ ունեն այն է պաշտպանել հա-յերին խմբական կոտորածից: Եւ որովհետեւ Ռուսաստանը նոյնպէս որոշեց մեծացնել իր հիւպատոսական գործակալների թիւը Հայաստանում, ուրեմն պէտք է յուսալ, որ ռուսաց և ֆրանսիական գործակալների պաշտպանութեան առկա այնտեղ կը տիրեն խաղաղութիւն և անդորրութիւն, որոնք անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի խաղաղ գոյութեան համար: Մի քանի վիճա-բանութիւններից յետոյ կօնգրէսը փոփոխեց յանձնաժողովի այդ երկրորդ որոշումը և միաձայն հաւանութեամբ ընդունեց: Բացի դրանից կօնգրէսը միաձայն ընդունեց և հետեւեալ որոշումները.—գ) կօնգրէսը գոհութեամբ առնում է ի տեղեկութիւն այն հաղորդագրութիւնը, որ Ռուսաստանը և Ֆրանսիան որո-շել են մեծացնել իրանց դիպլոմատիական և հիւպատոսական գործակալների թիւը: Հայաստանում և հրաւիրում է կօնգրէսի այն անդամներին, որոնք պատգամաւորներ են եւրօպական ու-րիշ երկիրների պարլամենտներում, միջնորդութիւններ յարու-ցանել իրանց կառավարութիւնների առաջ՝ ձեռք առնելու նոյնպիսի միջոցներ, որպիսիք ձեռնարկել են Ռուսաստանը և Ֆրանսիան.—դ) կօնգրէսը խնդրում է եւրօպական ամբողջ պար-բերական մամուլին, ի նկատի ունենալով ժողովի մարդասիրա-կան նպատակները, տպել կօնգրէսի թէ ներկայ որոշումները, և թէ այն բոլոր հաղորդագրութիւնները, որոնք կուղարկուեն հայկական հարցին վերաբերեալ միջազգային մասնաժողովի կողմից: Այդ որոշման առիթով շատ հետաքրքիր վիճաբանու-թիւններ սկսուեցին Պարիզի ժուրնալիստների և բէլգիական պատգամաւորների միջեւ: Բանից երեւաց, որ Պարիզի լրա-դիրների տէրերից շատերը անպայման հրաժարում էին տալել որ և է բան ի նպաստ հայերի, հայկական հարցը լռութեան էին տալիս ամենքը սխառեմատիկ կերպով և, շատ կարելի է Պա-րիզի մամուլի յայտնի մասի այդ շահասիրական ուղղութիւնը մինչեւ անգամ հնարաւորութիւն տուեց թիւրքաց իշխանու-

Թիւններին կատարել 1894 և 1896 թուերի գաղանութիւնները անպաշտպան հայերի գէմ... Տիկին Սեվերին կծու և արհամարհական խօսքերով նկարագրեց այդ մամուլի յատկութիւնները։ Տիկին-հոնտորի խօսքերը պարզեցաւ ինքն իր կերպար և անընդհատ ծափահարութիւններով։ Կօնգրէսին չը գիտեմ ինչու համար ներկայ գտնուող „Воскресенье“ լրագրի թղթակիցը *passa un mauvais quart d'heure* *) ...—ե) Կօնգրէսը որոշեց հարկաւոր դէպքում հայասէրների պարբերական ժողովներ հրաւիրել և հիմնել Բրիւսէլում կենտրոնական միջազգային յանձնաժողով հայոց հարցին վերաբերեալ, մի և նոյն ժամանակ մասնաժողովի գործերի վարչութիւնը դրուեց պ. Գիյարի, Պարիզի «Pro Armenia» լրագրի գլխաւոր խմբագրի վրայ, այնպէս որ այդ շարաթաթերթի հրատարակութիւնը նոյնպէս կը փոխադրուի Բրիւսէլ։ Վերջը Կօնգրէսը ընտրեց ժամանակաւոր կոմիտէների անդամներ Եւրօպայի ղանազան երկիրներում։ Բ է Լ գ ի ա. արդարագաղանութեան նախկին միւստոր Լիժէն և սենատորներ Լաֆօնտէն և Ուգօ-դէ-Լէհէ։ Դ ա ն ի ա—տիկին Գէննինգս, պ. պ. Հագէ և Բէնդիկսէն։ Տիկին Գէննինգս, ղանխական կոմիտէի գլխաւոր աշխատողներէ մէկը, Կօնգրէսի փոխ-նախագահուհի ընտրուեց։ Գ ե ռ մ ա ն ի ա—Լիւդվիգ Ֆօն-Բար, Ֆէրստէր, Բէրէլ և Բէրնշտէյն։ Ա ն գ լ ի ա.—կանօնիկոս Սկօտա Օլլէնգ, Բօգմունգ, Հաքրի Նօրգման, Մալսօլմ Մալ-Կօլ, Բէրնս, Կէր Հարրի, Ջէմա Բրայս, Պէրսի Բունտինգ Ստեֆէնսօն։—Հ օ լ լ ա ն դ ի ա. Տրէլստրէ, Լաֆտինգ, Դէվալ Մալէֆիտ, Ֆօնտէր-Ֆլուգտ, կանօնիկոս Շէպման։ Ի տ ա լ ի ա — Էնրիկօ Ֆէրրի, Մօնէտտա։ Շ վ է յ յ ա ռ ի ա—Լարզի, Դէկուստիուս։ Ա լ ա տ ռ ի ա—Բարօնուհի Ֆօն-Սուտնէր։ Եւ ապա տեղի ունեցաւ Կօնգրէսի փակումը»։

Մենք տեսանք թէ ինչ փոփոխութիւններ է առաջ եկել Գերմանիայի սօցիալ-դէմօկրատների հայեացքների մէջ թիւրքահայերի վիճակի նկատմամբ։ Ահա և մի ուրիշ կողմ, որի մասին տպուած է «С. Пет. Вѣд.» լրագրում, որից երևում է թէ նաև Թիւրքիայի բարեկամ Գերմանիան, գոնէ նրա մի մասը, գիտէ սուտը ճշմարտութիւնից ջոկել. Թիւրքիայի բարեկամները Գերմանիայում, ի նկատի ունենալով Բրիւսէլի հայասէրների Կօնգրէսի բացումը, հրատարակել են հետևեալ կողմ, որի տակ ստորագրել են շատ յայտնի անձինք։ «Բրիտանիայ հայերի անխիղճ ջնջումը,—ասում է այդ կողմի մէջ,—անընդհատ շարունակւում է։ Փորձը ցոյց

*) Այսինքն՝ «մի քանի անախորժ բողոքներ անցկացրեց»։

է տուել, որ Թիւրքիան միշտ զիջող է գտնուել այն դէպ-
քերում, երբ եւրոպական պետութիւնները եռանդով և միա-
համուռ ջանքեր են գործ դրել ազդելու նրա վրայ: Ստիպել
Եւրոպային յայտնել այս կերպով իր կամքը—ահա այս է Բրիւս-
սէլի կօնգրէսի նպատակը: Մենք յայտնում ենք մեր սրտագին
համակրանքը հայ տանջուող ազգաբնակչութեան վիճակի վերա-
բերմամբ և դիմում ենք մեր հայրենակիցներին, և առանձնա-
պէս մամուլին՝ խնդրելով աջակցութիւն ցոյց տալ Բրիւսսէլի
կօնգրէսի ձգտումներին և հայերի բողոքին ամեն տեսակ բռն-
ութիւնների դէմ»:

Սակայն այս բոլորը դեռ ևս աւելի պլատօնական, քան
գործնական նշանակութիւն ունի. թէև անտարակոյս է այդ
բուռն հասարակական բողոքի ազդեցութիւնը նաև եւրոպական
դիպլոմատների վրայ: Դրան ապացոյց այն որ, ինչպէս հաղոր-
դում է «Petite Republique» լրագիրը, արտաքին գործերի մի-
նիստը Դէլկասէ, համաձայն իր խոստման, որ տուել էր մի քա-
նի պատգամաւորներին, ուղարկեց Մուշ ֆրանսիական
հիւպատոսարանի պաշտօնեային՝ տեղի վրայ քննելու համար
քիւրդերի և հայերի միջև այնտեղ ծագած ընդհարումները:
«Pro Armenia» լրագիրը հաղորդում է նոյնպէս, որ Դէլ-
կասէ վճռեց մեծացնել ֆրանսիական հիւպատոսութիւնների
պաշտօնեաների կօնտինգէնտը Փոքր-Ասիայում, մանաւանդ
Մեծ և Փոքր Հայաստանում»:

Ֆրանսիայի օրինակին հետեւեցին և կը հետեւեն անշուշտ
միւս մեծ պետութիւնները: Այդպիսով մի աղօտ լայս է սկսում
երեւալ Թիւրքահայերի մօայլ հորիզոնի մի անկիւնից...

Պօլսից հեռագրում են. Հայոց պատրիարք Օրմանեանը
հրաժարական տուեց, որովհետև Բ. Դուռը անհետեանք թողեց
նրա բողոքը հայերի ճնշման դէմ և միջոցներ չառաւ, մինչդեռ
չատերը հայերից սարսափելի ճնշումների պատճառով ստիպուած
են կրօնափոխ լինել:

Լ. Ս.

27 յուլիսի.

ՊՕԼՍԻ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

Սոյ ժառանգաւորաց վարժարանը ասկէ առաջ երբէք այն-
չափ ամուլ եղած է որչափ որ է հիմայ: Քանի մը զարգաց-
եալ և քիչ չատ հմուտ եկեղեցականներ՝ որոնք հոն ուսած են,
և որոնք այլ և այլ պաշտօններով հոս հոն կը գտնուին, ինքնին

մէյմէկ ապացոյց են թէ այդ հաստատութիւնը ունեցած է իր փայլուն ատենները: Ատիկա սակայն անցեալն է, և երբ մարդ ներկան աչքի առջև բերէ, ցաւով պիտի ստիպուի հաստատել սա պարագան թէ այսօր այդ երբեմնի փայլին յետին մէկ նշոյլն իսկ չէ մնացած վարժարանին վրայ, թէ հին արդիւնքին մէկ պզտիկ, աննշան մասին իսկ չի գար արդարացնել անոր գոյութիւնը:

Կաթողիկոսական վերջին ընտրութեան առթիւ մասնաւորաբար շեշտուեցաւ այս պարագան, և շատեր այն ատեն գրեցին թէ Սոյ աթոռին վրայ բազմող կաթողիկոսին գլխաւոր պարտականութիւններէն մէկն ալ պէտք է ըլլայ նաև ժառանգաւորաց վարժարանին կազմակերպումը: Արմաշի Դպրեւանքին օրինակը մէջտեղն է, և ամէն մարդ գիտէ որ եթէ երբէք չկրցաւ վարչական ամէն կարողութիւններով օժտել իր շրջանաւարտները,—բան մը որ արդէն մաս չէր կազմեր իր ծրագրին,—գոնէ յաջողեցաւ ըստ ամենայնի հմուտ, լուսամիտ և զարգացեալ եկեղեցականներով օժտել կղերը: Զիշտ այդօրինակ արդիւնք մը կը սպասուէր նաև Սոյ ժառանգաւորաց վարժարանէն, եթէ երբէք չարունակուէին այն ջանքերը՝ որոնցմով երբեմն բաւական նշանակելի դիւր մը յաջողած էին տալ անոր: Հոս ալ յարատւութեան ոգիին պակասն է որ կը յայտնուի, միշտ իր անփոփոխելի արդիւնքովը.—ժառանգաւորացը այսօր պարզ որբանոցի պէս բան մը դարձած է, կըրթական ողորմելի ու գերազանցապէս սահմանափակ ծրագրով մը, որ կրկին պէտք եղածին պէս չի գործադրուիր ուսուցչական կարող խումբի մի չգոյութեան պատճառաւ: Այս պայմաններուն մէջ ալ ի՞նչ տեղի կը մնայ զարմանալու որ ամէն մարդ պազ անտարբերութիւն մը միայն ցոյց կուտայ այդ կըրթական—եկեղեցական հաստատութեան նկատմամբ:

Բացի Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան Պատրիարքական պատուիրակ Կէօմրիւքճեան Մովսէս եպիսկոպոսի պաշտօնը հաստատող գիրէն, Դատական նախարարութեան կողմէ Պատրիարքարանի ղրկուեցան զանազան գործերու համար պատրաստուած մէկ քանի թաղրիրներ: Պատրիարքարանը հեռագիր մը ուղղելով Պիլէճիկի առաջնորդարանը, պիտի յանձնարարէ Առաջնորդ Տ. Մովսէս եպիսկոպոսի որպէս զի անմիջապէս Պոլիս գայ, հարկ եղած հրահանգները ստանալով Ատանա մեկնելու համար:

Մովսէս եպիսկոպոսը յուլիսի 5-ին հասել է Պոլիս:

† ԱՐՍԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՏԸՆԵԱՆ

Յուլիսի 8-ին, գիշերը, վախճանուեց Վիէննայի Մխիթարեանների արքահայր, հռչակաւոր հայ գիտնական Արսէն արքեպիսկոպոս Այտընեանը, մօտ եօթանասուն և ութ ամեայ տարիքում: Իբրեւ տաղանդաւոր գիտնական, իբրեւ բարի մարդ և պատկառանք ազդող հոգեւորական՝ հանգուցեալը առանձին յարգանք էր վայելում թէ եւրոպական գիտութեան ներկայացուցիչների և թէ բարձրաստիճան անձերի շրջանում: Եւրոպայի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ ծառայելով իտալական զինուորում, Արսէնը իր անձնական արիւնքով օգնեց իտալական զինուորին իրենց պարտութիւնէն փրկելու: Այտընեանը մարդիկ առանձին համարւում և յարգանք էին ցոյց տալիս հայր Այտընեանին, ուստի նրա մահուան բօթը լսելով՝ շտապեցին խոր ցաւակցութիւն յայտնել: Իսկ հայ ազգը վաղուց ի վեր սովոր է ըստ արժանւոյն պարծանքով յիշել Արսէն Այտընեանի սիրելի անունը:

Հայր Այտընեանի ամենագլխաւոր գործը, որ անմահացրեց նրա անունը, անշուշտ, նրա հռչակաւոր հետազօտութիւնն է, «Արդի հայերէնի» ծագման, էութեան, պատմութեան ու ներկայ վիճակի մասին: 1866 թուականին լոյս տեսած նրա այդ «Քննական քերականութիւնը» մի յեղափոխիչ նորութիւն էր հայ լեզուի գիտութեան համար: Աւելի քան 800 մանրատառ էջերում Այտընեանը, եւրոպական գիտութեան մեթոդով և լեզուաբանական խոր փրկսոփայական հայեացքով զինուած, հետազօտում էր մի հարց, որի մասին այդ ժամանակ մեր գրականութեան մէջ սաստիկ բանակոխւել էր, բայց երկու վիճող կողմերն էլ հեռու էին խոր գիտական տեսակէտներից: Այտընեանը առաջինն էր, որ մտցնում էր հայ լեզուագիտութեան մէջ գիտական—էվօլյուցիօնական մեթոդ և հետազօտողի քննա-

կան ոգի՝ Եւ այդ յեղափոխութիւնը կատարուեալ էր մի վանքում, մի վարդապետի ձեռքով և այնպիսի ժամանակ, երբ Մխիթարեան միաբանութեան անդրանիկ հատուածը, Վենետիկի մխիթարեանները, դեռ միամտօրէն հաւատում էին որ Աղամու ու Եւան դրախտի մէջ գրաբար էին խօսում... Այդ քննական ոգին, հետաջօտելու գիտական մեթօդը Այտընեանի շնորհիւ դառաւ յետոյ Վիէննայի մխիթարեանների բնորոշ գիծը, որով նրանք տարբերուեալ էին Վենետիկի հայ գիտնականների միամիտբանաստեղծական և հինը իդէալականացնող ուղղութիւնից:

Հայութեան այդ մեծ կորուստի առիթով մեր խմբագրութիւնը հեռագրով յայտնեց իր խոր ցաւակցութիւնը Վիէննայի միաբանութեան:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գուրաճ, Բ. տարի, թիւ 9, Մեր հողագործը դառը ոչ միայն Թիւրքիայում և Պարսկաստանում, այլև Կովկասում, տարաբաղդաբար, անշափ տգէտ է ու անընթերցատէր և պահանջ չի գրում ունենալ՝ իր աշխատանքը դիւրացնող մի մասնագիտական թերթի։ Ինչպէս երևում է «Գութանի» այս համարի ծանուցումներէից, նրա բաժանորդների թիւը բաական սահմանափակ է և, բացի այդ, հղածներն էլ չեն փաշտում իրենց պարտաճանաչութեամբ, ստիպելով յաճախակի չիղեցնել ապառիկների մասին... Զը նայած «Ղըպատող դժուարութեանց» պ. Գ. Մեծատուրեանը չի յուսահատում. «Եւտն անցնողը առուին մէջ չի խեղտուի»—քաջալերում է ինքն իրան «Գութանի» հիմնադիր—տնօրէնը։ Հայկական կեանքի 40—50 տարուայ մօտիկ անցեալը ցոյց է տալիս որ յաճախ ջախջախիչ է, հասարակական ձեռնարկութիւնների յարատեւութեան տեսակէտից, հայի քստմնելի անտարբերութիւնը և հասարակական օգտի անգիտութիւնը։ Անշուշտ չը պէտք է յուսահատուել, բայց մի և նոյն ժամանակ յոյս դնել միայն անհատական զոհաբերութիւնների վրայ նշանակում է հրաշքներ սպասել։ Այ, պէտք է ամեն կերպ աշխատել որ զարթնի մասսայի մէջ հետաքրքրութիւն դէպի տպագրական խօսքը, ցոյց տալ որ, օրինակ, «Գութանից» մեր

հողագործը, զիւղացին, կարող է օգուտ ստանալ, բարոյաբերութիւն խորհուրդների համաձայն իր նահապետական, ողորմելի տնտեսութիւնը։ Իսկ դրա համար պէտք է «Գութանը» մօտ կանգնի մեր իրականութեան, կապ պահպանի մեր երկրագործ զասակարգի կեանքի հետ։ Մեզ թւում է որ, օրինակ, վատ չէր լինի այդ նպատակով, «Գութանում» անկացնել գիւղատնտեսական քրտնիկ և մի բաժին, որի մէջ խմբագրութիւնը պատասխաններ տար բաժանորդների կողմից արուած զիւղատնտեսական հարցերին։ Երկրագործ բաժանորդը միշտ կարող էր այդպիսով մասնագէտների խորհուրդներին դիմել, զիւղատնտեսական օգնութիւն ստանալ մասնագէտներից։ Այդ երկու բաժինների ներմուծումով, կարծում ենք, աւելի կենդանի ու սերտ կապ կը ստեղծուէր «Գութանի» և մեր երկրագործ դասի մէջ։ Դրանով հանդէս աւելի մեծ ժողովրդականութիւն կը ստանար, նրա բաժանորդների թիւը կ'աւելանար, որով և աւելի մեծ ապահովութիւն կը ստանար նրա յարատեւութիւնը։ Բաւական է որ իւրաքանչիւր հայկական զիւղ տոյն իսկ մի մի բաժանորդ տար այդ թերթին։ Սակայն չպէտք է մօռանալ և մի բան. ինչպէս ասել էինք մի անգամ (1901, № 3), որպէս զի «Գութանը» մատ-

չելի լինի մասսային՝ պէտք է նրա բաժանորդագիրը պակասեցնել. իսկապէս, դժուար է սպասել որ 10—12 լրարիկ տետրակների համար (10—16 երես իւրաքանչիւրում) 6 ռուբլի վճարի մեր գիւղացին, իր թշուառ բիւզէից, Ի հարկէ հաւաքական ոյժով կարող էր ամեն մի գիւղական համայնք բաժանորդ գրուել, կարող են գտնուել նուիրատուներ և այլն, բայց հէնց այժմ յոյս դնել, այդ բաների վրայ նշանակում է խարուել. ուրեմն, մատչելի, հետաքրքրական, ժողովրդական դարձնել հանդէսը—ահա միակ իրական միջոցը:

„Գուրմանի“ այս համարի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.—Արուեստագիտական կրթութիւն.—ձահիճներու կաղմուխը զիւրացնող և յառաջ բերող զլիսաւոր պատճառները.—Շերամի հիւանդութիւնները. — Թխուելիք ձուերը.—Միասխտի մշակութիւնը:

Գեղունի, պատկերազարդ հալածերթ: Ա. տարի № 4, 5, 6, յունիս.—Անցեալ զեկտեմբերի 1-ից Վենետիկի միւլթարեանները, իբրև „Բաղմալէպի“ յաւելում*) երկու ամիսը մէկ անգամ հրատարակում են այս շքեղ պատկերազարդ հանդէսը, որի մաքուր հասոյթի կէսը՝ առանց կրօնքի խտրութեան պիտի լատկացուի ազգիս որդիներուն: Գեղունիի արտաքինը իր գեղեցկութեամբ չի շեղում է եւրոպական պատկերազարդ ամենաընտիր հրատարակութիւնները: Սակայն բովանդակութեան մէջ այնքան էլ ընտրութիւն և փխտեմ չի նկատուում: Այս համարում ուշագրաւ է

*) „Բաղմալէպի“ բաժանորդներին համար Գ ե դ ու ն ի ի տարեկան բաժնեգիրն է 1 ֆր. ոչ բաժանորդների 3 ֆր.:

Հրպետի „Հայոց արդի գրականութիւն“, որի մէջ բնորոշ ու խոշոր գծերով ուրուագծուած է Թիւրքիայի հայոց արդի գրականութեան ծաղման և զլիսաւոր արտայայտութիւնների պատկերը, աւելի մանրամասն կանգ առնելով 1850—1880 շրջանի գործիչների վրայ:—Աւելի մակերեսոյթային է ռուսահայոց գրականութեան մասին արած դիտողութիւնը (օրինակ, հրատարակագրութեան մասին), սակայն ընդարձակ տեսութիւն ռուսահայոց արդի մատենագրութեան վրայ յօդուածագիրը թողնում է աւելի պատեհ զէպքի:

Մեզ թւում է որ վատ չէր լինի իթէ „Գեղունին“ տար և ընթացիկ ժամանակակից համաշխարհային կեանքի քաղաքական, հասարակական, դրական և գիտական երևոյթներից և անցքերից իլլիստրատիւներով զարդարած համառօտ տեսութիւններ, ինչպէս այդ անում են եւրոպական պատկերազարդ թերթերը: Դրանով կը լրանար մեր պարբերական հրատարակութիւնների այն ահագին բաց տեղը, որ զանազան հին ու մին կլիշեներով թուղթ մրոտող մեր հրատարակիչներից ոմառք իզուր են ջանում լքցնել... Գեղունին ցոյց տուեց որ նա կարող է փառաւոր կերպով լրացնել այդ պակասը:

Անաեիթ, մայիս: „Արդի հայերէնը“ յօդուածի մէջ նորից և նորից արծարծուած է աշխարհաբարի զարգացման, կանոնաւորութեան մասին: Վերջին ժամանակներս այդ հարցը շատ է խօսեցնել տուել իր մասին մեր մամուլի մէջը: Զօպանեանի տեսութիւններին մենք չենք հետեւի, մանաւանդ որ նա զլիսաւորապէս խօսում է արեւմտեան հայերէնի ձեւերի և կանոնների մասին: Մենք միայն կը վերցընենք նրա մի քանի դատողու-

թիւները ռուսահայերի մասին, ցոյց տալու համար թէ ինչպէս են մեզ ճանաչում թիւրքահայերը: Պ. Զօպանեան շատ զրական կերպով հաւատացնում է որ մենք, ռուսահայերս, զործ ենք ամուսնացած լաւատարմի, պետադոսի, տեմպերատուր, կրիտիկա, պօէզիա: Վերջին երկու բառերը, այո՛, մեզանում գործածական են, բայց հետաքրքրական կը լինէր իմանալ թէ ո՞րտեղ է պ. Զօպանեանը տեսել որ առհասարակ ռուսացը զործ ամէր էլ լաւատարմի, պետադոսի, տեմպերատուր բառերը, քանի որ մենք վաղուց անփոփոխ գործ ենք ամուսնացած լաւատարմի հայերէն բառերը — հոգեբանութիւն, մանկավարժութիւն, բարեխառնութիւն: Առաջին անգամն ենք տեսնում որ լուրջ ուսումնասիրութեան յաւակնութիւն ունեցող մի յօդուածում փաստերը ստեղծուէին երեւակայութեամբ:

Յանկայի չէր միթէ որ ռուսահայերի մասին խօսողը զոնէ քիչ ծանօթ լինէր նրանց գործերին: Պ. Զօպանեան ասում է թէ Ս. Նազարեանցը կազմել է ռուսահայերի աշխարհաբարը թիֆլիսի բարբառի վրայ, մինչդեռ ամեն մէկին յայտնի է որ մեր լեզուի հիմքը արարատեան բարբառն է և ոչ թէ թիֆլիսին: Գուցէ պ. Զօպանեանի համար թիֆլիսն էլ Արարատ է, բայց աշխարհի բան մտածելուց առաջ նա պիտի փոքր ինչ տեղեկանար, զոնէ հարց ու փորձ անէր, և այն ժամանակ կ'իմանար, որ թիֆլիսի բարբառի և արարատեան բարբառի մէջ առնուազն զանազանութիւն շատ կայ:

Իսկույն ներկայ աշխարհաբարի երկու բաժանումների մասին (արեւմտեան և արեւելեան), պ. Զօպանեան արձակում է հետեւեալ լծիւղը: Եթէ կայ արեւելեան աշխարհաբար, չափոր պատասխանա-

տուն է, քիչ մը, Ս. Նազարեանցը. այն միջոցին ուր արեւելեան հայերէնը հիմնեց, արեւմտեան հայերէնը՝ թէպէտ ոչ բոլորովին կազմուած՝ արդէն ունէր սակայն ամբողջ գրականութիւն մը, և ռուսահայ գրողներէն շատերը կը գրէին լեզուով մը որ շատ մօտ էր արեւմտեան հայոց լեզուին. եթէ Նազարեանց արեւմտեան հայերէնն ընդգրկած ըլլաւ՝ յարգելով անոր անդրաշնորհութիւնը՝ այժմ միակ գրական լեզու մը կ'ունենային հայերը. բայց Նազարեանց կուգէր գրարախառն հայերէնին դէմ պայքարել:

Այս պարբերութեան մէջ մի հատ ուղիղ բառ չը կայ Նախ և առաջ Նազարեանցը արեւելեան լեզուի «հիմնող» չէր և չէր էլ կարող լինել. անհատը լեզու հիմնող չէ, միայն ժողովուրդը կարող է աշխարհի բան անել: Նազարեանցից առաջ աշխարհաբար գրողներ ունեցել ենք. ահա «Վերք Հայաստանին», ահա աշխարհաբար արեւմտաբանը, «Արարատ» շաբաթաթերթը. գրանցից ո՞րն է ցոյց տալիս թէ շատերը «կը գրէին լեզուով մը որ շատ մօտ էր արեւմտեան հայոց լեզուին»: Այդպիսի բան չէր կարող լինել, քանի որ արեւելեան հայերի ժողովրդական, խօսակցական լեզուն ունի այն առանձնապատկութիւնները, որոնք զանազանում են մեր այժմեան գրական լեզուն արեւմտեանից: Այս տարբերութիւնը արհեստական չէ, Նազարեանցի կամ մի ուրիշի ստեղծած չէ, այլ բուն ժողովրդական լեզուի յատկութիւններից է բղխում: Նազարեանցը պայքարում էր, ճիշտ է. բայց ոչ զգաւարախառն հայերէնի դէմ, ինչպէս կարծում է պ. Զօպանեանը, այլ իսկական, զուտ գրաբարի դէմ. ինքը Նազարեանցը հէնց գրաբարախառն աշխարհաբարի կողմնա-

կից էր. բաւական է հենց մի երես կարգալ նրա գրութեանց, այս բանը հասկանալու համար Եւ այսպէս, Նաղարեանցը ոչինչ պատահանատութիւն չունի. լեզու բաժանողը նա չէ եղել, նա միայն տեսաւ որ լեզուն վաղուց բաժանել է ինքը ժողովուրդը և ընդունեց այդ պատմական եղելութիւնը, լաւ իմանալով որ երկու լեզուից, երկու ծաղկից, ինչպէս ինքն էր ասում, վնաս չը կայ և պէտք է թոյլ տալ քր ժամանակը կարգադրէ այդ հարցը. Նաղարեանցը մինչև իսկ ուզում էր թիւրքահայոց լեզուի մի քանի ձևերը փոխառնել, բայց այդ չաջողուեց նրան, ինչպէս չաջողուեց Նաեւ Ստեփանէին, որ մի քանի բան մտցրել էր իր «Հայկական Աշխարհի» մէջ, բայց միայն ինքն էր գործ ածում:

Պ. Չօպանեան առաջարկում է որ ռուսահայերը և թիւրքահայերը իրարից փոխ առնեն իրանց լեզուական հարստութիւնները: Դա լաւ միտք է. և ռուսահայերը, պէտք է խոստովանել, անում են այդ բանը, ընդունում են թիւրքահայերից բառեր, ոճեր և իսկ թիւրքահայերը Ահա ինքը Չօպանեանը խօսում է տառապարծութեան մասին. Նա խոստովանում է որ մեր ընդունած տառապարծութիւնը աւելի ճիշտ է, որմենք տառերի հին հընչումը հարադատօրէն պահել ենք: Մի և նոյն ժամանակ ինքը պ. Չօպանեանը ոչ միայն գրում է Վամպէթթա, ձէյմա Պրայս, ալլելա պահանջում է որ այդպէս էլ գրեն ուրիշ թիւրքահայերը: Ուրիշ պատճառաբանութիւն չը կայ, բացի միայն նրանից, որ եթէ զրուի Գամբէտտա, ինչպէս որ ճիշտ է, թիւրքահայերը կը կարդան «Kampedda» Բայց միթէ անկարելի է զրա ղէմ մի բան անել: Ռուսահայերն էլ 10—20 տարի առաջ ունէին այդպիսի տառապարծութիւն

և հնչումներ. բայց զարոցները վերացրին այդ պակասութիւնը, վերականգնելով տառերի հարադատ և իսկական հնչիւնները: Թիւրքահայերը նոյն այսպիսի մի ապացոյցուած, անվիճելի ճշմարտութիւնը չեն ուզում ընդունել ռուսահայերից, միթէ նրանք ընդունակ կը լինեն լեզուները եթէ ոչ միացնելու, գոնէ մօտեցնելու համար որ և է գիշողութիւն անել: Լեզուական շօվինիզմը զեռ պօլսեցիների ամենահիւսնողութեան կողմէ. ապացոյց. Բաքիի «Խաղ-Փոշը», թարգմանուած «Անահիտի» մէջ թիւրքահայ լեզուով: Աւելի հեռու գնալ անհեթեթութեան մէջ հազարէ կարելի լինի և լեզուների միացման մասին այժմ անկարելի էլ է լուրջ կերպով խօսել:

Русская Мысль, լուրիս Դոկտոր Ի. Գորգօն տպագրել է մի հետաքրքրական լօղուած «Խօնիզմ» և Քրիստոնեաները վերնագրով: Յայտնի է որ վերջին տարիներս հրէական ազգի մէջ տկուել է մի շարժում, որ կոչւում է «Խօնիզմ» և որի նպատակն է հայրենիք ստեղծել աշխարհի չորս կողմերում ցրուած հրէաների համար և մտաւոր ու կուլտուրական մի յեղափոխութիւն առաջացնել այդ հին ազգի մէջ: Հրէական հայրենիքը, ինչպէս յայտնի է, կայ. դա Պալեստինն է. Հաւաքել այդտեղ հրէութիւնը, հազարաւոր տարիների թափառումներից լեռոյ հաստատել այն հողի վրայ, ուր հազարաւոր տարիներ ապրել էին Աբրահամի որդիները—ահա ինչ է ուզում «Խօնիզմը»: Վերջին տարիներս շատ և շատ խօսուեց հրէական այդ շարժման մասին. արտասահմանում իւրաքանչիւր տարի կազմուած են սիօնիստների ժողովներ, ուր քննուած են այդ հարմահրէական ընկերութեան հարցերը: Ի հարկէ, գլխաւոր հարցը այն է՝

Թէ որքան իրագործելի է սիօնիզմը, Հաւատում են շատերը թէ կարելի է հրէաներին նորից իրանց պատմական հայրենիքը դարձնել: Բայց կան և այնպիսիները, որոնք այդ բանին չեն հաւատում: Ի նկատի ունենալով թէ հրէական ազգը ինչ ահագին դեր է կատարում քրիստոնեայ աշխարհում, սիօնիզմը հետաքրքրական, կարեւոր հարց է ոչ միայն զուտ հրէական տեսակէտից, այլ և քրիստոնեայ ազգերի շահերի տեսակէտից: Ինչպէս են վերաբերում քրիստոնեաները սիօնիզմին—Այս հարցը վճռելու համար երկու տարի առաջ մի հրէայ գործիչ նամակներով դիմեց եւրոպական նշանաւոր մարդկանց, ինդիկով նրանց յայտնել իրանց կարծիքը: Նոյն այդ մտքին հետեւելով, ղօկտօր Գօրդօն զիմել է ռուս գրողներին, որոնց պատասխաններն էլ այժմ հրատարակել է նա:

Պատասխաններ ուղարկել են պ. պ. Միխայլօվսկի, Գօլցեմ, Կօրօլէնկօ, Գօրկի, Միլիկօվ և ուրիշները: Սկզբունքով ամենքը համակրում են հրէական ազգին, բայց զալով սիօնիզմին, մի քանիսները գտնում են որ այդ շարժման նպատակը անիրագործելի կամ շատ դժուար իրագործելի է: Ոմանք յոյց են տալիս քաղաքական դժուարութիւնները, օրինակ Քիւրքիայի ըէժիմը, ոմանք դրամական դժուարութիւնները: Պ. Գօրդօն պատասխանում է այդ առարկութիւններին, և, ի միջի այլոց, յայտարարում է որ սիօնիստական շարժումը սուլթանի կողմից ոչինչ արգելքի չի հանդիպի: Մի շատ չզգացուած, կարճ նամակ գրել է յայտնի ռուս գրող Գօրկի: Մեզ համար հետաքրքրական է պ. Վ. Տօթօմեանցի պատասխանը: Ահա ինչ է գրել երիտասարդ գրողը.

«Ճարարախոտ հրէայ ժողովրդի ճակատագիրը չիշնցնում է ինձ հայ

ժողովուրդը, որ նոյնպէս ենթարկուած է ամեն տեսակ ճնշումների: Բայց մինչդեռ հայերը թողնում են Քիւրքիայում իրանց դաշտերը, հրէաների մէջ ծագում է հակառակ ուղղութեամբ ուժեղ շարժում զէպի հայրենի Պալեստինը, որպէս զի յամառ և ազնիւ աշխատանքով ծաղկեցնէ նրան: Աղոթութեան առհաստէայ կարող է լինել կօօպերատիվ ակզբունքը, որ դրուած է իբրև հիմք այդ աշխատութեան: Սիօնիստները հասկացան կօօպերացիայի, մասնաւորապէս երկրագործականի, մեծ նշանակութիւնը և ձեռք առան նրան, իբրև կռուի մի ուժեղ զէնք բնութեան և հասարակական անընդատ պայմանների դէմ: Ես, իբրև հայ, կարող եմ ամփոստալ հայերի կենտրոնախոյս շարժման մասին, իսկ իբրև կօօպերատօր—ուրախանալ որ կօօպերացիան իր ձեռքն է առել ամենախելօք ազգը աշխարհում»:

Այս առիթով ղօկտօր Գօրդօն ասում է որ որքան էլ ծանր լինի հայերի վիճակը, նրանց պիտի միտքարէ այն միտքը, թէ նրանց համակրում է ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը, որ վաղ թէ ուշ կը լուծէ հայոց հարցը, մինչդեռ հրէաներին ոչ ոք չէ խղճում, նրանց պաշտպանողներ չը կան:

Ի վերջոյ յօդուածագիրը հետեւեալ եզրակացութիւններն է անում. «Այսպէս են նախում սիօնիզմի վրայ քրիստոնեայ հասարակութեան առաջաւոր մարդիկը թէ մեղանում և թէ Արեմուտքում: Նրանց մեծամասնութիւնը, ինչպէս անսնում ենք, համակրում է նրան, իբրև օրինաւոր բողոքի զէպի հրէաներն ունեցած անարդար վերաբերմունքի դէմ, և տեսնում է նրա մէջ, ինչպէս և մենք, միակ միջոցը, որով կարելի է դուրս գալ այն ողորմելի և տխուր դրութիւ-

նից, որի մէջ գտնուում են հրէաները համարեա ամեն տեղ: Բայց բոլոր համակրողները չեն համաձայն մեր տեսութիւններին՝ Սիօնիդմի նպատակի իրազործման հնարաւորութեան մասին. մի քանիսները կառկածում են, ցոյց տալով թէ մեզանից կախուած հանգամանքները և թէ աշնպիսիները, որոնք մեզանից չեն կախուած: Բայց աշխարհի վրայ ոչինչ մշտական, չափաւորական բան չը կայ. որքան էլ կարեւոր և էական լինեն այդ պատճառները, նրանք միայն ժամանակաւոր են, անցողական: Որքան լաճախ մենք կեանքի մէջ համոզուում ենք, որ այսօր հեշտ կատարելի է այն, ինչ զեռ երէկ բոլորովին անհնարին էր թւում: Վ'անցնեն տարիներ: Սիօնիստական գաղափարը, ինչպէս ուղիղ և արդար. իր

էութեամբ, աւելի և աւելի կողմնակիցներ կ'ունենայ և կը գայ ժամանակ, երբ ոչ միայն առանձին մարդիկ, բայց և ամբողջ հասարակութիւններ և ազգեր կը հասկանան մեր դրութեան անբնականութիւնը և կը խոստովանեն որ մի ժամանակ մեզ վերաբերմամբ անարդար են եղել: Այն ժամանակը կը լինի ոչ միայն մեր չաղթանակը, այլ և բարի և արդարութեան գաղափարի չաղթանակը: Իսկ մինչև այդ, ասպետելով այդ լուսատու ասպագային, որ պիտի վերջապէս գայ մեզ համար, մենք կը շարունակենք աշխատել մտաւոր և բարոյական կատարելագործութեան վրայ և հաստատու համոզուած կը զիմենք այն նպատակին, որ դժեւ ենք մեզ համար:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

«Մուրճ» ամսագրի հրատարակութեան իրաւունքը պ. Կոնստանդին Կրասիլնիկեանը այս յուլիսի 5-ին ծախեց (16 հազարով) պ.պ. Լ. Սարգսեանին և Ա. Պօլոսեանին, որոնք արդէն ներկայացրուած են ուր հարկն է իրանց իրաւունքի մէջ հաստատուելու համար:

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հ Ի Ն Ց Ա Ի

(Հրապարակախօսական խոհեր)

Գինն է 30 կո֊֊֊

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Գուտտենբերգ» գրավաճառանոցում:

Լ է Օ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասո՛ւ երկուրդ. — XVIII դար

Առաջին մաս

Գինն է 1 թ. 50 կ.

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրատանը եւ «Գուտտենբերգ» գրավաճառանոցում:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՒ ԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Տ Ե Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՍԱՀԱՆԴԷՍ

Օրդան XX-րդ դարու հայ կանանց

Պիտի հրատարակուի իր սեփական տպարանին մէջ: Բաղկացած 32 մեծադիր երկսիւնեակ էջերէ:

Տէր և տնօրէն-խմբագիր՝

Օր. Մանի Պէյլերեան

Եղիպտոսի համար

Տարեկան բաժանորդագինն է. ղրշ. ողջ . . . 40

Վեցամսեայ 25

Արտասահմանի համար

Տարեկան Ֆրանկ 12

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes
„Artémis“, le Caire, Egypte. 3—3

«ԳՈՒՏՏԵՆՔԵՐԳ» գրավաճառանոցում վաճառուում են
Ա. Պօղոսեանի գումարով հրատարակուած հետեւեալ
գրքերը.

Եօրն ագուաւ.	Պատկերազարդ Փոխադրեց	Լեոն Մելիք- Աղամեան:	40-ական կ.
Կարեկն ու Մանեկ կամ			
Քոյր եւ եղբայր.			
Պսիկ ու նոսիկ.			
Անդարդ Հանեսը.	հեքիաթներ:		
Ի՞նչ է ասում սենեակը, թարգմ. Զ. Տէր-Գրիգորեան			10 կ.
Եասի արկածները, թարգմ. Պ. Պօռեան			40 »
Պառաւ ծիսը, թարգմ. տիկ. Եղիս. Սարգսեան			3 »
Խղճով դասաստան, թարգմ. Ստ. Մալխասեան			5 »
Արդար ծերունի, թարգմ. Ա. Մխիթարեան			15 »
Մախիմկա,	»	»	15 »
Իվիանկա, թարգմ. Պ. Հովսեփեան			10 »

Գումարով առնողներին գիշումն կը լինի:

Դիմել.—Тифлисъ, Книжный магаз. „Гуттенбергъ“,
Лорисъ-Меликовская, 11. Г. Галустяну. 4—3

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍԲ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՋԵՌՆԱՐԿ

կրսեւ դասաւանդների համար

համառօտ բառգրքով:

Կազմեցին

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ ԵՒ Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊԷԿ

Դիմել՝ Թիֆլիս, «Կենտրոնական» և «Գուտտենբերգ»
գրավաճառանոցները:

«ԳՈՒՏՏԵՆՔԵՐԳ» ԵՒ «ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ» գրավաճառանոցներում ծախսում են «Մուրն» ամսագրի հետեւեալ հրատարակութիւնները.

1. Լ. Տօլստօյ, «Յարութիւն», վէպ, թարգմ. Տ. Յ.	1 50
2. Ալ. Դոդէ, «Ֆրոմօն», վէպ, թարգմ. Տ. Յ.	1 —
3. Լէօ, «Հայկական Տպագրութիւն», II հատոր	1 50
4. Բժպ. Վ. Արծրունի, «Ամուսնութիւն»	— 75
5. Վ. Միրաքեան, «Լալուարի որսը», պօէմա	— 40
6. Պուշկին, «Յաւերժահարսը», թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեան	— 15

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Եռապետեան զաշնակցութեան վերանորոգումը.— Փոխադարձ ապահովագրութեան սխառեմը Ներսիսյան.— Վաշնակցութիւններ և բարեկամական համաձայնութիւններ.— Անգլիայի զաշնակիցները.— Անգլիայի զսպում ղերակատարութիւնը Սրեմելեան հարցում.— Ներսիսյան հասարակական կարծիքի մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնը.— Մակեդոնական հարցը.— Բրիտանիոյ կայացած հայաստանցի կոնգրէսը.— Թրմանեան պատ. հրաժարականը Լ. Ս. 234
- Պ օ լ ա ի թ ե ը թ ե ը ի ց. Սաի ժառանգատուրաց զարոցը.—
Կիլիկիայի կաթողիկոսական հարցը 244
15. † ԱՐՍԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՏԸՆԵԱՆ 246
16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 248
17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 254
18. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 255
19. ՅԱԵԼՈՒԱԾ «ՕՐԱՄՈՒՏԻՆ», Վէպ Ի. Ս. Տուրգենեվի. 113—128

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1902 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԴՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱ. Գ. Ի.

(Նոր չրջան, II-րդ տարի)

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԵՐԳՍԵԱՆ, ԼԷՕ
և Ա.Ի. ՍՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՈՒՆՆԵՐ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ, Արևմտահայաստանում՝ 12 անգամ.

” Կէս տարին 6 ” ” 7 ”

” 1 ամսուան 1 ” ” 1 ” 20 Կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է դրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը
(ձախմուտի փոփոխություն, տ. № 16) և «Գուտտենբերգ» զրախմուտանոցում:

Քաղախանի. պ. Մ. Տէր-Գանիկեյանի մոտ, «Անդրանիկ» ընկ. գործա-
րանում:

Կայսրության այլ քաղաքներում և Գիմել՝ Тифлисъ, въ редакціи
журнала „Мурдж“.

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourteh“.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ գեղեղնալու համար պիտի է վճարել

Մի և կես ընդ լայնարարության համար . 10 ռ.

1/2 ” ” ” ” . 5 ”

1/4 ” ” ” ” . 2 ”

Ա.ՊԱՆՈՒՆ, կամ ՋՐԻ ոչ ոքի «Մուրճ» չէ ուղարկում:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրությունը ըստով ընդգրկում է լուստամարտներին, զրույցներին, մանրամասն թուրք, լուստով անուններն ու օտար բաները, և թեր-
թի միայն մի և կես լուստով:

2. Ձրնդունումով մեծ լուստամարտները պահում են խմբագրատանը
6 ամիս, իսկ փոքր լուստամարտներն ու լուստամարտողությունները չեն վերա-
դարձնում: Չեղարկվող լուստամարտը համար պիտի է ուղարկել ճանա-
պարհամարտին:

3. Գրումաճանաչի վարձատրության համար որոշում է խմբագրությունը:

4. Խմբագրությունը իրան է վերադարձում ուղարկված լուստամարտները
փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքով:

5. «Մուրճ» համարը չի ստացուելու գեղեղնալու պիտի է խմբագրու-
թեան տեղեկություն տալ մինչև լուստագ համարի լուստ տեղեկություն տեղե-
կություն անհրաժեշտ է կցել տեղեկան պատասխանը զրախմուտանի հաստատու-
ղիւրը (удовѣреніе), որ ամսագրի համարը չի լուստունում զանգուշաւորին: